

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі
“Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава”

Выкладчык: дацэнт кафедры беларускага
мовазнаўства **ЗЛОБІН Л. І.**

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ МОВА: СІНТАКСІС / ВМК

*Для студэнтаў III, IV і V курсаў ФБФіК
дзённай формы навучання*

Віцебск
УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”
2011

Сучасная беларуская мова (Сінтаксіс. Пунктуацыя)

ВУЧЭБНАЯ ПРАГРАМА ДЛЯ СПЕЦЫЯЛЬНАСЦІ

1-21. 05. 01

Беларуская філалогія

Факультэт беларускай філалогіі і культуры

Кафедра беларускага мовазнаўства

Курс (курсы) **III, IV, V**

Семестр (семестры) **6, 7, 8, 9**

Лекцыі **62**

(колькасць гадзін)

Экзамен **6, 9**

(семестр)

Практычныя

заняткі **62**

(колькасць гадзін)

Залік

7, 8

(семестр)

Лабараторныя

заняткі **16**

(колькасць гадзін)

Курсавы праект (праца)

6

(семестр)

Усяго аўдыторных

гадзін па дысцыпліне

140

Усяго гадзін

па дысцыпліне

148

Форма атрымання вышэйшай

адукацыі -- дзённае навучанне

Вучэбная праграма складзена на аснове тыпавай праграмы “Сучасная беларуская мова: Вучэбная праграма для вышэйшых навуч. устаноў па спец.: 1-21. 05. 01 Беларуская філалогія; 1-21. 05. 02 Руская філалогія і інш., зацверджанай Вучэбна-метадычным аб’яднаннем вышэйшых навучальных устаноў Рэспублікі Беларусь па гуманітарнай адукацыі 9 снежня 2004. Рэг.№ ТД – Д.Г. 003 / тып. — Мінск, РІВШ, 2005.

1. Тлумачальная запіска

1.1. Мэта выкладання дысцыпліны

Выкладанне раздзелаў “Сінтаксіс”, “Пунктуацыя” мае на мэце дапамагчы студэнту набыць, сістэматызаваць і замацаваць веды па сінтаксісе і пунктуацыі; павысіць навукова-тэарэтычны ўзровень падрыхтоўкі студэнтаў па дысцыпліне; развіць навыкі практычнага карыстання сінтаксічнымі сродкамі беларускай мовы, уменне прафесійна іх тлумачыць.

1. 2. Задачы вывучэння дысцыпліны

1. Даць студэнтам тэарэтычныя веды пра сінтаксічны лад сучаснай беларускай мовы, выпрацаваць навуковы погляд на факты мовы.

2. Выпрацаваць у студэнтаў акрэсленае ўяўленне пра сістэму сінтаксічных адзінак, сувязі і адносіны паміж імі.

3. Паказаць будову сінтаксічных адзінак, сродкі сувязі паміж іх кампанентамі.

4. Пазнаёміць студэнтаў з сучаснымі класіфікацыямі простых і складаных сказаў.

5. Паглыбіць і замацаваць навыкі граматычнага аналізу сінтаксічных адзінак.

6. Выпрацоўваць у студэнтаў уменні прымяняць тэарэтычныя веды на практыцы, дасканала валодаць сінтаксічнымі нормаў беларускай мовы.

7. Пазнаёміць студэнтаў з сучаснымі напрамкамі развіцця сінтаксічнай навукі.

1.3. Пералік дысцыплін з указаннем раздзелаў (тэм), якія павінен засвоіць студэнт для вывучэння курса сучаснай беларускай мовы

№п/п	Назва дысцыпліны	Раздзел, тэма
1	2	3
1.	Сучасная беларуская мова.	<p>Лексікалогія. Лексічнае і граматычнае значэнні слова. Свабодныя і звязаныя значэнні слова. Семантыка мнагазначнага слова. Дынаміка ўзаемаадносін прамых і пераносных значэнняў слова.</p> <p>Фразеалогія. Намінатыўная функцыя фразеалагізмаў. Камунікатыўная функцыя ФА, іх здольнасць абазначаць канкрэтную сітуацыю.</p> <p>Марфалогія. Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў. Граматычныя катэгорыі назоўнікаў. Семантычныя і граматычныя адзнакі прыметнікаў. Граматычныя катэгорыі і формы дзеясловаў. Семантычныя і граматычныя адзнакі лічэбнікаў, займеннікаў, прыслоўяў, безасабова-прэдыкатыўных слоў. Службовыя словы, іх граматычныя значэнні і функцыі ў сказе.</p>
2.	Культура мовы	Лексічныя, марфалагічныя, сінтаксічныя нормы беларускай мовы.

2. Змест вучэбнага матэрыялу

2.1. Назвы тэм, іх змест, аб'ём у гадзінах лекцыйных заняткаў

№ п/п	Назва тэмы	Змест	Аб'ём у гадзінах
1	2	3	4
		6 семестр	20
1.	Прадмет сінтаксісу. Сінтаксічныя адзінкі.	Сінтаксіс як раздзел граматыкі, яго прадмет і задачы. Сувязь сінтаксісу з іншымі лінгвістычнымі дысцыплінамі. Сістэма сінтаксічных адзінак. Асноўныя аспекты апісання сінтаксісу: канструктыўны (структурны), камунікацыйны, функцыянальны, семантычны, стылістычны. Граматычныя сродкі сінтаксісу.	2
2.	Словазлучэнне як непрэдыкатыўная адзінка сінтаксісу.	1. Дыферэнцыяльныя адзнакі словазлучэння. Граматычная прырода словазлучэння: лексікалагічная і ўласна сінтаксічная трактоўкі словазлучэння. Словазлучэнне і слова. Словазлучэнне і сказ. Структурная схема і парадыгма словазлучэнняў.	2
		2. Сінтаксічная сувязь паміж кампанентамі словазлучэння, сродкі яе выражэння. Класіфікацыя словазлучэнняў. Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж кампанентамі словазлучэння.	2
3.	Сказ як асноўная сінтаксічная адзінка.	1. Дыферэнцыяльныя прыметы сказа: прэдыкатыўнасць і яе субкатэгорыі (мадальнасць, сінтаксічны час, персанальнасць); камунікацыйнасць, граматычная і інтанацыйная аформленасць, сэнсавая завершанасць. Структурная схема сказа.	2
		2. Актуальнае чляненне і парадак слоў у сказе. Класіфікацыя сказаў паводле будовы, мадальнасці, камунікацыйнай мэтаўстаноўкі, эмацыянальнасці, граматычнага саставу, чляннасці, паўнаты.	2
	Двухсастаўны сказ.	1. Фармальная арганізацыя двухсастаў-	3

	Граматычная аснова двухсастаўнага сказа.	нага сказа. Галоўныя і даданыя члены сказа. Марфалагізаваныя і немарфалагізаваныя члены сказа. Дзейнік, яго граматычныя і семантычныя адзнакі, спосабы граматычнага выражэння. Структурна-граматычныя тыпы выказнікаў.	
		2.Сінтаксічная сувязь паміж кампанентамі граматычнай асновы.	1
5.	Даданыя члены сказа.	1. Марфалагізаваныя і немарфалагізаваныя даданыя члены сказа. Дапаўненне, яго віды і спосабы граматычнага выражэння.	2
		2. Дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні, іх марфалагічнае выражэнне. Акалічнасці, іх віды і спосабы выражэння. Дэтэрмінанты.	2
6.	Сінкрэтызм у сістэме членаў сказа.	Паняцце пра сінкрэтычныя члены сказа. Фактары, якія абумоўліваюць сінкрэтызм членаў сказа: неадпаведнасць зместу і формы; двайныя сінтаксічныя сувязі і адносіны; сінкрэтычнае катэгарыяльнае значэнне словаформы; эліпсіс дзеяслоўнай формы. Дуплексівы.	2
		7 семестр	16
1.	Аднасастаўныя сказы.	1. Лінгвістычны статус аднасастаўных сказаў. Структурная схема аднасастаўнага сказа. Прынцыпы класіфікацыі аднасастаўных сказаў. Аднасастаўныя дзеяслоўныя сказы. Асабовыя аднасастаўныя сказы.	2
		2. Безасабовыя дзеяслоўныя і інфінітыўныя сказы. Іменныя аднасастаўныя сказы: беаасабовыя іменныя, намінатыўныя, генітыўныя, вакатыўныя.	2
		3. Размежаванне намінатыўных сказаў і знешне падобных канструкцый. Канструкцыі з “назоўным уяўлення” і іншыя ізаляваныя намінатывы.	2
2.	Няпоўныя сказы.	Агульныя граматычныя адзнакі няпоўных сказаў. Граматычныя тыпы	2

	Эліптычныя сказы.	няпоўных сказаў: кантэкстуальныя, сітуацыйныя, дыялагічныя. Эліптычныя сказы, іх адметныя граматычныя асаблівасці.	
2.	Сказы з аднароднымі членамі.	1. Аднародныя члены сказа як сінтаксічная катэгорыя. Аднароднасць галоўных членаў двухсастаўнага сказа. Аднароднасць галоўных членаў аднасастаўных сказаў.	2
		2. Аднародныя і неаднародныя дапасаваныя азначэнні. Аднародны рад членаў сказа і яго арганізацыя: адкрытыя і закрытыя, злучнікавыя і бяззлучнікавыя рады. Сінтаксічныя адносіны ў радзе аднародных членаў.	2
3.	Сказы з пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі.	Агульная характарыстыка пабочных кампанентаў. Марфалагічнае выражэнне пабочных кампанентаў. Функцыянальна-семантычныя групы пабочных канструкцый. Структурныя тыпы пабочных канструкцый. Функцыянальна-семантычная характарыстыка ўстаўных канструкцый. Размежаванне пабочных і ўстаўных канструкцый.	2
4.	Зваротак.	Функцыі і граматычнае выражэнне звароткаў. Віды звароткаў паводле структуры і спосабаў ужывання. Адрозненне звароткаў ад знешне падобных канструкцый.	2
		8 семестр	10
1.	Складаны сказ. Пытанні тэорыі.	Граматычная прырода складанага сказа. Структурная схема складанага сказа. Сродкі сувязі прэдыкатыўных частак у складаным сказе. Тыпы складаных сказаў паводле аб'ёму. Тыпы складаных сказаў паводле структуры і характару сродкаў сувязі.	2
2.	Складаназлучаныя сказы.	Граматычная прырода складаназлучанага сказа. Прынцыпы класіфікацыі складаназлучаных сказаў. Структурна-семантычныя групы складаназлучаных сказаў паводле семантычнай	2

		класіфікацыі: сказы са спалучальнымі, раздзяляльнымі, супастаўляльнымі, градацыйнымі, далучальнымі адносінамі.	
3.	Складаназалежныя сказы.	1. Граматычная прырода складаназалежнага сказа. Сродкі сувязі даданай часткі з галоўнай. Прынцыпы класіфікацыі складаназалежных сказаў. Віды складаназалежных сказаў паводле традыцыйнай класіфікацыі (функцыянальны падыход).	2
		2. Структурна-семантычная класіфікацыя складаназалежных сказаў: сказы расчлянёнай і нерасчлянёнай структуры.	2
4.	Бяззлучнікавыя складаныя сказы.	Граматычная прырода бяззлучнікавага складанага сказа. Сродкі аб'яднання частак у БСС. Прынцыпы класіфікацыі бяззлучнікавых складаных сказаў. Сказы з аднафункцыянальнымі і рознафункцыянальнымі часткамі.	2
		9 семестр	16
1.	Мнагачленныя складаныя сказы.	1. Мнагачленныя складаназлучаныя сказы з аднолькавымі і рознымі сінтаксічнымі адносінамі паміж часткамі. Мнагачленныя складаназалежныя сказы з паслядоўным, сузалежным, змешаным падпарадкаваннем даданых частак. Аднародныя і неаднародныя даданыя часткі.	2
		2. Мнагачленныя бяззлучнікавыя складаныя сказы. Мнагачленныя складаныя сказы з разнатыпнай сінтаксічнай сувяззю. Два ўзроўні члянэння ў сказах гэтага тыпу. Разнавіднасці складаных сказаў з рознымі відамі сувязі, іх структура і значэнне.	2

2.	Складаныя формы арганізацыі звязнай мовы.	1. Складанае сінтаксічнае цэлае (ССЦ) як полікамунікатыўная адзінка, яго арганізацыя і граматычныя асаблівасці. Сродкі міжфразовай сувязі ў ССЦ. Віды сувязі ў ССЦ: паралельная, паслядоўная (ланцуговая), змешаная, далучальная. Семантычная і структурная арганізацыя ССЦ.	2
		2. Абзац як кампазіцыйна-стылістычная адзінка. Абзац і ССЦ. Абзац і сказ. Абзац у дыялагічнай і маналагічнай мове. Перыяд як форма арганізацыі простых і складаных сказаў. Рытма-інтанацыйная і структурная арганізацыя перыяда.	2
3.	Тэкст як сінтаксічная адзінка.	1. Тэкст як лінгвістычная катэгорыя. Граматычная прырода тэксту. Аб'ект лінгвістыкі тэксту. Базавыя тэкставыя катэгорыі. Тэкст і дыкурс.	2
		2. Асноўныя падыходы да вывучэння тэксту: структурны (граматычны), семантычны, стылістычны, камунікацыйны, псіхалінгвістычны, кагнітыўны. Асаблівасці арганізацыі тэкстаў розных стыляў. Функцыянальна-сэнсавая тыпалогія тэкстаў: апавяданне, апісанне, разважанне. Камунікацыйная арганізацыя тэксту.	2
4.	Спосабы перадачы чужой мовы.	Граматычная арганізацыя канструкцыі з прамой мовай. Ускосная мова. Свабодная ўскосная мова. Няўласна-прамая мова. Інкруставаная мова.	2
5.	Пунктуацыя.	Станаўленне і развіццё пунктуацыйнай сістэмы. Прынцыпы беларускай пунктуацыі. Класіфікацыя знакаў прыпынку паводле функцый. Нарматыўнасць пунктуацыі. Пунктуацыйныя варыянты.	2

2.2. Практычныя заняткі, іх змест і аб'ём у гадзінах

№ п/п	Практычныя заняткі	Змест	Аб'ём у гадзінах
1	2	3	4
		6 семестр	20
1.	Словазлучэнне як непрэдыкатывная адзінка сінтаксісу.	1. Будова словазлучэння, яго парадыгма. Сінтаксічна свабодныя і несвабодныя словазлучэнні. Сродкі сувязі кампанентаў словазлучэння.	2
		2. Віды падпарадкавальнай сувязі паміж кампанентамі словазлучэння: дапасаванне, кіраванне, уласнае і іменнае прымыканне. Сінтаксічныя адносіны паміж кампанентамі словазлучэння.	2
2.	Сказ як асноўная сінтаксічная адзінка.	1. Граматычныя адзнакі сказа. Прэдыкатывнасць і яе субкатэгорыі — мадальнасць і сінтаксічны час, сродкі іх выражэння. Актуальнае члянэнне сказа.	2
		2. Віды сказаў паводле камунікатыўнай мэтаўстаноўкі. Сродкі выражэння апавядальнага, пабуджальнага, пытальнага, пажадальнага значэнняў у сказе. Клічныя і няклічныя сказы.	2
3.	Двухсастаўны сказ. Граматычная аснова сказа.	1. Семантычныя і граматычныя адзнакі дзейніка, спосабы яго выражэння. Структурна-граматычныя тыпы выказнікаў. Просты дзеяслоўны выказнік. Ускладненыя формы простага дзеяслоўнага выказніка.	2
		2. Састаўныя выказнікі. Дапаможны кампанент у састаўным дзеяслоўным выказніку і звязка ў састаўным іменным. Выражэнне прызвясачна-прэдыкатывных кампанентаў.	2
4.	Сінтаксічная сувязь паміж кампанентамі граматычнай асновы ў двухсастаў-	Формы каардынацыі дзейніка і выказніка. Семантычнае і ўмоўнае дапасаванне. Канструкцыі з фармальна не выражанай сінтаксічнай сувяззю	2

	ным сказе.	галоўных членаў. Сінтаксічная сувязь паміж кампанентамі састаўных і складаных выказнікаў.	
5.	Даданыя члены сказа.	1. Семантычныя і граматычныя аднакі даданыя членаў сказа. Дапаўненні, азначэнні, акалічнасці, іх віды і граматычнае выражэнне. Дэтэрмінанты. Сітуанты.	2
		2. Сінкрэтычныя члены сказа. Фактары, якія выклікаюць сінкрэтызм членаў сказа	2
6.	Кантрольная работа па тэме “Галоўныя і даданыя члены сказа”.	Вызначэнне граматычнай асновы сказа, структурна-граматычных тыпаў выказнікаў, форм каардынацыі дзейніка і выказніка. Характарыстыка даданыя членаў сказа.	2
		7 семестр	16
1	Аднасастаўныя сказы.	1. Аднасастаўныя дзеяслоўныя асабовыя сказы. Граматычнае выражэнне галоўных членаў у пэўна-асабовых, няпэўна-асабовых, абагульнена-асабовых сказах. Аманімія ў сістэме гэтай групы сказаў. Безасабовыя сказы.	2
		2. Інфінітыўныя сказы. Аднасастаўныя іменныя сказы — намінатыўныя, генітыўныя, вакатыўныя. Размежаванне аднасастаўных сказаў і знешне падобных канструкцый.	2
2.	Няпоўныя сказы. Эліптычныя сказы.	Спецыфіка структуры і семантыкі кантэкстуальных, сітуацыйных, дыялагічных няпоўных сказаў. Асаблівасці граматычнай будовы і семантыкі эліптычных сказаў.	2
3.	Сказы з аднароднымі членамі.	Размежаванне аднасастаўных сказаў з аднароднымі галоўнымі членамі і складаных сказаў. Размежаванне аднародных і неаднародных дапасаваных азначэнняў. Характарыстыка радоў аднародных членаў. Абагульняльныя словы пры аднародных членах. Знакі прыпынку ў сказах з аднароднымі членамі сказа.	2

4.	Сказы з адасобленымі членамі.	Умовы адасаблення членаў сказа з паўпрэдыкатыўнай функцыяй — азначэнняў, прыдаткаў, акалічнасцяў. Пабудова алгарытмаў. Адасабленне ўдакладняльных членаў сказа. Знакі прыпынку ў сказах з адасобленымі членамі сказа.	2
5.	Сказы з параўнальнымі зваротамі.	Віды параўнальных зваротаў — вобразныя і параўнальна-раўналежныя. Сінтаксічныя функцыі параўнальных зваротаў. Размежаванне параўнальных зваротаў і дадзеных параўнальных частак, прэдыкатываў, акалічнасцяў з параўнальным значэннем.	2
6.	Пабочныя і ўстаўныя канструкцыі.	Функцыянальна-семантычныя разрады пабочных канструкцый. Структурныя тыпы пабочных канструкцый. Вызначэнне семантычных функцый устаўных канструкцый. Размежаванне пабочных і ўстаўных канструкцый. Знакі прыпынку ў сказах з пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі.	2
7.	Кантрольная работа па тэме “Просты сказ”.	Поўны сінтаксічны разбор простых сказаў па выпрацаванай схеме.	2
		8 семестр	10
1.	Складаны сказ. Асаблівасці граматычнай будовы.	Віды складаных сказаў паводле структуры і характару сродкаў сувязі. Сродкі сувязі прэдыкатыўных частак. Структурная схема складанага сказа.	2
2.	Складаназлучаныя сказы.	Сінтаксічны аналіз сказаў са спалучальнымі, раздзяляльнымі, супастаўляльнымі, градацыйнымі адносінамі. Далучальная сувязь у складаназлучаным сказе.	2
3.	Складаназалежныя сказы.	1. Сродкі аб’яднання частак у складаназалежных сказах. Размежаванне падпарадкавальных злучнікаў і злучальных слоў. Роля карэлятаў (указальных слоў) у галоўнай частцы. Сінтаксічны аналіз складаназалежных сказаў з прэдыкатыўнымі адносінамі.	2

		2. Складана залежныя сказы з атрыбутыўнымі, аб'ектнымі, акалічнаснымі адносінамі. Далучальная сувязь у складана залежным сказе.	2
4.	Кантрольная работа па тэме “Складаны сказ”.	Сінтаксічны аналіз складаных сказаў у адпаведнасці з выпрацаванай схемай.	2
		9 семестр	16
1.	Мнагачленныя складаныя сказы.	1. Мнагачленныя складаныя сказы з аднатыпнай сінтаксічнай сувяззю. Мнагачленныя складана злучаныя сказы з аднолькавымі і рознымі злучнікамі і сінтаксічнымі адносінамі паміж часткамі. Мнагачленныя складана залежныя сказы з паслядоўным, сузалежным, змешаным падпарадкаваннем даданых частак. Аднародныя і неаднародныя даданыя часткі. Мнагачленныя бяззлучнікавыя складаныя сказы. Пабудова графічных схем сказаў.	2
		2. Сінтаксічная арганізацыя мнагачленных складаных сказаў з разнатыпнай сінтаксічнай сувяззю. Два ўзроўні членення ў сказах гэтага тыпу. Асноўныя разнавіднасці сказаў. Сінтаксічны аналіз складаных сказаў з разнатыпнай сінтаксічнай сувяззю. Пабудова структурных і графічных схем.	4
2.	Складаныя формы арганізацыі звязнай мовы.	Граматычная прырода ССЦ. Сродкі міжфразавай сувязі ў ССЦ. Віды сувязі паміж кампанентамі ў ССЦ — паралельная, ланцуговая, змешаная. Структурныя тыпы ССЦ — аднароднага, неаднароднага, змешанага саставу. Абзац як кампазіцыйна-стылістычная адзінка. Перыяд як асобая форма арганізацыі простага і складанага сказа.	2
3.	Тэкст як лінгвістычная адзінка.	Граматычная арганізацыя тэксту. Базавыя тэкставыя катэгорыі. Структура тэксту, сродкі сувязі яго кампанентаў. Асаблівасці арганізацыі тэкстаў розных стыляў. Функцыянальна-	2

		сэнсавыя тыпы тэкстаў: апавяданне, апісанне, разважанне. Абзац і тэкст. ССЦ і тэкст.	
4.	Спосабы перадачы чужой мовы.	1. Канструкцыя з прамой мовпай, яе сінтаксічная арганізацыя. Знакі прыпынку ў канструкцыях з прамой мовай. Выкананне тэставых заданняў.	2
		2. Ускосная мова, яе семантыка-граматычныя асаблівасці. Няўласна-прамая мова. Свабодная ўскосная мова.	2
5.	Кантрольная работа.	Поўны сінтаксічны разбор многа-членных складаных сказаў. Пабудова графічных схем.	2

2.2а. Самастойная праца студэнтаў па дысцыпліне

№ п/п	Тэма. Пытанні	Колькасць гадзін
	6 семестр	4
1.	Словазлучэнне. Сінтаксічныя адносіны паміж кампанентамі словазлучэння: аб'ектныя, суб'ектныя, атрыбутыўныя, акалічнасныя, камплетыўныя. Асаблівасці функцыянавання словазлучэнняў у беларускай мове.	2
2.	Даданыя члены сказа. Размежаванне даданых членаў сказа з сінкрэтычнай семантыкай.	2
	7 семестр	4
1.	Сказы з адасобленымі членамі. Умовы адасоблення членаў сказа з паўпрэдыкатыўнай функцыяй і са значэннем удакладнення.	2
2.	Параўнальныя звароты — вобразныя і параўнальна-раўналежныя. Функцыянаванне параўнальных зваротаў у сказе. Знакі прыпынку ў сказах з параўнальнымі канструкцыямі.	2

2.3. Лабараторныя заняткі

№ п/п	Назва тэмы	Змест	Аб'ём у гадзінах
		6 семестр	4
1.	Словазлучэнне.	Лексіка-граматычныя разрады словазлучэнняў. Віды падпарадкавальнай сувязі паміж кампанентамі словазлучэнняў. Сінтаксічныя адносіны паміж кампанентамі. Функцыянаванне словазлучэнняў у беларускай мове ў параўнанні з рускай.	2
2.	Двухсастаўны сказ.	Граматычная аснова двухсастаўнага сказа. Структурна-граматычныя тыпы выказнікаў. Звязкі і прызвязачна-прэдыкатыўныя кампаненты ў састаўных выказніках. Сінтаксічна несвабодныя спалучэнні слоў у ролі кампанентаў выказнікаў.	2
		7 семестр	4
1.	Аднасастаўныя сказы.	Сінтаксічная арганізацыя аднасастаўных сказаў, іх класіфікацыя. Размежаванне аднасастаўных сказаў і знешне падобных канструкцый.	2
2.	Няпоўныя сказы.	Структурна-граматычныя асаблівасці граматычна няпоўных сказаў. Эліптычныя сказы як канструкцыі пераходнага тыпу паміж поўнымі і няпоўнымі сказамаі.	2
		8 семестр	4
1.	Бяззлучнікавыя складаныя сказы.	1. Граматычная прырода бяззлучнікавых складаных сказаў. Сказы з аднафункцыянальнымі і рознафункцыянальнымі прэдыкатыўнымі часткамі, іх разнавіднасці.	2
		2. Поўны сінтаксічны аналіз бяззлучнікавых складаных сказаў. Выкананне тэставых заданняў.	2
		9 семестр	4

1.	Пунктуацыя.	1. Функцыянальныя групы знакаў прыпынку ў простым сказе.	2
		2. Функцыянальныя групы знакаў прыпынку ў складаным сказе. Пунктаграма. Пунктуацыйны разбор сказаў.	2

Репозиторий ВГУ

ЛІТАРАТУРА

№п/п	Пералік літаратуры	Год выдання
1	2	3
Асноўная		
1.	Беларуская граматыка. У 2 ч. — Ч.2. Сінтаксіс / Рэд. М.В.Бірыла, П.П. Шуба.	Мн., 1986
2.	Беларуская мова. Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча.	Мн., 1994
3.	Беларуская мова. У 2 ч. — Ч.2. Сінтаксіс / Пад агул. рэд. Л.М. Грыгор'евай.	Мн., 1989
4.	Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс.Пунктуацыя.	Мн., 1987
5.	Гаўрош Н.В. Намінатыўныя сказы ў сучаснай беларускай мове.	Мн., 1975
6.	Лепешаў І.Я. Сучасная беларуская мова: Спрэчныя пытанні.	Гродна, 2002
7.	Наркевіч А.І. Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове.	Мн., 1972
8.	Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы.	Мн., 1996
9.	Чалюк Н.М. Сінтаксіс беларускай мовы. Словазлучэнне. Просты сказ / Пад рэд. Г.М. Малажай.	Мн., 2004
10.	Яўневіч М.С., Сцяцко П.У. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы.	Мн., 2006
Дадатковая		
1.	Андарала Г.Ф. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Вуч.-мет. дапаможнік.	Мн., 2004
2.	Арашонкава Г.У., Лемцюгова В.П. Кіраванне ў беларускай і рускай мовах: Слоўнік-даведнік.	Мн., 1991
3.	Бабайцева В.В. Система членов предложения в современном русском языке.	М., 1988
4.	Белошапкина В.А. Современный русский язык. Синтаксис.	М., 1977
5.	Бурак Л.І. Пунктуацыя беларускай мовы.	Мн., 1982
6.	Бурак Л.І. Даведнік па пунктуацыі беларускай мовы.	Мн., 1980
7.	Бурак Л.І., Бурак І.Л. Сучасная беларуская мова. Арфаграфія і пунктуацыя. Практыкум.	Мн., 1993

8.	Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. Изд. 3-е.	М., 1991
9.	Клюсаў Г.Н. Асновы і нормы сучаснай беларускай пунктуацыі.	Гродна, 1993
10.	Крылова О.А., Максимов Л.Ю., Ширяев В.Н. Современный русский язык. Теоретический курс. Синтаксис. Пунктуация.	М., 1997
11.	Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке.	М., 1986
12.	Луцай В.В. Члены предложения и виды синтаксической связи.	Киев, 1989
13.	Мирошникова З.А. Современный русский язык: Синтаксис словосочетания и простого предложения.	Рязань, 2000
14.	Падгайскі Л.П. Словазлучэнне ў беларускай мове: Дзеяслоўна-іменныя словазлучэнні з акалічнаснымі адносінамі.	Мн., 1971
15.	Протчанка В.У. Шматаспектны аналіз пры вывучэнні сінтаксісу беларускай мовы.	Мн., 1987
16.	Рагаўцоў В.І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў: Дыскусійныя пытанні.	Мн., 2001
17.	Распопов И.П., Ломов А.М. Основы русской грамматики. Морфология и синтаксис.	Воронеж, 1984
18.	Скобликова Е.С. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения.	М., 1979
19.	Чеснокова Л.Д. Связи слов в современном русском языке. Пособие для учителей.	М., 1980

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫЯ ДАПАМОЖНІКІ

1.	Даўбешка Н.П. Сінтаксічны аналіз словазлучэння і сказа. Метадычныя рэкамендацыі.—Віцебск, 2007.
2.	Даўбешка Н.П. Сучасная беларуская літаратурная мова: сінтаксіс, пунктуацыя. Вучэбна-метадычны комплекс. — Віцебск, 2006.
3.	Злобін Л.І. Метадычныя парады і заданні да падрыхтоўкі дзяржаўнага экзамена па сучаснай беларускай мове. — Віцебск, 1988.
4.	Злобін Л.І. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы: практыкум. — Віцебск, 2007.

6 семестр

ПРАДМЕТ СІНТАКСІСУ. СІНТАКСІЧНЫЯ АДЗІНКІ

1. Сінтаксіс, яго прадмет і задачы. Сувязь сінтаксісу з іншымі лінгвістычнымі дысцыплінамі.
2. Сістэма сінтаксічных адзінак.
3. Граматычныя сродкі сінтаксісу.

☺1. Тэрмін **сінтаксіс** ужываецца для абазначэння і **прадмета вывучэння**, і **раздзела навукі аб мове** (паходзіць з грэч. **syntaxis** “састаўленне, пабудова”).

Прадмет вывучэння – сінтаксіс мовы. Сінтаксіс мовы – гэта яе сінтаксічная арганізацыя, сукупнасць існуючых у мове заканамернасцей, якія рэгулююць пабудову і значэнне сінтаксічных адзінак. Іншымі словамі, **прадметам сінтаксісу** з’яўляецца вывучэнне правілаў аб’яднання слоў і форм слоў у сінтаксічныя адзінкі – словазлучэнні і сказы.

Сінтаксіс як навук – раздзел граматыкі, які вывучае сінтаксічныя адзінкі: іх сістэму, сувязі і адносіны паміж імі, сродкі аб’яднання кампанентаў у адно цэлае.

Сінтаксіс як вышэйшы граматычны ўзровень мовы цесна звязаны з лексікалогіяй і марфалогіяй.

1. Сувязь з лексікалогіяй.

1). Найперш лексіка праяўляе сябе ў сферы моўнай семантыкі. Трэба адзначыць велізарную ролю слоўнага запасу гаворачага. Пры пабудове сінтаксічных адзінак у працэсе маўлення гаворачы, зыходзячы з рэальных патрэб даць тую ці іншую інфармацыю пра аб’ект рэчаіснасці, адбірае патрэбныя словы. І чым багацейшы актыўны слоўнік гаворачага, тым больш поўна і дакладна ён аформіць думку.

2). Актыўна “працуе” лексіка ў сферы граматычных значэнняў. Так, асноўныя граматычныя значэнні сказаў – паведамленне, пытанне, пабуджэнне – атрымліваюць лексічнае выражэнне ў тэматычных групах слоў – дзеясловаў *сказаць, паведаміць, спытаць, пацікавіцца, прасіць, загадаць* і інш. Мадальныя

значэнні сказаў абазначаюцца словамі *трэба, можна, неабходна, нельга*; значэнне сінтаксічнага часу – словамі з часавым значэннем *учора, сёння, заўтра, летась, на днях* і г.д.

3). У залежнасці ад лексічнага нападнення пры адной і той жа мадэлі (структурнай схеме) адрозніваюцца структурна-семантычныя тыпы сказаў: *Vз sing -- Вечарэе* (аднастаўны безасабовы) і *Чытае* (двухстаўны няпоўны).

4). Лексіка-граматычныя значэнні словаформ пры адным і тым жа галоўным слове нярэдка выражаюць іх сінтаксічную кваліфікацыю: *Мы глядзелі спектакль з **захваленнем*** (акалічнасць) і *Мы глядзелі спектакль з **братам*** (дапаўненне); параўн. *Просьба **брата** прагучала вельмі ласкава* і *Просьба **да брата** прагучала...* (недапасаванае азначэнне і сінкрэтычны член сказа).

Як сведчаць прыклады, лексікай часта абумоўліваецца не толькі семантыка сінтаксічных адзінак, але і іх будова. Значыць, лексіка і сінтаксіс – не аўтаномныя вобласці, паміж імі існуе цесная ўзаемасувязь, хаця і належаць яны да адзінак розных узроўняў моўнай сістэмы.

2. Сувязь сінтаксісу з марфалогіяй.

1). Марфалогія вывучае слова ў сувязі ўсіх яго граматычных форм, а сінтаксіс вывучае функцыянаванне асобнай формы слова (сінтаксемы) у розных сінтаксічных аб'яднаннях, бо канкрэтныя словаформы бытуюць толькі ў сінтаксічных канструкцыях. Формы слова маюць свае ўласныя, марфалагічныя значэнні, якія склаліся на аснове сінтаксічнага функцыянавання.

2). Сувязь марфалогіі і сінтаксісу абумовілі адну з лінгваметадычных ідэй школьнай практыкі: вывучэнне марфалогіі на сінтаксічнай аснове, а пры вывучэнні сінтаксісу ўвага акцэнтаецца на марфалагічных і лексіка-марфалагічных асаблівасцях сінтаксічных адзінак. (Можна ўгадаць марфалагізаваныя і немарфалагізаваныя члены сказа).

3). У сінтаксісе складваецца сістэма часцін мовы, іх падзел на службовыя і знамянальныя ў залежнасці ад ролі ў сказе. (Словы размяркоўваюцца па часцінах мовы паводле семантычных, марфалагічных, сінтаксічных прымет).

☺2. У сучасным мовазнаўстве асноўнымі сінтаксічнымі адзінкамі традыцыйна лічацца **словазлучэнне** і **сказ**. Будаўнічым матэрыялам для іх выступаюць словы і формы слоў -- важнейшыя адзінкі марфалогіі. Гэта дае падставу разглядаць сінтаксіс як найвышэйшы граматычны ўзровень сістэмы мовы. Разам з тым сам сінтаксічны ўзровень вельмі складаны, уключае розныя паводле будовы і семантыкі аб'екты, таму ўзнікае патрэба іх іерархічнай арганізацыі і, як вынік, выдзялення некалькіх узроўняў сінтаксічнай сістэмы мовы.

Цэнтральнай адзінкай сінтаксісу выступае **просты сказ** з уласцівымі яму катэгарыяльнымі і сэнсава-інтанацыйнымі адзнакамі. Ён жа з'яўляецца той канструкцыяй, у якой знаходзяць сваё прымяненне словазлучэнне і форма слова.

Словазлучэнне ўзнікае ў працэсе маўлення і ўсведамляецца як здабытак сказа, яно вычляняецца са сказа (Наркевіч, с.117). Напрыклад, са сказа *Уздоўж і ўпонак Беларусь можна праехаць за адзін дзень* “здабываем” словазлучэнні *можна праехаць Беларусь, можна праехаць уздоўж і ўпонак, можна праехаць за адзін дзень* (намі праілюстраваны сінтаксічна свабодныя простыя і складаныя словазлучэнні). Т.ч., падраздзелам сінтаксісу выступае сінтаксіс словазлучэння, які вывучае сінтаксічныя асаблівасці асобных форм слова і ўстанаўлівае правілы іх спалучальнасці з іншымі словамі.

Элеентам словазлучэння і сказа з'яўляецца **форма слова**, таму што ў фарміраванні сказа ўдзельнічаюць не словы наогул, а канкрэтныя, патрэбныя для выражэння пэўнага зместу формы слоў (зразумела, пры магчымасці іх формаўтварэння). Напр., у словазлучэнні *марозны дзень* аб'яднаны дзве словаформы: форма ж. роду, адз. ліку, Н. склону назоўніка і такая ж форма прыметніка; у словазлучэнні *імкнуся да ведаў* – форма дзеяслова 1 ас., адз. ліку, абв. ладу і форма Р. скл. множналікавага назоўніка з прыназоўнікам. Таму ў сінтаксічных тэорыях Г.А. Золатавай (Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973, с.32), Н.Ю. Шведавай мінімальнай сінтаксічнай адзінкай лічаць **сінтаксічную форму слова**, або **сінтаксему**. Паняцце словаформы ў сінтаксісе больш шырокае, чым у марфалогіі. Яно ўключае:

- 1) катэгарыяльную семантыку таго слова, ад якога форма ўтворана (семантыку часціны мовы);
- 2) адпаведную марфалагічную форму;
- 3) спецыфіку сінтаксічнага ўжывання, якая грунтуецца на дзвюх першых адзнаках (Г.А. Золатава).

Аднак нават сказ як камунікатыўная адзінка мае значэнне ў мове, уключаецца ў моўны ланцуг як прыватнае звяно. Ён і структурна, і семантычна, і акцэнталагічна падпарадкаваны агульным законам камунікацыі, набывае сваю спецыфіку толькі ў сувязі з іншымі сказамі, Так узнікае тэкставая адзінка – **складанае сінтаксічнае цэлае (ССЦ)**, якое мае свае правілы і законы пабудовы.

Т.ч., у сучаснай сінтаксічнай навуцы выдзяляюць 5 сінтаксічных адзінак (З.А. Мирошникова, с.6):

сінтаксему (сінтаксічную форму слова) – першасную, мінімальную адзінку сінтаксісу, на аснове якой будуецца ўласна сінтаксічныя адзінкі;

словазлучэнне – будуецца з двух больш знамянальных слоў на аснове падпарадкавальнай сувязі; вычляняецца з гатовага сказа;

просты сказ – камунікатыўная адзінка як закончанае выказванне, якая мае адну граматычную аснову;

складаны сказ – сінтаксічная адзінка, у склад якой уваходзіць дзве і больш прэдыкатыўныя часткі;

складанае сінтаксічнае цэлае (ССЦ) – уяўляе сабой аб’яднанне некалькіх сказаў паводле агульнай мікратэмы.

На нашу думку, можна гаварыць і пра шостую сінтаксічную адзінку – **канструкцыю з прамой мовай (КПР)**, якая мае сваю спецыфіку ў структурнай і інтанацыйнай арганізацыі.

Пералічаныя сінтаксічныя адзінкі іерархічна арганізаваны ў сістэме сінтаксісу. Іх можна разглядаць як “знізу” – ад элементарных да найбольш складаных, так і “зверху” – чляніль ССЦ на прстыя і складаныя сказы і далей – на словазлучэнні і сінтаксемы. З другога боку, гэтыя адзінкі рознай функцыянальнай значымасці і розных сінтаксічных узроўняў: словаформы (сінтаксемы) – адзінкі

дакамунікатыўнага ўзроўню, простыя і складаныя сказы, ССЦ – адзінкі камунікатыўныя.

☺3. Асноўныя **граматычныя сродкі** сінтаксісу наступныя: **флексія, службовыя словы, парадак слоў, інтанацыя, пунктуацыя.**

Флексія. З дапамогай флексіі афармляюцца сінтаксемы, ажыццяўляецца сувязь кампанентаў словазлучэння і простага сказа: *Дрэва загадкавае і мудрае. Сасна, бяроза, дуб стаяць усё сваё жыццё на адным і тым жа месцы, але на долю не скардзяцца...* (Іван Навуменка) Толькі пры ўжыванні зменных слоў у строга вызначаных граматычных формах можна перадаць патрэбны сэнс і граматычна правільна пабудаваць сказ. Выбар патрэбнай формы дыктуецца правілы дапасавання і кіравання і, безумоўна, лексічнай спалучальнасці.

Службовыя словы. Роля розных разрадаў службовых слоў неаднолькавая.

Прыназоўнікі, як і формы зменных знамянальных слоў, удзельнічаюць у афармленні сінтаксем, словазлучэнняў, простых сказаў, частак складаных сказаў: *Я чую шмат слоў, бачу мноства людзей. Усе яны кажуць, што трэба адрозніваць няшчырасць ад шчырасці, уяўнасць ад праўды, намер ад здзяйснення, клопат пра аднаглі сябе ад клопату пра ўсіх іншых...* (Алесь Разанаў)

Злучнікі выражаюць сувязі і адносіны паміж членамі простага сказа, паміж часткамі складанага сказа, паміж самастойнымі сказамі ў ССЦ: *Без сноў, кажуць, чалавек жыць не можа. А сны бываюць самыя нечаканыя і неверагодныя. Веснавыя сны светлыя і лёгкія, ружовыя і кароткія, як красавіцкая ноч. Яны знікаюць нечакана, аледоўга яшчэ ў памяці жыве іх адчуванне...* (С.Грахоўскі)

Часціцы ўдзельнічаюць ў афармленні простых сказаў, іх функцыянальных і эмацыянальных разнавіднасцей, звязваюць сказы ў ССЦ: *Які кароткі асенні дзень!* (Клічны сказ) *Жыццёвы шлях Францішка Багушэвіча не ўцэлены ружамі.* (Адмоўны сказ)

Парадак слоў удзельнічае ў афармленні простых сказаў – гэта асноўны сродак выражэння актуальнага члянэння, а таксама размежавання членаў сказа і выражэння розных сэнсавых адценняў: *Празрысты асенні дзень. Лес. Цішыня. -- Асенні дзень празрысты, ясны.* (Намінатыўны сказ з дапасаванымі азначэннямі і

двухсастаўны сказ) ; *Куды вы ідзяце? – Мы ідзём на канцэрт; Хто ідзе на канцэрт?—На канцэрт ідзём мы; Калі вы ідзяце на канцэрт? – На канцэрт мы ідзём заўтра; Узгорак закрыў лес. – Лес закрыў узгорак.* (Размежаванне дзейніка і дапаўнення)

Інтанацыя

а) служыць сродкам выражэння мэтаўстаноўкі і эмацыянальнай афарбаванасці простага сказа: *Вы прыйшлі.—Вы прыйшлі? – Вы прыйшлі!*

б) падказвае граматычнае члянэнне сказа: *Вокны хаты выглядаюць святочнымі.—Вокны, хаты выглядаюць святочнымі.*

в) з дапамогай інтанацыі афармляюцца розныя віды простых ускладненых сказаў: сказы з аднароднымі членамі (інтанацыя пералічэння), сказы з адасобленымі членамі (інтанацыя адасаблення), сказы з пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі (інтанацыя пабочнасці і ўключэння);

г) афармляе бязлучнікавы складаны сказ: *Зімні дзень кароткі, летні бясконцы* (інтанацыя супрацьпастаўлення) ; *Сонца ідзе высока -- вясна блізка* (інтанацыя абумоўленасці).

Пунктуацыя. Знакі прыпынку ў пісьмовай мове даюць магчымасць размяжоўваць сказы паводле мэты выказвання, абазначыць межы розных сэнсавых і граматычных груп слоў (адасобленых членаў сказа, пабочных, устаўных канструкцый, звароткаў, параўнальных зваротаў), выражаць розныя сэнсаавыя і граматычныя сувязі паміж кампанентамі сказа.

СЛОВАЗЛУЧЭННЕ

1. Словазлучэнне як непрэдыкатыўная адзінка сінтаксісу.
2. Сродкі выражэння сінтаксічнай сувязі і сінтаксічных адносін у словазлучэнні
3. Віды сінтаксічнай сувязі слоў у словазлучэнні.
4. Класіфікацыя словазлучэнняў.
5. Сінтаксічныя адносіны паміж кампанентамі словазлучэння.
(Матэрыял падрыхтаваць самастойна; заканспектаваць!)

ЛІТАРАТУРА (дадатковая)

1. Наркевіч А.І. Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове. — Мн., 1972.
2. Наркевіч А.І. Словазлучэнне і яго месца ў агульнай сістэме граматыкі і лексікалогіі// Беларуская мова. Вып.6. — Мн.,1978. — С.110-119.
3. Падгайскі Л.П. Словазлучэнне ў беларускай мове. — Мн.,1971.
4. Чеснокова Л.Д. Связи слов в современном русском языке.: Пособие для учителя. — М.,1980.

☺1. **Словазлучэнне** — сінтаксічная канструкцыя, утвораная аб'яднаннем двух або больш знамянальных слоў на аснове падпарадкавальнай сувязі (Русский язык. Энциклопедия, с.309).

У мовазнаўстве існуюць розныя пункты погляду на сінтаксічны статус словазлучэння, на ўзаемаадносіны словазлучэння і сказа, словазлучэння і слова. Можна гаварыць пра два кірункі сінтаксічнай трактоўкі словазлучэння: 1) **лексікалагічны** і 2) **уласна сінтаксічны**. (Скобл.,с.69)

1. З'яўленне **лексікалагічнай** трактоўкі звязана з імем акадэміка В.У. Вінаградава, які паводле функцый і граматычных уласцівасцей прыпадабняў словазлучэнне і слова. Асноўныя палажэнні гэтай тэорыі наступныя:

а) Словазлучэнне выконвае ў мове намінацыйную функцыю: “сл-ні з'яўляюцца намінацыйнымі сродкамі мовы і служаць будаўнічым матэрыялам для сказа” (Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М.,). З гэтых слоў ускосна вынікае прызнанне таго, што словазлучэнні існуюць у мове ў гатовым выглядзе (хаця ў працы Вінаградава няма прамога сцвярджэння гэтага)

б) Словазлучэнне, як і слова, мае сістэму граматычных форм, парадыгму форм: *сонечны дзень, сонечнага дня і г.д.; гуляю ў парку, гуляеш у парку і г.д.*

в) Да словазлучэнняў адносяцца толькі непрэдыкатывыя падпарадкавальныя словазлучэнні, г.зн. толькі такія аб'яднанні слоў, якім, хаця б і ўмоўна, можна прыпісаць намінацыйную функцыю. Прэдыкатывыя спалучэнні слоў, злучальныя словазлучэнні, спалучэнні з адасобленымі членамі сказа В.У. Вінаградаў з сістэмы словазлучэнняў выключае, паколькі немагчыма сцвярджаць, што яны выконваюць намінацыйную функцыю. (Л.І. Буряк разглядае яшчэ і злучальныя словазлучэнні.)

2. Асноўныя палажэнні **ўласна сінтаксічнай** трактоўкі словазлучэння наступныя:

а) Словазлучэнне — адзінка, падпарадкаваная сказу, яно фарміруецца ў сказе, аб'ектыўна існуе ў канкрэтным лексічным нападзенні толькі ў сказе.

б) Прызначэнне словазлучэння не ў называнні аднаго паняцця, а ў выражэнні пэўных адносін паміж паняццямі (магчыма, адносін паміж прадметамі і з'явамі, пра якія гаворыцца ў канкрэтных сказах).

в) Шырокае разуменне словазлучэння: да сл-няў адносяцца не толькі непрэдыкатыўныя падпарадкавальныя, але і прэдыкатыўныя, а таксама злучальныя аб'яднанні слоў, таму што ўсе яны ўдзельнічаюць у выражэнні адносін паміж кампанентамі сітуацыі. (В.А. Белашапкава, А.С. Скоблікава; Л.І.Бурак — у чыстым выглядзе тэорыя не вытрымліваецца, лічыць словазлучэнне намінацыянай адзінкай мовы).

☺ **2. Сродкі выражэння** сінтаксічнай сувязі ў сл-ні наступныя:

1) **Флексіі**. Усе зменныя словы, уступаючы ў залежную сувязь з галоўным словам словазлучэння, афармляюць гэту сувязь з дапамогай канчаткаў: *восеньскі лес, другі год, вывучаць філасофію, аддзячыць ім*. У тых выпадках, калі адсутнічаюць флектыўныя сродкі выражэння сувязі (залежнае слова не змяняецца), яно звязваецца з галоўным словам семантычна, па сэнсе.

2) **Прыназоўнікі** разам з канчаткамі — сродак сувязі словаформ у сл-ні. Прыназоўнікі ўдакладняюць значэнні склонавых форм слова: *клапаціцца пра дзяцей, сказаў з адчаем, прывыкнуць да разлукі*.

Іншыя службовыя словы ў фарміраванні словазлучэнняў удзелу не прымаюць. Адносіны, выражаныя часціцамі і злучнікамі, звязаны з тымі граматычнымі катэгорыямі, якія характарызуюць будову сказа. (Л.І.Бурак — злучнікі ў злучальных словазлучэннях).

3) **Парадак слоў** — паказчык сінтаксічных адносін у пэўных разрадах словазлучэнняў. Сл-ні характарызуюцца ўстойлівым парадкам слоў: дапасуемыя часціны мовы размяшчаюцца перад галоўным словам: *сонечны дзень, мой горад, трэці курс, наш паверх*; азначальныя прыслоўі размяшчаюцца перад галоўным

словам і пасля яго: *прыгожа маляваць і маляваць прыгожа, адысціся далёка і далёка адысціся*; прыслоўі ступені заўсёды знаходзяцца ў прэпазіцыі: *вельмі вясёлы, занадта ўпэўнены*. Інверсія дапасуемых форм наглядаецца ў словазлучэннях тэрміналагічнага характару, якія выступаюць як намінатыўныя адзінкі мовы: *селядзец атлантычны, валяр'ян двухдомны, званочак персікалісты, асака ценявая* (прыметнікі маюць размежавальнае значэнне).

Пра парадак слоў як сродак выражэння сінтаксічных адносін можна гаварыць, маючы на ўвазе асобныя, лексічна абмежаваныя структуры: *прайсці пяць кіламетраў і кіламетраў пяць прайсці, сустрэнемся ў сем гадзін і сустрэнемся гадзін у сем*.

☺3. Знамянальныя словы ў словазлучэнні звязваюцца **падпарадкавальнай сувяззю**.

1. **Дапасаванне**— такая падпарадкавальная сувязь, пры якой галоўнае слова пратрабуе ад залежнага абавязковай адпаведнасці агульных для іх граматычных катэгорый — роду, ліку і склону. Змена галоўнага слова выклікае адпаведныя змены ў залежным слове: *высокае неба, высокага неба; маё дзіця, майго дзіцяці*.

Размяжоўваюць **уласна граматычнае дапасаванне і ўскладненыя прыёмы дапасавання**.

Уласна граматычнае дапасаванне можа быць **поўным і няпоўным**.

а) Пры **поўным** дапасаванні залежнае слова прымае ўсе граматычныя формы галоўнага слова — формы роду, ліку, склону. Поўным дапасаваннем звязваюцца атрыбутыўныя часціны мовы і формы слоў: прыметнікі, дзеепрыметнікі, парадкавыя займеннікі, адпаведныя разрады займеннікаў: *матчына ласка, свій чалавек, другі вагон, выпечаны хлеб*.

б) Пры **няпоўным** дапасаванні не ўсе формы залежнага слова адпавядаюць формам галоўнага слова. Пытанне, тым не менш, складанае. Як няпоўнае дапасаванне прыметніка з назоўнікам трэба разглядаць такія прыклады: *Возера здавалася трывожным, Буслы сталі нябачнымі* (няпоўнае дапасаванне абумоўлена наяўнасцю звязкі пры выказніку; апасродкаваная залежнасць прыметніка ад назоўніка — Скобл., 58). Спрэчна вырашаецца пытанне адносна

такіх словазлучэнняў: *англійская і нямецкая мовы, беларуская і руская літаратуры, муж і жонка Смірновы* (адсутнасць дапасавання ў ліку). Адны сінтаксісты бачаць тут няпоўнае дапасаванне, а другія — поўнае.

Скоблікава А.С., с.58: У выдзяляльных зваротах тыпу *старэйшая з дзяўчынак, малодшы з хлопчыкаў* наглядаюцца адносіны ўзаемнага падпарадкавання: прыметнік кіруе склонавай формай назоўніка, а назоўнік патрабуе ад прыметніка дапасавання ў родзе. Дапасаванне ў родзе і ліку можа выходзіць за межы непасрэдна звязаных паміж сабой слоў: *Застаўшыся такой жа ўсмешлівай і гарэзлівай, Каця проста зачаравала былога аднакурсніка* (разуменне дапасавання толькі як формы граматычнага прыпадабнення слоў у словазлучэнні не вычэрпвае ўсіх выпадкаў дапасавання).

Н.С. Валгіна разглядае як няпоўнае дапасаванне такія выпадкі: *возера Байкал* (дапасаванне ў склоне і ліку), *на возеры Байкал* (дапасаванне ў ліку, адсутнасць дапасавання ў родзе і склоне); *горад Вілейка, газета “Камсамолец, горад Калінкавічы”*. А як быць у такіх выпадках: *газета “Віцьбічы”* (дапасаванне ў склоне), *у газеце “Віцьбічы”* (адсутнасць дапасавання хаця б у адной граматычнай форме)? Л.Д. Часнакова бачыць у падобных аб’яднаннях слоў другаснае іменнае прымыканне.

На думку некаторых сінтаксістаў, дапасаванне мае месца і ў спалучэннях тыпу *дзяўчына-ўкраінка, настаўнік-матэматык, дрэва-асілак, лес-запаведнік, жанчына-касманавт*. Вызначыць галоўнае і залежнае словы ў такіх аб’яднаннях слоў на ўласна граматычнай аснове нельга: любы назоўнік можна ставіць у любой граматычнай форме, і заўсёды паміж імі будзе адпаведнасць. Такое дапасаванне называюць узаемадапасаваннем (О.А. Крылова, Л.Ю. Максимов, Е.Н. Ширяев. *Совр. русский язык. Теоретич. курс. Синтаксис. Пунктуация.* — М., 1997, с.12)

Ускладненыя прыёмы дапасавання наступныя:

а) Сэнсавое дапасаванне. Пры яго выкарыстанні форма залежнага слова адлюстроўвае не рэальныя граматычныя катэгорыі галоўнага слова, а рэальныя прыкметы абазначанага ім прадмета: *круглы сірата і круглая сірата, вы першы прыйшлі і вы першая прыйшлі* (указанне на пол асобы); *мае брат з сястрой*

(галоўны кампанент уяўляе сабой спалучэнне слоў, форма займенніка паказвае на множнасць суб'ектаў); *я зразумеў — я зразумела, я такі прынцыповы — я такая прынцыповая* (прэдыкатыўнае сэнсавае дапасаванне).

б) Умоўна-граматычнае дапасаванне. Гэта традыцыйная, нематывавая форма прыстасавання залежнага слова да пэўных тыпаў галоўных кампанентаў, якія не маюць катэгорый роду і ліку: *нешта незвычайнае здарылася, нехта чужы прыехаў, хтосьці незнаёмы падышоў*.

в) Асацыятыўна-граматычнае дапасаванне залежнага слова з родавай агульнай назвай, з якой асацыіруецца уласны нескланяльны назоўнік: *зімні шэры Тарту, далёкі, сонечны Капры*.

2. **Кіраванне**— падпарадкавальная сувязь, пры якой залежнае слова ставіцца ў адпаведнай склонавай форме, абумоўленай лексіка-граматычным значэннем галоўнага слова.

Вызначаюцца розныя віды кіравання ў залежнасці ад марфалагічнай прыроды галоўнага слова, наяўнасці або адсутнасці прыназоўніка перад залежным словам, характару сувязі паміж кампанентамі словазлучэння.

1) У залежн. ад марф. прыроды галоўнага слова вызначаюцца такія віды кіравання:

- дзеяслоўнае: *чытаць з вучнымі, чакаць сястру*;
- субстантыўнае (назоўнікавае): *сустрэча з сябрамі, размова пра набалелае*;
- ад'ектыўнае (прыметнікавае): *здольны да навукі, гатовы да экзаменаў*;
- нумератыўнае (лічэбнікавае): *першы ад вугла, восем тыдняў, пяць паверхаў*;
- пранамінатыўнае (займеннікавае): *нехта з нас, хтосьці з прысутных*;
- адвербіяльнае (прыслоўнае): *далей за ўсіх, недалёка ад ракі*.

2) Беспрыназоўнікавае (непасрэднае) кіраванне: *дарыць дзецям, гаварыць праўду*;

прыназоўнікавае (пасрэднае) кіраванне: *успомніць пра здарэнне, падацца да веснічак*.

3) Паводле характару сувязі паміж кампанентамі — **моцнае** і **слабае** кіраванне (вылучыў А.М. Пяшкоўскі, Русский синтаксис в научном освещении, с. 269)/

А) Пры **моцным кіраванні** склонавая форма залежнага слова абумоўлена лексіка-граматычным значэннем галоўнага слова. Моцнае кіраванне ў першую чаргу ўласціва пераходным дзеясловам і вытворным ад іх назоўнікам, а таксама непераходным дзеясловам і аддзеяслоўным назоўнікам з прыстаўкамі прасторавага значэння:

*збіраць грыбы, ягады, паштоўкі — збор грыбоў, ягад, паштовак;
парушыць цішыню, дагавор — парушэнне цішыні, дагавору;
дайсці да хаты, да плошчы, да возера; прытуліць да грудзей, да сэрца, да шчакі.*

Схільнасць да моцнага кіравання маюць:

многія непераходныя дзеясловы: *радавацца сонцу, абмежавацца прыкладам;
назоўнікі*: *прафілактыка чаго-н. (Р.), падрабязнасці чаго (Р.), павага да каго, чаго (Р.), чытанне кніг, часопісаў (Р.);*

прыметнікі: *поўны трывогі; патрэбны мне, бацькам; абьякавы да каго, чаго;*

прыслоўі: *задоўга да сустрэчы, штурму; далёка ад прыстані, горада.*

Моцнае дзеяслоўнае кіраванне можа быць **адзіночным і дваіным**. Пры адзіночным моцным дзеясл. кіраванні дзеяслоў кіруе адной словаформай: *цікавіцца паэзіяй, угледзецца ў неба, хвалявацца за дзяцей*. Пры дваіным моцным дзеяслоўным кіраванні дзеяслоў адначасова кіруе дзвюма словаформамі: *падарыць кнігу брату — В.,Д.; прачытаць сыну казку — Д.,В.; уключыць пытанне ў пратакол — В.,В.; наклеіць ліст на паперу -- В.,В.; адрознівацца ад астатніх паводзінамі (кампл.) — Р.,Т.; выхаваць дзяцей сябрамі (кампл.); узнагародзіць пераможцаў паездкай*. Як паказваюць прыклады, паміж дзеясловам і залежнымі словаформамі ўстанаўліваюцца або толькі аб'ектныя, або аб'ектныя (першая словаформа) і камплетыўныя (другая словаформа) адносіны. (**Камплетыўныя адносіны** — такія адн., пры якіх залежны кампанент словазлучэння з'яўляецца

неабходным у сэнсавым плане, без якога галоўнае слова пазбаўлена дастатковай інфармацыйнасці).

Б) Пры **слабым кіраванні** форма залежнага слова не дыктуецца лексіка-граматычным значэннем галоўнага слова, а залежыць ад сэнсавых адносін, таму тут могуць быць розныя склонавыя формы: *сядзець на лаве, сядзець пад лавай, сядзець каля лавы; ісці да фантана, ісці каля фантана, ісці ўздоўж фантана.*

У некаторых вучэбных дапаможніках тэрміны моцнае і слабае кіраванне не ўжываюцца. Сутнасць гэтых паняццяў перадаюць тэрміны **прадказальнае і непрадказальнае** кіраванне (Крылова О.А., Максимов Л.Ю., Ширяев Е.Н. Совр. рус. язык, с.15).

3. **Прымыканне** — такая падпарадкавальная сувязь, пры якой залежнае слова звязваецца з галоўным толькі па сэнсе (знешне сувязь праяўляецца ў парадку слоў і інтанацыі). Пазіцыю залежнага слова займаюць нязменныя словы: прыслоўі, дзеепрыслоўі, інфінітыў: *сядзець побач, здольны маляваць, чытанне ўвечары, бегчы азіраючыся.*

У асвятленні пытанняў кіравання і прымыкання няма адзінства ў поглядах вучоных. Кіраванне некаторыя сінтаксісты разумеюць вельмі шырока, як любыя склонава-прыназоўнікавыя формы ў залежнай пазіцыі. У такім выпадку сувязню прымыкання звязваюцца толькі нязменныя словы і формы (шырока кіраванне разумеюць Н.С. Валгіна, А.С. Скоблікава).

З другога боку, кіраванне можа разглядацца з больш вузкіх пазіцый, як сувязь, якая дыктуецца галоўным словам. Такая сувязь выяўляецца пры выражэнні аб'ектных і папаўняльных (восполняющих) адносін (*купіць кнігу, некалькі кніг*). У такім выпадку ўсе склонава-прыназоўнікавыя формы з акалічнасным або атрыбутыўным значэннем выводзяцца за межы кіруемых і кваліфікуюцца як звязаныя **іменным прымыканнем**: *паляна ў лесе, жыць пад гарой* (Н.Ю. Шведава, АГ —70, с.516 - 535, Бурак Л.І.). Пры іменным прымыканні ў пазіцыі залежнага кампанента выступае назоўнік ва ўскосным склоне, у якім пераважае не прадметнае, а акалічнаснае або атрыбутыўнае значэнне. Склонавая форма назоўніка выступае як функцыянальны эквівалент прыслоўя або

прыметніка: *студэнт універсітэта, нехта высокага росту, нешта чорнага колеру, помнік Пушкіну, добры сэрцам, любіць усім сэрцам, дарога ў два кіламетры, сказаць ад зайздрасці, жыць марамі, нечаканы сярод лета.*

Няцяжка заўважыць, што межы паміж слабым кіраваннем і іменным прымыканнем становяцца вельмі хісткімі. Н.С.Валгіна: Больш апраўданым бачыцца ўсё ж шырокае разуменне кіравання, пры якім кіруемымі прызнаюцца любыя склонавыя формы ў залежнай пазіцыі, за выключэннем тых, што ўжо адарваліся ад сваёй парадгмы і ў пэўнай ступені адвербілізаваліся і рэальна знаходзяцца на шляху да форм, для якіх характэрна прымыканне: *паўзці змяей, прыехаць пятага сакавіка, з'ездзіць два разы, адсутнічаць год, маўчаць усю дарогу, чытаць гадзінамі.*

☉4. Словазлучэнні дзеляцца на пэўныя групы ў залежнасці ад семантычнай злітнасці кампанентаў, ад структуры, марфалагічнай прыроды галоўнага слова.

1. Па ступені семантычнай злітнасці кампанентаў адрозніваюцца сінтаксічна свабодныя і сінтаксічна несвабодныя словазлучэнні .

Сінтаксічна свабодныя — словазлучэнні, у якіх кожны кампанент выконвае ролю асобнага члена сказа. **Сінтаксічна несвабодныя** выконваюць ролю аднаго члена сказа. Адны і другія словазлучэнні маюць структурную схему, валодаюць пэўным граматычным значэннем; іх кампаненты звязаны адным з відаў падпарадкавальнай сувязі. У сінтаксічна несвабодных сл-нях галоўнае слова не мае дастатковай для члена сказа семантычнай паўнаты, хаця і з'яўляецца семантычна значымым. Яго роля — быць структурным кампанентам члена сказа, а залежнае слова бярэ на сябе асноўную сэнсавую нагрузку члена сказа. Многія сінт. несвабодныя сл-ні ствараюцца і выяўляюцца толькі ў сказе.

Асноўныя групы сінтаксічна несвабодных сл-няў:

а) колькасна-іменныя спалучэнні слоў: *многа народу, тры дрэвы, частка кніг, сотні кіламетраў, пяцёра студэнтаў;*

б) спалучэнні з выдзяляльным значэннем: *нехта з нас, адзін з турыстаў;*

в) спалучэнні са значэннем сумеснасці: *бацька з маці, брат з сястрою, бярозы з клёнамі* (выказнік пры такім дзейніку — у форме мн. ліку);

г) словазлучэнні са словафомамі з *вачыма*, з *носам*, з *тварам*, *росту*, *узросту*, *гадоў* і інш. і азначаемымі іх прыметнікамі: *мужчына сярэдніх гадоў*, *хлопчык з блікітнымі вачыма*;

д) спалучэнні назоўнікаў тыпу *ад Масквы да Уфы*, *ад Урала да Курыл*;

е) спалучэнні, дзе галоўным словам выступаюць назоўнікі з аслабленым лексічным значэннем (*горад*, *мужчына*, *жанчына*, *чалавек* і інш.): *Мінск — прыгожы горад*; *Васіль — добры, мілы чалавек*;

ж) простыя дзеяслоўныя выказнікі з метафарызаванымі асабовымі формамі дзеясловаў, а таксама састаўныя і складаныя выказнікі: *Невядомы аўтар адзеў у беларускую апратку “Энеіду” Катлярэўскага*; *гатоў паверыць, пачаў будаваць, стаў вясёлым*;

з) перыфразы (апісальныя назвы), якія, як правіла, уяўляюць сабой метафары: *нябесныя вочы* — зоры (Я. Колас), *дзіўны нябесны мост* — вясёлка (У. Караткевіч), *белыя мухі* — сняжынкі, *аўтар “Вянка”* — М. Багдановіч, *ледзяная кара* — лёд, *ткаць асновы хлеба* — араць (Я. Колас).

2. Паводле структуры словазлучэнні дзеляцца на **простыя і складаныя**.

1) **Простыя** сл-ні:

а) складаюцца з двух знамянальных слоў: *слухаць гранне*, *бачыцца з роднымі*, *ляцець птушкай*;

б) у склад якіх уваходзяць аналітычныя формы слова: *самы цікавы сюжэт*, *будзем гаварыць шчыра*, *найбольш яркія ўражання*;

в) словазлучэнні з фразеалагізмам: *збіць на горкі яблык*, *вечарамі кляваў носам*;

г) адзін з кампанентаў якіх — сінтаксічна несвабоднае словазлучэнне або сэнсава непадзельнае спалучэнне слоў: *дзяўчына з пшанічнымі валасамі*, *мужчына высокага росту*; *вучань вялікіх здольнасцей*; *паехаць на Далёкі Усход*; *адпачываць у Краснадарскім краі*.

2) **Складаныя** словазлучэнні складаюцца з трох і больш знамянальных слоў. Яны ўяўляюць сабой разнастайныя камбінацыі простых словазл-няў або знамянальнага слова і простага сл-ня: *першы школьны званок*, *песенны фальклор*

беларускага народа, глыбокае летняе неба; цудоўная зімовая раніца; з захапленнем чытаць кнігу.

3. Лекіка-граматычныя разрады сл-няў выдзяляюцца паводле марфалагічнай прыроды галоўнага слова: 1) дзеяслоўныя (з дзеясловам, дзеепрыметнікам, дзеепрыслоўем у ролі галоўнага кампанента); 2) іменныя (назоўнікавыя, прыметнікавыя, лічэбнікавыя, займеннікавыя), 3) прыслоўныя, 4) сл-ні з катэгорыяй стану (самастойна заканспектаваць матэрыял па вучэбных дапаможніках).

СКАЗ ЯК АСНОЎНАЯ СІНТАКСІЧНАЯ АДЗІНКА

1. Граматычныя адзнакі сказа. Прэдыкатыўнасць, сродкі яе выражэння.
2. Структурная схема сказа.
3. Актуальнае члянэнне і парадак слоў.
4. Сцвярдзальныя і адмоўныя сказы..
5. Тыпы сказаў па мэце выказвання.

ЛІТАРАТУРА (дадатковая)

1. Белошاپкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. — М., 1977, с.143-151.
2. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. — М., 1991.
3. Крылова О.А., Максимов Л.Ю., Ширяев В.Н. Современный русский язык. Теоретический курс. Синтаксис. Пунктуация. — М., 1997.
4. Мирошникова З.А. Современный русский язык: Синтаксис словочетания и простого предложения. — Рязань, 2000.

☺1. Моўная прырода сказа — адно з самых складаных пытанняў сінтаксісу, бо менавіта ў сказе знаходзяць сваё выражэнне найбольш істотныя функцыі мовы — пазнавальная (мова як інструмент мыслення) і камунікатыўная (мова як сродак зносін). З прычыны такой шматаспектнасці сказ, займаючы цэнтральныя пазіцыі ў сінтаксісе, не атрымаў агульнапрынятага азначэння.

Прыкладнае азначэнне сказа, прапанаванае акадэмікам В.У. Вінаградавым: **Сказ — граматычна аформленая па законах мовы цэласная адзінка, якая з’яўляецца галоўным сродкам фарміравання, выражэння і перадачы думкі.** Такім чынам, прызначэнне сказа – быць мінімальнай адзінкай моўных зносін,

г.зн., сказ выконвае **камунікатыўную функцыю** – функцыю фарміравання, выражэння і перадачы думкі. Камунікатыўная функцыя сказа рэалізуецца дзякуючы яго спецыфічным граматычным катэгорыям, адзнакам: інтанацыйнай аформленасці і прэдыкатыўнасці.

Інтанацыя як сінтаксічная катэгорыя надае выказванню сэнсавую завершанасць, а значыць, афармляе сказ як сінтаксічную адзінку.

Прэдыкатыўнасць – гэта граматычная катэгорыя, якая ўказвае на выражаную сродкамі мовы агульную аднесенасць зместу выказвання да рэчаіснасці. Граматычнае значэнне прэдыкатыўнасці выражаецца комплексам граматычных катэгорый мадальнасці і сінтаксічнага часу. Значыць, прэдыкатыўнасць уключае значэнні мадальнасці і сінтаксічнага часу.

Сінтаксічны час паказвае на аднесенасць таго, пра што паведамляецца, да пэўнага часу (цяперашняга, прошлага і будучага).

Мадальнасць, канкрэтызуючы агульнае значэнне прэдыкатыўнасці, выражае адносіны зместу выказвання да рэчаіснасці з пункту гледжання гаворачага. Іншымі словамі, мадальнасць трансліруе змест паведамлення як рэальны або ірэальны факт рэчаіснасці. Адсюль паняцці *рэальнай і ірэальнай мадальнасці ў сказах*. Ацэнка зместу сказа ў плане *рэальнасці або ірэальнасці* атрымала назву **аб'ектыўнай мадальнасці**.

Ціха дрэмле восеньскі лес.

Хутчэй бы апынуцца на волі!

Аб'ектыўная мадальнасць (рэальная або ірэальная) уласціва кожнаму сказу. Сказ можа выражаць адносіны гаворачага да таго, пра што ён паведамляе, г.зн утрымліваць суб'ектыўна-мадальнае значэнне да ўсяго паведамлення або да нейкай яго часткі — **суб'ектыўную мадальнасць**.

Катэгорыі мадальнасці і сінтаксічнага часу маюць пэўныя сродкі выражэння.

Мадальнасць выражаецца:

- 1) граматычнымі сродкамі (марфалагічнымі і сінтаксічнымі);
- 2) лексічнымі сродкамі;
- 3) з дапамогай інтанацыі.

1) **Граматычныя сродкі** выражаюць пераважна **аб'ектыўную мадальнасць**. У дзеяслоўных сказах (з дзеясловам-выказнікам) асноўным сродкам выражэння мадальнасці выступаюць формы ладоў дзеяслова. Дзеясловы абвеснага ладу выражаюць *рэальную мадальнасць* паведамлення. Яны сцвярджаюць або адмаўляюць дзеянне ў цяперашнім, прошлым або будучым часе: *Зжаўцеў ліст на бярозе*.

Дзеясловы ў форме ўмоўнага і загаднага ладу выражаюць *ірэальную мадальнасць*: пабуджэнне да дзеяння, пажаданасць дзеяння, яго абумоўленасць: *Раскажы мне пра сябе* (пабуджэнне); *Быў бы вольны час, адпачыў бы* (абумоўленасць). У кантэксце падобныя адценні мадальнасці можа набываць інфінітыў — сам па сабе або ў спалучэнні з іншымі элементамі сказа:

Прыехаць зараз жа! (пабуджэнне да дзеяння)

Мне б толькі атрымаць дазвол! (пажаданне)

У бездзеяслоўных сказах мадальнасць выражаецца сінтаксічна (структурай сказа, інтанацыяй, парадкам слоў): *Ранняя восень. Празрыстае паветра. Павуціны яшчэ няма* (Сродкі выражэння рэальнай мадальнасці – аднастаўная структура сказаў, канстатуючая інтанацыя).

2. Лексічныя сродкі рэпрэзентуюць **суб'ектыўную мадальнасць**:

1) спецыяльныя мадальныя словы, словазлучэнні (*безумоўна, бяспрэчна, напэўна, магчыма*) у функцыі пабочных слоў і словазлучэнняў: *Ён, на здзіўленне ўсяму свету, пачынаў купца ў красавіку; Мабыць, не прыгажосцю сваёй яна мяне прычарпавала;*

2) мадальныя часціцы (*быццам, няхай, хай, чуць не*): *Лес быццам гарыць у сваёй восеньскай вопратцы* (значэнне меркавання);

3) мадальныя дзеясловы (*хацець, імкнуцца, жадаць*);

4) словы катэгорыі стану (*можна, нельга, трэба, пажадана*);

5) кароткія формы прыметнікаў з мадальным значэннем (*рад, гатоў, павінен*).

Такім чынам, аб'ектыўная рэальная або ірэальная мадальнасць у сказе можа суправаджацца значэннем суб'ектыўнай мадальнасці.

3. Інтанацыя – важны сродак мадальнасці, якая суправаджае ўсе астатнія сродкі, у некаторых выпадках сама стварае значэнне мадальнасці: *Вясна хутка. Вясне хутка! Вясна хутка?!* (здзіўленне, недавер, упэўненасць, іронію, згоду, нязгоду, абурэнне і г.д. можна выразіць з дапамогай інтанацыі).

Сінтаксічны час, як і мадальнасць, **выражаецца**

- 1) граматычнымі сродкамі;
- 2) лексічнымі сродкамі;
- 3) з дапамогай інтанацыі.

Граматычныя сродкі — у сказах з **рэальнай** мадальнасцю **сінтаксічны час** **выражаецца** формамі часоў дзеясловаў абвеснага ладу: паведамленне рэалізуецца ў адным з трох сінтаксічных часоў (цяперашняга, прошлага, будучага):

Я чытаю (чытаў, буду чытаць) з задавальненнем.

У сказах з **ірэальнай** мадальнасцю адсутнічае ўказанне на канкрэтны часавы план: *Шукай у людзях толькі добрае* — значэнне пабуджэння характарызуецца часовай няпэўнасцю, г.зн. можа быць аднесена і да плану цяперашняга, і да плану будучага часу; *Хацеў бы я прарасці коласам на роднай ніве* — выказванне можна аднесці да прошлага і будучага часавых планаў.

Сказы з **інфінітыўным галоўным членам** часцей за ўсё адносяць дзеянне ў **план будучага часу**: *Быць бядзе; Не сустрэцца нам больш з табой.*

Сінтаксічны час можа стварацца **моўнай сітуацыяй** (кантэкстам), у якім граматычныя сродкі выражэння сінтаксічнага часу ўзаемадзейнічаюць з лексічнымі. **Лексічныя сродкі** – прыслоўі з часавым значэннем і склонава-прыназоўнікавыя формы назоўнікаў: *Учора раніцай спакойна п'ю чай і рантам успамінаю, што ў мяне чатыры пары* (прыслоўе *ўчора* – лексічны сродак рэпрэзентацыі прошлага сінтаксічнага часу). *Заўтра іду да дэкана* —

.....

☺2. **Структурная схема сказа** — гэта абстрактны ўзор, формула, у адпаведнасці з якой будзецца сказ як камунікатыўная адзінка. Ідэя вывучаць сказ як абстрактную адзінку належыць вучоным Пражскай лінгвістычнай школы. Чэшскія вучоныя пачалі ўжываць тэрміны **мадэль, схема, формула сказа**. У рускай

і беларускай граматыках замацаваўся тэрмін **структурная схема**. У русістыцы ідэі чэшскіх вучоных развіла і паглыбіла Н.Ю. Шведава.

Кампаненты структурнай схемы абазначаюцца літарнымі сімваламі, якія адпавядаюць лацінскім назвам адпаведных часцін мовы або марфалагічным форм, якія ўваходзяць у прэдыкатыўную аснову сказа:

V	verbum	спрагальная форма дзеяслова
Inf	infinitivus	інфінітыў
N	nomen	назоўнік
Adj	adjectivum	прыметнік
Pron	pronomen	займеннік
Adv	adverbium	прыслоўе
Praed	praedicatum	катэгорыя стану
Part	participium	дзеепрыметнік
Neg	negatio	адмоўе
Cop	copula	звязка
Quant	Quantitas	слова, якое мае колькаснае значэнне

Май. Вішнёвы пажар. N₁

Чытаць – значыць узбагачаць сябе ведамі. Inf cop Inf

Было ўжо даволі светла. Cop Praed

Структурныя схемыносяць **свабодны** або **фразеалагізаваны характар**. **Свабодныя** структурныя схемы не маюць лексічных абмежаванняў — любое слова ўпісваецца ў дадзеную структурную схему: *Жыццё людское — бяцэнны дар.* — N₁-N₁

Расціць дзяцей – гэта цяжкая праца. Inf cop N₁

Чытаць – мой любімы занятак.

Сябраваць – гэта шчасце.

Фразеалагізаваныя структурныя схемы характарызуюцца наступнымі адзнакамі:

1) у іх складзе ёсць пастаянныя элементы схемы: службовыя словы, займеннікі, выклічнікі, якія захоўваюцца ў любым сказе, пабудаваным па гэтай схеме;

2) характер сувязі паміж кампанентамі нагадвае сувязь у фразеалагізме (ідыяматычны характар): *Дзіця як дзіця*. — N_1 як N_1 ; *Мне не да жартаў*. — Не да N_2 ; *Любіць дык любіць*. — Inf дык Inf ; *Ну і работа*. — Ну і N_1 ; *Які прастор!* — Які N_1 .

☉3. Актуальнае члянэнне сказа. Парадак слоў.

Сказ, калі разглядаць яго ў дынамічным аспекце з боку камунікатыўнай функцыі (у працэсе маўлення), называецца **выказваннем**. Выказванне ў вуснай мове кваліфікуецца пэўнымі інтанацыйнымі сігналамі, атрымлівае інтанацыю закончанасці, а ў пісьмовай мове кваліфікуецца раздзяляльнымі знакамі: кропка, пыталны або клічны знакі.

У выказванні арганізуецца **актуальнае члянэнне** — **члянэнне сказа па сэнсе**. Актуальнае члянэнне арганізоўвае сказ для перадачы актуальнай інфармацыі. У адпаведнасці з камунікатыўным заданнем сказ актуальна членіцца на 2 часткі: **тэму і рэму**. Вучэнне пра актуальнае члянэнне створана чэшскім вучоным **В. Матэзіусам**.

Даследчыкі вызначаюць 3 прыкметы тэмы:

- 1) тэма – зыходны пункт выказвання;
- 2) яна актуальна менш значымая за рэму;
- 3) тэма – частка сказа, якая звычайна вядомая, прадвызначаная папярэднім кантэкстам. Тэма – носьбіт “дадзенага”.

Адпаведна вызначаюцца 3 адзнакі рэмы:

- 1) рэма паведамляе нешта пра тэму;
- 2) рэма актуальна больш значная за тэму, бо ўключае ў сябе асноўны змест выказвання, з’яўляецца камунікатыўным цэнтрам выказвання;
- 3) рэма – носьбіт новага.

Выказванне не існуе без рэмы, тэма ж не заўсёды абавязковая. Тэматычная частка выказвання як носьбіт дадзенага можа быць вядомая з кантэксту або з моўнай сітуацыі. Такая з’ява наглядаецца ў няпоўных сказах.

Актуальнае члянэнне (члянэнне сказа на тэму і рэму) *не суадносіцца з граматычным або сінтаксічным члянэннем*, у іх розныя задачы: актуальнае

члянэнне — падзел сказа на тэму і рэму, граматычнае члянэнне вылучае граматычную аснову (дзеінік і выказнік), даданыя члены сказа. На пісьме мяжа актуальнага члянэння паказваецца значком / .

У нас залік / заўтра.

У нас / экзамен / заўтра.

Ёсць выказванні з нулявой тэмай, увесь састаў якіх утварае адну рэму — **нерасчлененыя сказы (нечлянімыя)**: *Прышла восень. Выпаў снег. Па сцяжынцы ідуць пяцёра.*

Асноўнымі сродкамі выражэння актуальнага члянэння з'яўляюцца парадак слоў і інтанацыя, якія ўзаемадзеінуюць у адзінстве. У кадыфікаванай (літаратурнай) мове фразавы націск аўтаматычна адносіцца на канец сказа, на апошнюю яго сінтагму. У адпаведнасці з гэтым аўтаматызмам арганізуецца парадак слоў у сказе: словы размяшчаюцца такім чынам, каб фразавы націск выдзяляў рэму. Іншымі словамі, у кадыфікаванай мове парадак слоў будзе адпавядаць схеме: **тэма – рэма**. Такі парадак слоў называецца **прамым (аб'ектыўным)**, ён уласцівы экспрэсіўна і стылістычна нейтральным выказванням. У экспрэсіўна афарбаванай мове і пры некаторых стылістычных заданнях парадак слоў можа быць **адваротным (суб'ектыўным)**.

тэма
рэма

{
Першыя замаразкі
/ ўбралі інеем астуджаную зямлю.
}
(прамы парадак слоў)

рэма
тэма

Па бязлюднай вуліцы / ісці страшна. (адваротны парадак слоў)

У гутарковай мове парадак слоў адлюстроўвае працэс фарміравання выказвання. Асноўная функцыя парадку слоў у гутарковай мове — выражэнне камунікатыўнай значнасці слова. Усё істотнае, найбольш значнае размяшчаецца наперадзе. Рэма можа быць у любым месцы выказвання, аднак часцей — у пачатку або сярэдзіне. Гэта часта прыводзіць да прэпазіцыі кіруемых кампанентаў словазлучэння: *Пра тваю ўдачу ўжо ўсе ведаюць*. Магчыма прэпазіцыя семантычнага кампанента выказніка: *Я і падумаць не магла пра гэта; Яна харошая была; Ехаць трэба было доўга.*

☺4. Паводле выражаемых адносін да рэчаіснасці сказы падзяляюцца на **сцвярджальныя і адмоўныя**.

У **сцвярджальных сказах** сувязь паміж фактам рэчаіснасці і выказваннем пра яго ўсведамляецца як рэальна існуючая. Такія сказы не маюць якіх-небудзь спецыяльных сродкаў выражэння катэгорыі сцвярджальнасці. Таму ўсялякі сказ, які не ўтрымлівае адмоўных кампанентаў, усведамляецца як сцвярджальны: *У нашай аўдыторыі поўнае ўзаемапаразуменне; Урачыстая цішыня суправаджае павольны лёт ночы.*

У **адмоўных сказах** сувязь паміж прадметам маўлення і выказваннем пра яго ўсведамляецца як неіснуючая ў сапраўднасці. Адмаўленне ў сказе можа быць поўным і частковым. Калі адмоўе НЕ стаіць перад выказнікам, то адмаўляецца прыкмета прадмета думкі — сказ з'яўляецца **агульнаадмоўным**: *Восеньскае сонца ўжо не грэе*. Часціца НЕ перад іншымі членамі сказа не парушае агульнага сцвярджальнага сэнсу выказвання. У такіх сказах выражаецца частковае адмаўленне – **частковаадмоўныя сказы**: *Не так даўно мы былі маладымі і бесклапотнымі*. Не пазбаўлены агульнага сцвярджальнага зместу і такі сказ, у якім часціца НЕ стаіць перад дзейнікам: *Не вецер бушуе над морам*.

Аднак часціца НЕ нават перад выказнікам не заўсёды служыць прыкметай адмоўнага сказа. Сказ пазбаўляецца адмоўнага сэнсу ў наступных выпадках:

1) пры паўтарэнні НЕ перад кожным кампанентам выказніка: *Я не мог не вывучыць урок*;

2) калі часціца НЕ набывае іншыя значэнні ў сказе:

— абагульнення: *Хто і сёння не праклінае вайну?*

— адабрэння: *Ну чым не праца?!*

— асцярогі: *Як бы чаго не забыцца!*

Адмаўленне ў сказе ўзмацняецца, калі ў ім ужываецца часціца НІ, а таксама адмоўныя займеннікі і прыслоўі: *Навокал ні душы; Нічым тут ужо не дапаможаш*.

☺5. Любы сказ можа змяшчаць інфармацыю пра нейкія факты, з'явы рэчаіснасці; пытанне з мэтай атрымаць пэўную інфармацыю; пабуджэнне суб'едніка

да дзеяння. У адпаведнасці з гэтым традыцыйна выдзяляюцца **апавядальныя, пытальныя і пабуджальныя** сказы. Мы лічым, што трэба вылучыць і чацвёртую групу сказаў — **аптатыўныя (пажадальныя)** сказы

♦ **Апавядальныя сказы** заключаюць паведамленне пра нейкую з’яву, указваюць на наяўнасць або адсутнасць у апісваемай сітуацыі пэўных прыкмет ці якасцей. Інтанацыя: роўная, спакойная, тон голасу павышаецца на лагічна выдзяляемым слове, якое нясе асноўную (новую) інфармацыю. На гэтым слове або словазлучэнні робіцца фразавы націск. Слова з фразавым націскам звычайна займае пазіцыю ў канцы сказа. Калі ж у сказе ўсе словы выконваюць аднолькавую інфармацыйную функцыю, то звычайна найбольш высокім тонам вымаўляецца выказнік.

♦ **Пытальныя сказы** прымушаюць суразмоўцу выказаць думку, дамагаючыся сцвярдзальнага або адмоўнага адказу. Іх камунікатыўная задача заключаецца не ў перадачы інфармацыі, а ў пабуджэнні атрымаць яе. Асноўным сродкам выражэння пытальнага значэння з’яўляецца пытальная інтанацыя. Тон голасу рэзка павышаецца на слове, з якім звязваецца сэнс пытання. Пытальная інтанацыя можа быць адзіным сродкам выражэння пытання. У такіх выпадках слова, з якім звязаны сэнс пытання, нярэдка ставіцца на першае месца:

Глядзеў учора гэты кінафільм?

Учора глядзеў гэты кінафільм?

Кінафільм учора глядзеў?

Такім чынам, у афармленні пытальных сказаў пэўную ролю адыгрывае і парадак слоў. Аднак у беларускай мове ён з’яўляецца дапаможным сродкам, а не асноўным, як інтанацыя.

Граматычнымі сродкамі выражэння пытальнага значэння з’яўляюцца спецыяльныя пытальныя словы:

-- пытальныя займеннікі: *хто? што? які?*

-- пытальныя прыслоўі: *як? дзе? чаму? куды?*

-- пытальныя часціцы: *ці? няўжо? хіба?*

Паводле характару пытальнага значэння пытальныя сказы падзяляюцца на наступныя групы:

1. **Уласна пытальныя сказы**, у якіх гаворачы прымушае суразмоўцу адказаць на пастаўленае пытанне: *І куды ж вы цяпер пойдзеце?*

2. **Пытальна-сцвярджальныя сказы**: у самім пытанні падразумяваецца сцвярджальны адказ. Гэтыя сказы патрабуюць пацвярджэння таго, што выказана ў пытанні: *Ну дык едзем? Значыць, усё вырашана?*

3. **Пытальна-адмоўныя сказы**: у форме пытання адмаўляецца тое, пра што пытаецца: *Хіба можна гэта не ведаць? Ці варта пра гэта казаць?*

4. **Пытальна-пабуджальныя сказы**: выражаюць не звычайнае пытанне, а ўскоснае пабуджэнне да дзеяння: *Ці не пагаварыць нам пра справы?*

5. **Пытальна-рытарычныя сказы**: маюць толькі форму пытальнага сказа. Адказу на пытанне не чакаюць. Выкарыстоўваецца як сродак мастацкай вобразнасці: *Хто не сумуе на сцяжынках маленства?*

6. **Пытальна-эмацыянальныя сказы**: у іх пытанне суправаджаецца дадатковым эмацыянальным і адмоўным адценнем: *Няўжо вы пакідаеце нас?!*

♦ **Пабуджальныя сказы** выражаюць волю гаворачага, пабуджаюць каго-небудзь да дзеяння. Пабуджальныя сказы выражаюць:

– загад: *Назад!*

– пабуджэнне да дзеяння: *Вось пачытай гэтую кнігу.*

– парад: *Праведайце хворага сябра.*

– пратэст, забарону: *Не быць гэтаму!*

– просьбу, жаданне: *Супакой мяне цёплым словам.*

Пабуджальнае значэнне выражаецца наступнымі граматычнымі сродкамі: пабуджальнай інтанацыяй; дзеясловамі ў форме загаднага ладу; часціцамі *няхай, хай, давай*.

♦ **Аптатыўныя сказы** – гэта сказы са значэннем пажаданасці выканання дзеяння, існавання з’явы. Гэтыя сказы маюць спецыфічнае мадальнае значэнне пажаданасці і не могуць быць атаясамлены з пабуджальнымі сказамі: *Толькі б усе*

былі здаровыя; Абы не снег; Толькі б не памыліца. Сродкі выражэння значэння пажаданаці – часціцы.

Клічныя сказы выдзяляюцца не на аснове мэты выказвання, а на аснове розных тыпаў *інтанацыі*. Гэта сказы эмацыйна і экспрэсіўна афарбаваныя, якія вымаўляюцца з клічнай інтанацыяй. Клічную інтанацыю могуць мець усе вышэй пералічаныя тыпы сказаў, калі вымаўляць іх эмацыянальна: *Выпаў снег. Выпаў снег!* Дапаможнымі сродкамі выражэння эмацыянальнага значэння з'яўляюцца: выклічнікі: *ох! эх! ах!*; часціцы: *што за, ну і, які : Што за дзень!*

ДВУХСАСТАЎНЫ СКАЗ. ГРАМАТЫЧНАЯ АСНОВА

1. Агульныя заўвагі. Члены сказа.
2. Дзейнік і спосабы яго граматычнага выражэння.
3. Структурна-семантычныя тыпы выказнікаў у двухсастаўным сказе.
4. Сінтаксічная сувязь паміж кампанентамі граматычнай асновы.

ЛІТАРАТУРА (дадатковая)

1. Белошаркова В.А. Современный русский язык. Синтаксис.—М., 1977.
2. Бабайцева В.В. Система членов предложения в современном русском языке. — М., 1988.
3. Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современно русском языке. — М., 1986.
4. Распопов И.П., Ломов А.М. Основы русской грамматики. Морфология и синтаксис. — Воронеж, 1984.
5. Чеснокова Л.Д. Связи слов в современном русском языке. Пособие для учителей. — М., 1980.
5. Лушай В.В. Члены предложения и виды синтаксической связи. — Киев, 1989.

☺ **1.** **Двухсастаўны сказ** – гэта просты сказ, структура якога пры поўным славесным выражэнні думкі прадугледжвае наяўнасць саставаў двух галоўных членаў — саставу дзейніка і саставу выказніка. Дзейнік і выказнік з'яўляюцца граматычнай асновай двухсастаўнага сказа, яго прэдыкатыўным цэнтрам.

Даданыя члены сказа групуюцца вакол галоўных і разам з імі ўтвараюць састаў дзейніка і састаў выказніка. Т.ч., састаў дзейніка ўтварае сам дзейнік разам з даданымі членамі сказа або без іх. Аналагічным чынам разважаем пра састаў выказніка.

Для кожнага залатая восень прыносіць нешта новае, непаўторнае.

Наступіла восень, агаліліся дрэвы.

Састаў дзейніка звычайна выражае “дадзенае”, прадстаўляе тэму выказвання, яго зыходны пункт. Састаў выказніка выражае “новае”, уваходзіць у рэму выказвання, таму ў стылістычна нейтральных выказваннях дзейнік папярэднічае выказніку. Постпазіцыя дзейніка з’яўляецца паказчыкам яго актуалізацыі.

У няпоўных сказах дзейнік або выказнік можа быць апушчаны, тады іх саставы прадстаўлены толькі даданымі членамі сказа.

Члены сказа падзяляюцца на галоўныя і даданыя паводле ўваходжання ці неўваходжання іх у прэдыкатыўную аснову сказа. У канкрэтным сказе члены сказа выступаюць як носьбіты *лагічных значэнняў*, *лексічных значэнняў слоў*, як *структурныя элементы сказа*, як носьбіты “*дадзенага*” і “*новага*”. Такім чынам, члены сказа валодаюць граматычнымі і семантычнымі ўласцівасцямі. Асноўная структурная ўласцівасць членаў сказа – спосаб іх выражэння, характар сінтаксічных сувязей. У адпаведнасці з гэтай адзнакай вылучаюцца марфалагізаваныя і немарфалагізаваныя члены сказа.

Марфалагізаваныя – гэта члены сказа, якія выражаюцца тымі часцінамі мовы, для якіх дадзена сінтаксічная функцыя з’яўляецца першаснай, асноўнай.

Немарфалагізаваныя — гэта члены сказа, якія выражаюцца тымі часцінамі мовы, для якіх дадзена сінтаксічная функцыя з’яўляецца другаснай.

Марфалагізаваны дзейнік выражаецца

Немарфалагізаваны дзейнік выражаецца

Марфалагізаванае дапаўненне выражаецца

Галоўныя і даданыя члены сказа паводле сваёй ролі ў сказе могуць быць структурна і семантычна абавязковымі і факультатыўнымі. Галоўныя члены сказа – структурна абавязковыя. Даданыя члены сказа могуць быць структурна абавязковымі і факультатыўнымі. Семантычна абавязковымі даданыя члены сказа з’яўляюцца ў канструкцыях тыпу: *Ён апынуўся*, *Ён належыць*, *Людзі называюць* (ёсць граматычная аснова, але няма сэнсу).

Семантычная роля членаў сказа вызначаецца камунікатыўнай значнасцю інфармацыі, якую нясе той ці іншы член сказа. Галоўныя члены сказа, займаючы цэнтральныя сінтаксічныя пазіцыі, далёка не заўсёды здольныя выступаць носьбітамі асноўнай інфармацыі. У многіх сказах даданыя члены сказа семантычна абавязковыя, таму што дапаўняюць, канкрэтызуюць галоўныя члены сказа: *Краінай блакітных азёр называюць усе Беларусь.*— У гэтым сказе структурна факультатыўныя дапаўненне і акалічнасць з’яўляюцца семантычна абавязковымі. Т.ч., у структурным плане галоўныя члены абавязковыя, а даданыя члены факультатыўныя (абавязковыя ў абмежаванай колькасці структур). Семантычна абавязковымі і факультатыўнымі могуць быць як галоўныя, так і даданыя члены сказа.

☺ 2. Дзейнік у двухсастаўным сказе мае наступныя дзе грамматычныя адзнакі: 1) гэта член сказа, які выражаецца назоўным склонам назоўніка або які дапускае замену назоўным склонам назоўніка; 2) гэта член сказа, з якім у тыповых выпадках свайго выражэння каардынуе свае формы выказнік. У семантычным плане дзейнік абазначае той прадмет, які выступае суб’ектам дзеяння або носьбітам прыкметы, названай у выказніку.

Дзейнік – гэта грамматычна незалежны галоўны член двухсастаўнага сказа, які выражаецца назоўным склонам назоўніка або яго эквівалентам, які каардынуе грамматычныя формы выказніка і абазначае суб’ект дзеяння або носьбіт пасіўнай прыкметы, названай у выказніку.

Класічным пытаннем да дзейніка выступае пытанне: *аб чым гаворыцца ў сказе?* Гэта пытанне дазваляе выявіць прадмет думкі, лагічны суб’ект, “дадзенае”.

Спосабы грамматычнага выражэння дзейніка наступныя:

1. Форма назоўнага склону **назоўніка**. *Песня лета чабаровым пахне настоем; Звычайна ў жніўні месяц поўны-поўны.* У ролі дзейніка выступаюць **назоўнікі** любога лексіка-грамматычнага разраду, аднак ёсць некаторыя абмежаванні: не ўжываюцца ў ролі дзейніка назоўнікі з ацэначным значэннем: *нягоднік, ілжэц, скупец, дурань.*

2. Дзейнік выражаецца **займеннікамі**:

асабовымі: я, ты, мы, вы: Я знаю забыты вятрамі і чайкамі ў моры заліў;

адмоўнымі: ніхто, нішто

няпэўнымі: нехта, нешта

адноснымі: хто, што

указальным гэта — у кантэксте набывае абагульненае значэнне і ўказвае на наглядна-пачуццёвыя вобразы, прадметы, назоўнік, інфінітыў, уводзячы іх у структуру выражаемай думкі: *Неўзабаве ляжа зіма. Гэта – факт. Гэта цікавая кніга.*

Пры дзейніку *гэта* займеннікі *хто, што* выконваюць функцыю выказніка:

Што гэта ў цябе? – Гэта папярковы карабель. Хто гэта? – Гэта мой брат.

3. Пазіцыю дзейніка здольныя займаць усе часціны мовы, аднак не ўсе яны падвяргаюцца субстантывацыі: *Чорнае не зробіцца белым. Стары ніколі не памаладзе.* У схему **дзейнік** — **выказнік** можна паставіць слова любой часціны мовы, нават спрагальную форму дзеяслова. *Але – супраціўны злучнік. Чытаю — дзеяслоў першай асобы.*

4. У ролі дзейніка часта выступае **інфінітыў**, які не субстантывуецца, і паказчыкам гэтага з’яўляецца тое, што пры ім не можа быць азначэнняў:

Хлусіць, ілгаць – значыць ні сябе, ні людзей не паважаць. Дом будаваць — не языком часаць. Гаспадарку весці – не лапці плесці.

У структуры сказа з інфінітыўным дзейнікам істотную ролю адыгрывае парадак слоў і спосаб выражэння выказніка. Звычайна **інфінітыўны дзейнік** папярэднічае выказніку, а выказнік выражаецца інфінітывам, прыслоўем, назоўнікам: *Жыць на зямлі – вялікае шчасце.*

Чытаць гэтую кнігу – прыемна.

Пры выказніку, выражаным прыслоўем, магчымы толькі такі парадак слоў: інфінітыўны дзейнік – выказнік-прыслоўе. Пры іншым парадку слоў прыслоўе набывае незалежнасць, інфінітыў пасля яго трапляе ў залежную пазіцыю, прыслоўе трансфармуецца ў безасабова-прэдыкатыўнае слова, а сказ — у аднасастаўны безасабовы: *Радасна пазнаваць штосьці новае. — Пазнаваць штосьці новае – радасна.*

Калі выказнік выражаны назоўнікам, то інфінітыўны дзейнік можа размяшчацца і ў пазіцыі пасля выказніка — пасля паўзы: *Прыемнасць – пазнаёміцца з чалавекам ветлым, радасць – пагутарыць з разумным, шчасце – жыць, працаваць з чалавекам сумленным.*

5. У функцыі дзейніка выступаюць **сінтаксічна несвабодным слова-спалучэнні**:

1) колькасна-іменныя спалучэнні, якія ўключаюць спецыяльныя словы для абазначэння колькасці: *дзе сяброўкі, многа людзей, шмат фурманак, большасць студэнтаў*;

2) вылучальныя звароты: *хтосьці з нас, старэйшы з мужчын, двое з прысутных*;

3) спалучэнні тыпу *бацька з маці, брат з сястрою, бяроза з дубам* (пры такіх дзейніках выказнік ставіцца ў форму множнага ліку).

Такім чынам, дзейнік мае наступныя адзнакі: 1) уваходзіць у структурную схему сказа (у групу галоўных членаў); 2) абазначае прадмет думкі; 3) выражаецца імем у ф. Н. склону або яго эквівалентам; 4) звычайна займае пазіцыю перад выказнікам; 5) з’яўляецца граматычна незалежным членам сказа; 6) каардынуе формы выказніка.

☺ 3. **Выказнік** мае наступныя семантыка-граматычныя асаблівасці: 1) уваходзіць у структурную схему сказа (у групу галоўных членаў); 2) ажыццяўляе мадальна-часавую характарыстыку прадмета думкі; 3) абазначае “новае”; 4) выражаецца звычайна спрагальнымі формамі дзеяслова або імёнамі; 5) звычайна займае пазіцыю пасля дзейніка; 6) каардынуе свае формы з дзейнікам.

Выказнік – галоўны член двухсастаўнага сказа, які з’яўляецца непасрэдным носьбітам катэгорыі прэдыкатыўнасці, граматычна залежыць толькі ад дзейніка і абазначае прэдыкатыўную прыкмету (дзеянне, стан, якасць) прадмета, названага дзейнікам.

Паводле значэння і спосабу выражэння катэгорыяльнага кампанента семантыкі выказнікі падзяляюцца на дзеяслоўныя і іменныя. У залежнасці ад будовы і спосабаў выражэння мадальна-часавога кампанента выказнікі

падзяляюцца на **простыя, састаўныя і складаныя**. Аднак вылучаем наступныя структурна-граматычныя тыпы выказнікаў: просты дзеяслоўны, састаўны дзеяслоўны, састаўны іменны, складаны.

♦ **Просты дзеяслоўны выказнік** характарызуецца тым, што лексічнае значэнне і граматычныя катэгорыі ў ім выражаюцца ў адной і той жа форме. Граматычныя катэгорыі – мадальнасць, лад, час, асоба. Просты дзеяслоўны выказнік выражаецца:

1) **дзеясловамі** ў любой форме абвеснага, умоўнага ці загаднага ладу:

Ніхто на небе не злічыць ясных зорак.

Людзі будуць вечна помніць подзвіг К. Каліноўскага.

2) **усечанымі формамі дзеяслова**, што з’яўляецца адметнасцю гутарковага стылю: *гон, скок, прыг, шусь*;

3) **інфінітывам** (пры дзейніку-інфінітыве): *Жыць – Радзіме служыць. Чытаць – сябе ўзбагачаць*;

4) **сінтаксічна непадзельным словазлучэннем**, у склад якога ўваходзіць дзеяслоў з недастаткова поўным лексічным значэннем і **назоўнік**, які выражае змест выказніка: *прыняць удзел; аказаць дапамогу; мазоліць вочы*.

У мастацкіх творах асабліваю увагу трэба звяртаць на перыфразы: *Зачынае гоман вецер непакорны на суровы лад. Дні ідуць на спад*.

Ускладненыя формы простага дзеяслоўнага выказніка:

1) спалучэнне інфінітыва і спрагальнай формы з часціцай *не* аднаго і таго ж дзеяслова, што ўзмацняе адмоўнае значэнне выказніка: *Сустрэцца на гэтай дарозе ніхто не сустрэнецца*;

2) спалучэнне двух аднакаранёвых дзеясловаў. Другі з іх – зваротны з часціцай *не* (для выражэння значэння немагчымасці): *У вочы любімыя глядзіць не наглядзіцца*;

3) паўтарэнне адной і той жа формы выказніка для абазначэння працягласці дзеяння: *Хмаркі белыя ў небе плывуць, плывуць, як лебядзіны пух*;

4) паўтараемыя спрагальныя формы з часціцай *дык* для выражэння паўнаты дзеяння: *Ты ўжо наеўся, дык наеўся*.

5) спалучэнне дзеяслова *ўзяць* са знамянальным дзеясловам пры дапамозе злучнікаў *дый, ды*: *А ён узяў ды выгнаў сябра з хаты.*

♦ **Састаўны дзеяслоўны выказнік** — гэта выказнік, у якім асноўнае лексічнае значэнне і граматычныя катэгорыі выражаны ў розных словаформах: граматычнае значэнне — у асабовай форме дзеяслова, якую называюць дапаможным кампанентам; лексічнае значэнне — у форме залежнага суб'ектнага інфінітыва. Т.ч., састаўны дзеяслоўны выказнік складаецца з дапаможнага дзеяслова (кампанента) і інфінітыва.

Дапаможны дзеяслоў з'яўляецца спрагальнай формай і выражае граматычныя значэнні: мадальнасць, лад, час, асобу. У ролі дапаможнага выступаюць дзеясловы з няпоўным лексічным значэннем наступных лексіка-граматычных груп:

1) фазавыя дзеясловы са значэннем пачатку, працягу ці канца дзеяння: *пачаць, пачынаць, працягваць, кінуць, перастаць*: *Ужо дзе-нідзе пачалі падаць адзінокія лісты*;

2) дзеясловы з мадальным значэннем:

а) магчымасці-немагчымасці ці абавязковасці: *магчы, умець, змагчы, навучыцца*:

б) волевыяўлення: *жадаць, хацець, імкнуцца, марыць, надумаць*:

в) працэсаў мыслення, унутраных перажыванняў: *паабяцаць, задумаць, рашыцца, адважыцца*:

3) дзеясловы са значэнне эмацыянальнай ацэнкі дзеяння: *любіць, баяцца, страшыцца*:

Не ўсе сінтаксісты адназначна бачаць у дзеясловах 2-ой і 3-й груп дапаможны кампанент састаўнога дзеяслоўнага выказніка. Некаторыя аўтары інфінітыў пры гэтых дзеясловах разглядаюць як аб'ектны і кваліфікуюць яго як дапаўненне: *паабяцаў (што?) прыехаць; любіць (што?) вандраваць; вырашыў (што?) наступаць ва ўніверсітэт.*

Дапаможны кампанент можа быць выражаны фразеалагізмамі, устойлівымі спалучэннямі з мадальным значэннем — эквівалентамі дзеяслоўных форм:

Я не маю намеру пераішкаджаць вам (не маю намеру – не хачу).

Існуюць два патрабаванні да састаўнога дзеяслоўнага выказніка:

1. У састаўным дзеяслоўным выказніку інфінітыў павінен абазначаць дзеянне таго ж суб'екта, што і спрагальная форма дзеяслова (інфінітыў павінен быць суб'ектным). Аб'ектны ж інфінітыў абазначае дзеянне іншага суб'екта, чым спрагальная форма дзеяслова: *Вера не магла не ўсміхнуцца, глядзячы на вясёлы тварык дзіцяці. — Слухачы прасілі выканаць іх любімую песню.*

2. У састаўны дзеяслоўны выказнік не ўключаецца інфінітыў, які мае канкрэтнае значэнне мэты пры дзеясловах руху. Такі інфінітыў можа быць суб'ектным або аб'ектным і выступае ў ролі акалічнасці мэты: *Мы прыселі адпачыць пад дубам. Ён паехаў сустрэцца з новым кіраўніцтвам. Яго накіравалі ўзначаліць родную школу.*

♦ **Састаўны іменны выказнік** складаецца з двух кампанентаў: **звязкі**, якая выражае граматычныя значэнні, і **іменнай часткі**, што выражае лексічнае значэнне выказніка.

У састаўным іменным выказніку вылучаюць наступныя **тыпы звязак**:

1. **Тыповая** (адцягненая, абстрактная, ідэальная) звязка **быць**. Выконвае толькі граматычную функцыю. Мае формы ладу, часу, асобы, ліку, як дзеяслоў, аднак не з'яўляецца дзеясловам, таму што не мае ўласцівай дзеяслову катэгорыі трывання і не абазначае ніякай працэсуальнай прыметы. Ужываецца ў формах прошлага або будучага часу: *быў, была, было, былі, будзе, будзем: Вада ў рэчцы была чыстая і празрыстая; Воблакі былі як вялікія мядзведзі. Форма цяперашняга часу ёсць уласціва навуковаму і публіцыстычнаму стылям мовы: Квадрат ёсць роўнастаронні прамавугольнік.*

Ад звязкі **быць** трэба адрозніваць дзеяслоў **быць**, які мае два значэнні:
'быць у наяўнасці, знаходзіцца': *У нядзелю мы з сябрамі былі за горадам;*
'мецца, быць уласнасцю': *У мяне была такая кніга.*

Звязка **ёсць** у цяперашнім часе часцей за ўсё не ўжываецца. Адсутнасць звязкі **ёсць** — гэта яе нулявая форма, **нулявая звязка**. Калі ў цяпершнім часе звязка апускаецца – **нулявая форма тыповай звязкі**. Паняцце нулявой звязкі ўвёў Аляксандр Мацвеевіч Пяшкоўскі, разглядаючы сінтаксічныя канструкцыі ў

парадыгматычным аспекце: *Дзень светлы. Дзень быў светлы. Дзень будзе светлы. Няхай дзень будзе светлы! Дзень быў бы светлы.*

Нулявая звязка выражае граматычныя значэнні абвеснага ладу, цяперашняга часу (А.М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении. — М., 1956, с.258-260).

2. **Паўзнамянальныя звязкі** ўтварыліся з дзеясловаў у працэсе іх пераўтварэння ў службовыя, дапаможныя словы шляхам аслаблення іх лексічнага значэння пры новай функцыі ў сказе – быць сродкам выражэння граматычных значэнняў **ладу, часу, асобы**. Гэта дзеясловы праяўлення прыкметы (*бываць, здавацца: Вечар быў цёплым, здаваўся ружовым*); пераходу аднаго стану ў другі (*стаць, зрабіцца, станавіцца: Дні становяцца даўжэйшымі*); называння: (*лічыцца, звацца, называцца: Саша лічыцца лепшым хакеістам у дваровай камандзе*).

3. **Знамянальныя звязкі** — у іх ролі выступаюць паўназначныя дзеясловы са значэнне руху і стану: *прыйсці, выйсці, хадзіць, прыехаць, вярнуцца, стаяць, сядзець, ляжаць і інш.: Бацька хадзіў узрушаны на пакоі; Дождж ішоў густы, спорны*. Роля знамянальнай звязкі — сцвярджаць мадальна-часавыя адносіны. У такім выказніку іменная частка больш камунікатыўна значымая, лексічнае значэнне дзеяслоўнага кампанента аслабленае.

4. Некаторыя даследчыкі вылучаюць звязку тоеснасці **гэта**.

Упершыню пра гэту звязку сказаў Леў Уладзіміравіч Шчэрба. Аўтары “Русской грамматики” (1980) прызнаюць слова *гэта* сапраўднай звязкай.

Указальны займеннік ніякага роду *гэта* мае ўласцівасць агульнай суаднесенасці па катэгорыях роду і ліку: *гэта стол, гэта кніга, гэта возера, гэта дарогі*. Менавіта такая ўніверсальная суаднесенасць як найлепш падыходзіць для выражэння адносін тоеснасці ў двухсастаўным сказе з іменным выказнікам і дазваляе слову *гэта* стаць звязкай. У гэтай якасці слова *гэта* не мае прыкмет роду, ліку і склону, г.зн. выпадае з парадыгмы займенніка і выступае выключна ў ролі нейтральнага пасрэдніка паміж дзейнікамі і выказнікамі:

Мець сяброў – гэта вялікае шчасце; Кніга – гэта крыніца мудрасці.

“Звязачныя” ўласцівасці слова *гэта* надзейна падтрымліваюцца і пазіцыйным фактарам — знаходжаннем паміж дзейнікам і выказнікам. Аднак дастаткова вывесці слова *гэта* з інтэрпазіцыі, як яно ўзнаўляецца ў сваім зыходным займеннікавым значэнні:

Гэта вельмі цяжка – чакаць; Гэта вялікае шчасце – мець сяброў.

Таму ў канструкцыях такога тыпу займеннік *гэта* разглядаецца як дзейнік з удакладняючым яго постпазіцыйным і дыстантным дзейнікам-інфінітывам: *Гэта цяжка – чакаць*. З другога боку, некаторыя сінтаксісты гавораць пра вынас звязкі *гэта* ў прэпазіцыю: *Гэта цяжка – чакаць. — Чакаць – гэта цяжка.*

Прызвязачна-прэдыкатыўны кампанент у састаўным іменным выказніку.

1. Назоўнікі ў форме назоўнага або творнага беспрыназоўнікавага склону:

Лебедзь – цар на сінім плёсе, цар у цёмнай пушчы – лось. Любоў і праўда – вечныя святыні.

Каб адрозніць, які з 2-х назоўнікаў у форме назоўнага слону з’яўляецца дзейнікам, а які — выказнікам, трэба кіравацца наступным:

- звычайна дзейнік папярэднічае выказніку;
- тон голасу павышаецца на выказніку, на яго падае лагічны націск;
- выказнік можна замяніць формай творнага склону.

Параўн.: *Жыццё — неаплатны і спадчынны доўг.* (М. Танк) — *Жыццё з’яўляецца неаплатным і спадчынным доўгам.* — *Неаплатны і спадчынны доўг — жыццё;* *Школа — заповітны дом маленства і юнацтва.* — *Школа з’яўляецца заповітным домам маленства і юнацтва.* — *Заповітны дом маленства і юнацтва – школа.*

У складзе састаўнога іменнага выказніка могуць ужывацца назоўнікі з аслабленым лексічным значэнне: *рэч, справа, чалавек, хлопец, мужчына, жанчына, час, горад* і г.д. Такія назоўнікі не могуць самастойна выконваць ролю прызвязачнай часткі выказніка, таму абавязкова суправаджаюцца азначальнымі словамі, якія і выражаюць асноўнае лексічнае значэнне выказніка: *Факты — рэч упартая; Мікола — хлопец здольны да жывапісу; Мінск — горад старажытны і вечно малады.*

Творны склон назоўніка ў ролі іменнай часткі выказніка ўжываецца пры звязцы быць у прошлым (быў, была, было, былі) або будучым часе (буду, будзе, будуць), а таксама пры паўзнамянальных звязках: Ён быў добрым салдатам; Завецца спадчына мая ўсяго старонкай роднаю.

Традыцыйнае размежаванне назоўнага і творнага склонаў пры звязцы быць у прошлым або будучым часе ў большасці выпадкаў было звязана з выражэннем пастаяннай або часовай прыкметы дзейніка: назоўны прэдыкатыўны выражае пастаянную, устойлівую, не абмежаваную ў часе прыкмету; творны прэдыкатыўны абазначае непастаянную, часовую або выпадковую прыкмету : *Сяргей Карага быў незвычайна крэпкі хлопец; Маці была настаўніцай.* Значым, аднак, што апошнім часам назоўны і творны прэдыкатыўныя страчваюць функцыю адрознення характару прэдыкатыўнай прыкметы дзейніка.

У ролі прызвязачнай часткі могуць скарыстоўвацца назоўнікі ў форме іншых ускосных склонаў: *А росту ён сярэдняга; Летняе неба ў дымнай смуге; Хлопец быў не з палахлівага дзесятка.*

2. Прыметнікі ў поўнай форме ў назоўным або творным склонах; у кароткай форме: *Вада ў рэчцы была чыстая і халодная (чыстай і халоднай); Моладзь бывае часам безуважнай да таго, што хвалюе старэйшых. Белы свет ёй зрабіўся не міл.*

3. Колькасныя і парадкавыя лічэбнікі: *Хлопец быў другім на фінішы; Ён сеў першым на вільготную зямлю. Пяць плюс восем — трынаццаць.*

4. Дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу: *Поле яшчэ не ўзарана. Здароўе падарвана цяжкай працай. Двор у дзеда добра дагледжаны.*

5. Прыслоўе, якое заўсёды размяшчаецца пасля дзейніка, выражанага інфінітывам: *Прачынацца на зары было весела; Гаварыць пра гэта цяжка.*

Пры іншым парадку слоў інфінітыў трапляе ў залежную пазіцыю, і сказ трансфармуецца ў аднастаўны безасабовы: *Весела прачынацца на зары.*

6. Займеннікі: *Ліза стала не тая. Ён не такі, якім уяўляецца вам. Кніга мая!*

7. Фразеалагізм або сінтаксічна несвабоднае словаспалучэнне: *Поле — вокам не абняць; Дзядзька — добрай душы чалавек; Хата — толькі ваўкоў ганяць; Лугі — нібы хто выгладзіў; Дарогі — хоць шаром каці.*

♦ Структурны крытэрыі дазваляе выдзеліць **складаныя выказнікі**, якія ўяўляюць сабой камбінацыі састаўных выказнікаў і імя або інфінітыва. Будову складанага выказніка можна паказаць наступным чынам: састаўны выказнік + імя або інфінітыў. Сярод трохчленных складаных выказнікаў выдзяляюць дзеяслоўны, іменны і змешаны.

1) Трохчленны дзеяслоўны выказнік мае будову састаўны дзеяслоўны выказнік + суб'ектны інфінітыў: *Ён вырашыў працягваць вучыцца ў гэтым горадзе.*

2) Трохчленны іменны выказнік будуюцца па формуле састаўны дзеяслоўны выказнік + імя: *Карэспандэнт пажадаў застацца невядомым.*

3) Змешаны трохчленны выказнік такі: састаўны іменны выказнік + інфінітыў: *Брат не палічыў патрэбным паведаміць пра свой прыезд №; Цаною жыцця ён стаў абавязаны жыць з ворагам пад адным дахам; Я быў рад дапамагчы вам; Лес даўно павінен скончыцца. — Звязка можа быць нулявая: Я рад дапамагчы вам. Лес даўно павінен скончыцца; Алесік — ахвотнік пагуляць, падурэць.*

☺ 4. Сінтаксічная сувязь паміж кампанентамі граматычнай асновы

Пытанне пра характар сінтаксічнай сувязі паміж дзейнікам і выказнікам і шырэй — паміж усімі кампанентамі састаўнога выказніка — самае актуальнае пытанне тэорыі сінтаксічных сувязей.

Разгледзім асноўныя канцэпцыі сувязі паміж дзейнікам і выказнікам.

I. Многія лінгвісты разглядаюць гэту сувязь як **граматычную каардынацыю форм дзейніка і выказніка** (Наталья Юльевна Шведова. АГ - 70, с.548; Русская грамматика, т. II, М., 1980, с.94, 244; Нина Сергеевна Валгина. Синтаксис современного русского языка. М., 1991, с. 113-118; Л.І. Бурак. Сучасная беларуская мова. Сінтаксіс. Пунктуацыя. Мн., 1987, с.69-744; М.С. Яўневіч, П.У.Сцяцко. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы. Мн., 2006). **Граматычная каардынацыя** разумеецца як узаемнае прыпадабненне форм дзейніка і выказніка. Гэта сувязь больш шырокая і

свабодная ў параўнанні з дапасаваннем. У такую сувязь могуць уступаць розныя словы і словаформы, іх марфалагічныя катэгорыі не абавязкова павінны ўзаемна адпавядаць. Узаемаадносіны словаформ у ролі дзейніка і выказніка часта вызначаюцца не іх лексіка-граматычнай прыналежнасцю, а сінтаксічнай пазіцыяй у структуры сказа.

Сувязь жа дапасавання магчымая паміж словаформамі, граматычныя катэгорыі якіх узаемна адпавядаюць, г.зн. характарызуе словы пэўнай лексіка-граматычнай прыналежнасці і абавязвае на іх марфалагічныя ўласцівасці: **назоўнік** (мае катэгорыі роду, ліку, склону) — **прыметнік, дзеепрыметнік, парадкавы лічэбнік, займеннік-прыметнік** (дапасуюцца ў гэтых граматычных формах да назоўніка).

Пры **каардынацыі** выбар форм выказніка часта залежыць не толькі ад граматычнай формы дзейніка, але і ад парадку размяшчэння галоўных членаў, наяўнасці або адсутнасці даданых членаў, іх саставу, стылістычнай афарбоўкі сказа, яго камунікатыўнага задання, таму дапускаюцца варыянты ва ўжыванні форм выказніка. Параўнаем:

Большасць шыйткаў была праверана (у дзейніку названы прадметы — выказнік у форме адз. ліку) і *Большасць студэнтаў ужо напісалі курсавыя працы* (у дзейніку названысобы — выказнік у форме мн. ліку);

Прыехала тры дэпутаты (у дзейніку названы асобы, але ўвага акцэнтуюцца на іх колькасці: *тры* дэпутаты, а не пяць ці іншая колькасць) і *Прыехалі тры дэпутаты* (увага акцэнтуюцца на актыўным дзеянні асоб).

Такім чынам, выбар формы выказніка дыктуецца часам не граматычнымі ўласцівасцямі слоў, а сэнсавымі і стылістычнымі ўмовамі кантэксту, камунікатыўным заданнем сказа.

Граматычная каардынацыя форм дзейніка і выказніка можа ажыццяўляцца ў выглядзе адпаведнасці форм:

- роду, ліку і склону: *Паветра крышталёна чыстае; Кніга мая;*
- роду і ліку: *Воблака сплыло за гарызонт;*
- ліку і асобы: *Я чытаю; Ён слухае;*

— ліку: *Яны прыехалі*;

— ліку і склону: *Зоркі — неба вочкі* або толькі склону: *Лясы, рэкі, азёры — багацце нашай зямлі*. (Пытанне спрэчнае, бо такія сказы называюць **сказамі тоеснасці**. Гл. пра гэта далей.)

!!! Больш падрабязна пра граматычную каардынацыю чытайце ў вучэбных дапаможніках Л.І. Бурака; М.С.Яўневіча, П.У.Сцяцко.

II. Іншыя сінтаксісты сувязь паміж дзейнікам і выказнікам разглядаюць як **прэдыкатыўнае дапасаванне** (Павел Александрович Лекант. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. М., 1986, с.40-45; Игорь Павлович Распопов, Анатолий Михайлович Ломов. Основы русской грамматики. Морфология и синтаксис. Воронеж, 1984, с.212-218; Лилия Дмитриевна Чеснокова. Связи слов в современном русском языке. Пособие для учителей. М.,1980, с.15-19) Асноўны паказчык прэдыкатыўнага дапасавання — словазмяняльныя формы выказніка, якія так ці інакш матывуюцца дзейнікам.

П.А. Лекант: Паводле наяўнасці або адсутнасці асноўнага паказчыка ўсе двухсастаўныя сказы можна падзяліць на дзве структурныя разнавіднасці: **сказы з фармальна выражанай прэдыкатыўнай сувяззю (прэдыкатыўным дапасаваннем) і сказы з фармальна не выражанай прэдыкатыўнай сувяззю.**

1. У сказах з фармальна выражанай прэдыкатыўнай сувяззю **выказнік прадстаўлены спрагальнай формай дзеяслова або ўключае яе ў якасці дапаможнага кампанента (звязкі)**. Ужыванне канкрэтнай дзеяслоўнай формы, яе выбар матываваны формай або семантыкай дзейніка: *Возера шуміць* (адз. лік); *Лета будзе* (адз.лік) *гарачым*. Матываванасць выбару формы выказніка па традыцыі называюць **дапасаваннем**, хаця гэта сувязь, як бачым, адрозніваецца ад дапасавання ў структуры словазлучэння. (П.А.Лекант: Няма неабходнасці адмаўляцца ад гэтага тэрміна, таму што ўвядзенне іншага, новага абзначэння выклікала б непажаданы разнабой з традыцыяй школьнай граматыкі і з практыкай выкладання сінтаксісу простага сказа).

П.А. Лекант вылучае **тры віды прэдыкатыўнага дапасавання:**

а). **Граматычнае дапасаванне.** Магчыма толькі пры наяўнасці аднатыпных катэгорый у дзейніка і выказніка. Імя (дзеянік) і спрагальны дзеяслоў (выказнік)

маюць адну агульную ўніверсальную катэгорыю — **лік**. Таму граматычнае прэдыкатыўнае дапасаванне выказніка з дзейнікам найбольш паслядоўна праяўляецца ў прыпадабненні формы ліку: *Сасна шуміць. — Сосны шумяць. Дзень стаў карацейшы. — Дні сталі карацейшыя.*

Дзеяслоў у форме прошлага часу або ўмоўнага ладу дапасуецца да дзейніка ў формах ліку і роду: *Дзень скончыўся. — Ноч скончылася. Ніна прыйшла. Ніна прыйшла б.*

б). **Умоўнае дапасаванне.** Мае месца пры дзейніку, які выражаны нязменным словам або словам, што не мае форм роду і ліку. З нязменнымі словамі выказнік ужываецца ў адзіночным ліку, а ў прошлым часе — у форме ніякага роду: *Надышло доўгачаканае заўтра. Пачулася сумнае “бывай”. Чуецца “чакаю”.*

Да займеннікаў **хто, што**, якія не маюць ліку і роду, і да вытворных ад іх выказнік умоўна дапасуецца ў форме **адзіночнага ліку**, а ў **прошлым часе** ў форме **мужч. роду** — да займенніка **хто**, у форме **ніякага роду** — да займенніка **што**: *Што здарылася? Хто прыехаў? Нешта непакоіць мяне. Што адбываецца?*

в). **Семантычнае дапасаванне.** Заклучаецца ў матываванасці формы выказніка семантыкай дзейніка, а не яго марфалагічнымі катэгорыямі і формамі:

Я не спала (не спаў) усю ноч. Ты мяне не пачуў (не пачула). Сонца і месяц не сустракаюцца.

Розныя фактары прадвызначаюць дапасаванне выказніка да дзейніка — “формы ветлівасці” **Вы (вы)**. Дзеяслоў звязваецца граматычным дапасаваннем у форме множнага ліку: *Мяне вы не любілі.* Поўныя формы прыметнікаў, дзеепрыметнікаў, займеннікаў-прыметнікаў звязваюцца семантычным дапасаваннем у формах адзіночнага ліку і роду: *Вы такая пшчотная. Вы не такі смелы, як здавалася мне.*

2. У сказах з фармальна не выражанай прэдыкатыўнай сувяззю выказнік не мае ўласных паказчыкаў гэтай сувязі. Да такіх канструкцый адносяцца:

— сказы з простым дзеяслоўным выказнікам, выражаным усечанай формай дзеяслова: *Воўк — шусь у гушчар;*

— сказы з выказнікам-інфінітывам у значэнні абвеснага ладу: *А хлопчык — крычаць ад страху;*

— сказы тоеснасці з нулявой формай звязкі: *Чытанне — лепшы занятак для душы;*

— сказы тоеснасці з інфінітыўнымі дзейнікам і выказнікам: *Лянівага вучыць — толькі сабе шкодзіць;*

— сказы з інфінітыўным дзейнікам і выказнікам, выражаным прыслоўем: *Жыць без сяброў сумна.*

Як бачым, П.А. Лекант прэдыкатыўнае дапасаванне разглядае паміж імем-назоўнікам і асабовай формай дзеяслова. Іншыя спосабы выражэння выказніка засталіся па-за ўвагай даследчыка (*Дзень ужо кароткі. Рэчка бурлівая. Сонца шчодрое на цяпло.*). Больш шырока разумеюць прэдыкатыўнае дапасаванне І.П.Распопаў і А.М. Ломаў: разглядаюць дапасаванне ўсіх тыпаў выказніка, улічваючы семантыка-граматычныя ўласцівасці дзейніка.

*** Коротка разгледзім асаблівасці граматычнай сувязі паміж кампанентамі **састаўных выказнікаў**.

Нягледзячы на службовую ролю звязкі ў састаўным выказніку, яго кампаненты аб'яднаны тым або іншым відам сувязі.

— У састаўным дзеяслоўным выказніку дапаможны дзеяслоў **каардынуе** свае формы з дзейнікам, а інфінітыў **прымыкае** да звязкі:

Дзень пачаў разгарацца на славу.

— У састаўным іменным выказніку звязка **каардынуе** свае формы з дзейнікам, іменная частка **кіруецца звязкай**, а прыметнік і назоўнік у прызвязачнай частцы **дапасуюцца няпоўным дапасаваннем** з дзейнікам назоўнікам (такую сувязь называюць яшчэ і **прыцягненнем**):

Вада ў возеры здавалася чорнай.

Сяргей хутка стане афіцэрам.

Такім чынам, дзеяслоўная звязка ўдзельнічае ў дзвюх рознакіраваных сувязях: як залежны кампанент у каардынацыі дзейніка і выказніка і як галоўны кампанент у прымыканні або кіраванні.

ДАДАНЫЯ ЧЛЕНЫ СКАЗА

1. Тэарэтычныя аспекты праблемы даданых членаў сказа.
2. Функцыянальна-семантычныя разрады даданых членаў сказа.
3. Дэтэрмінанты.

☺1. Даданыя члены сказа — паняцце граматычнае, звязанае са структурнай іерархіяй членаў сказа. Гэта тыя члены сказа, якія не ўтвараюць прэдыкатыўную аснову сказа. Яны паясняюць галоўныя або іншыя даданыя члены, звязваюцца з імі па сэнсе і граматычна залежаць ад іх. Даданыя члены, з улікам іх сэнсавай нагрукі, могуць быць далёка не другараднымі кампанентамі сказа: *ас у **маленстве** **вымяраецца** **днямі***. (Я. Брыль); ***Марозікам** пахне капуста, **жаўруковаю** **песняю** — яблык, **вераснем** — сонкая бульба*. (Я. Сіпакоў)

У граматычнай традыцыі, у тым ліку і вучэбнай, размяжоўваюць тры асноўныя разнавіднасці даданых членаў у залежнасці ад таго, якія сэнсавыя функцыі яны выконваюць, якія словы ў сказе паясняюць: дапаўненні, азначэнні, акалічнасці. Падзел даданых членаў на гэтыя разрады ў сярэдзіне 19 стагоддзя быў тэарэтычна абгрунтаваны Ф.І. Буслаевым (“Опыт исторической грамматики русского языка”, 1858). Ф.І. Буслаеў размяжоўваў даданыя члены сказа ў адпаведнасці з іх 1) фармальна-граматычнымі адзнакамі і 2) семантыкай.

Граматычная прымета азначэння, паводле Ф.І. Буслаева, — дапасаванне; прымета дапаўнення — кіраванне; прымета акалічнасці — прымыканне. З сэнсавага боку: азначэнні — словы, што абазначаюць прымету прадмета; дапаўненні — словы, што абазначаюць прадмет, на які накіравана дзеянне; акалічнасці — словы, што абазначаюць месца, час, прычыну, мэту і г. д. Ф. Буслаеў адзначаў, што аднясенне даданага члена сказа да пэўнага разраду паводле сэнсавых і граматычных адзнак можа не супадаць. Так, у сказе *Добры вечар дарозе **дадому**, **вясёлым** **калёсам**, **агням на сялібах** **знаёмых**, **і зорам**, **і росам*** (М. Танк) словы *дадому*, *на сялібах* паводле семантычнай ролі з’яўляюцца азначэннямі, аднак звязваюцца з іншымі словамі сувяззю ўласнага прымыкання (*дадому*) і іменнага прымыкання (*на сялібах*), а гэтыя віды падпарадкавальнай сувязі — прыметы акалічнасці.

У далейшых тэарэтычных распрацоўках за аснову класіфікацыі даданых членаў прымаўся адзін з кірункаў буслаеўскай канцэпцыі:

- або аналіз даданых членаў з улікам іх самых агульных граматычных адзнак — у прадстаўнікоў фармальна-граматычнага кірунку (А.А. Патабня, А.А. Шахматаў, А.М. Пяшкоўскі);
- або аналіз даданых членаў сказа з улікам іх сэнсавых функцый — у класіфікацыях семантычнага (“лагічнага”) кірунку.

Заўважым, што прыхільнікі фармальна-граматычнага кірунку паступова адмовіліся ад самастойнай класіфікацыі даданых членаў і падмянілі яе марфалагічнай характарыстыкай. Напрыклад, А.М. Пяшкоўскі, пачынаючы з 3-га выдання “Русского синтаксиса в научном освещении” (1е выд.— 1914; памёр вучоны ў 1933; 7-е выд.—1956), зняў тэрміны дапаўненні, азначэнні, акалічнасці і выкарыстоўваў тэрміны тыпу “дапасуемы прыметнік”, “кіруемы назоўнік”, “аднасклонавы назоўнік” (пра прыдатак) і інш. І ў пазнейшых граматыках намецілася тэндэнцыя да адмаўлення ад класіфікацыі даданых членаў сказа. У прыватнасці, у АГ-70 не толькі не разглядаюцца разнавіднасці даданых членаў, але не ўзгадваецца сам тэрмін “даданых члены сказа”. Гэта звязана з лексікалагічнай трактоўкай словазлучэння, аўтарам якой з’яўляецца В.У. Вінаградаў. Паводле В. Вінаградава, падпарадкавальныя непрэдыкатыўныя словазлучэнні — намінатыўныя адзінкі, якія з’яўляюцца складанымі назвамі прадметаў і з’яў незалежна ад сказа. Зыходзячы з гэтага, даданых члены разглядаюцца не як кампаненты сказа, а як кампаненты простых і складаных словазлучэнняў.

☺ 2. ♦ Дапаўненне — даданы член сказа, які служыць пераважна для **выражэння аб’ектных адносін**. Часцей дапаўненне абазначае аб’ект, на які накіравана дзеянне, радзей — аб’ект, на які распаўсюджваецца якасная прымета. Дапаўненні, што абазначаюць аб’ект дзеяння, ужываюцца пры дзеясловах і пры аддзеяслоўных назоўніках: *Вялікія масівы балот нарадзілі велічную спакойную раку.* (В.Вольскі) *У нас жыве з маленства ў сэрцы замілаванне да зямлі.* (П. Глебка) Дапаўненні, што выражаюць аб’ект, на які пераходзіць якасная прымета, ужываюцца побач з прыметнікамі і ўтворанымі ад іх назоўнікамі: *Вы занадта*

строгая да людзей. — *Строгасць да людзей; Стары быў асцярожны з людзьмі.*
— *Асцярожнасць з людзьмі.*

У залежнасці ад таго, з якім словам граматычна звязваюцца дапаўненні, яны падзяляюцца на прыдзеяслоўныя, прыйменныя і прыадвербіяльныя.

Прыдзеяслоўныя дапаўненні. Абзначэнне самога аб'екта звычайна вымагае ўжывання слоў з прадметнай граматычнай семантыкай. Таму ў ролі дапаўнення часцей выступаюць назоўнікі і іх эвіваленты. Зрэдку пры некаторых групам дзеясловаў ужываецца аб'ектны або суб'ектны інфінітыў: *Сябры дамовіліся **спаткацца** каля дома, каб увайсці туды разам.* (Я. Колас) *Глушак скінуў снапы ў застаронак, загадаў сыну **выводзіць** калёсы з гумна.* (І. Мележ)

Пры членах сказа, выражаных дзеясловамі і словамі катэгорыі стану, паводле граматычных і часткова сэнсавых прымет адрозніваюцца **прамыя** і **ўскосныя** дапаўненні.

1). Прамыя дапаўненні ўжываюцца пры пераходных дзеясловах і выражаюцца:

— вінавальным склонам без прыназоўніка: *Як брыльянты, рассявае ночка летняя **расіцу.*** (Я. Купала) *Дождж **срэбра** сваё ледзяное на яدرانым лузе **рассыпаў.*** (М. Калачынскі);

— родным склонам без прыназоўніка пры дзеяслове з адмоўем **не**: *Ахрыплае **рэха прастору** не мае.* (Р. Барадулін);

— родным склонам без прыназоўніка пры дзеяслове пры выражэнні “частковага аб'екта”: *Хлопец меўся тут укасіць **травы.***

Пры словах катэгорыі стану прамое дапаўненне прымае форму **В.** склону, калі яно выражана адушаўлёным назоўнікам: *Мне шкада **Машу,*** або форму **Р.** склону, калі яно выражана абстрактным назоўнікам: *Шкада **неспазнанага шчасця.***

У сучаснай беларускай мове наглядаецца паралельнае ўжыванне форм В. і Р. склонаў прамога дапаўнення пры дзеясловах з адмоўем **не**. Іншы раз вінавальны і родны склоны выкарыстоўваюцца як раўназначныя, паколькі граматычнай розніцы паміж імі няма: *Я не глядзеў гэты **фільм** — Я не глядзеў гэтага **фільма.***

Заўважана, што дапаўненню ў форме Р. склону ўласціва значэнне ўзмоцненага адмаўлення, а дапаўненне ў В. склоне аслабляе адмаўленне.

Можна прасачыць пэўныя заканамернасці ва ўжыванні В. і Р. склонаў пры дзеясловах з адмоўем *не*:

1). У **В.** скл. звычайна ўжываюцца ўласныя назоўнікі, якія з'яўляюцца назвамі асоб:
Паглыблены ў невясёлыя думкі, ён не заўважыў Ганну.

2). Калі дапаўненне знаходзіцца ў **прэпазіцыі да дзеяслова**, то звычайна выражаецца **В.** склонам: *Памяць сэрца ніколі не закрэслаць гады.*

3) Значэнне адмоўя, характэрнае для Р. склону, узмацняецца часціцай **ні**, а таксама займеннікам ці прыслоўем, у склад якога яна ўваходзіць: *Ночка нават не гайдала ні галінкі, ні кусточка, ні былінкі, ні лісточка, ні на ніве каласочка.* (Я.Колас)

4) У форме Р. склону ўжыв. прамое дапаўненне тады, калі ролю выказніка выконваюць дзеясловы думкі, успрыняцця, жадання (*ведаць, разумець, жадаць, чуць* і інш.): *Ён ніяк не мог зразумець сваёй **выгоды** ў гэтай справе.*

2). Ускосныя дапаўненні выражаюцца ўсімі іншымі формамі ўскосных склонаў без прыназоўнікаў і з прыназоўнікамі, у тым ліку і В. склонам з прыназоўнікам: *Краса прыроды кліча да чысціні душы.* (Я. Брыль); *Вясковыя жанчыны любяць пра ўсё пагаварыць.* Ускосныя дапаўненні даволі разнастайныя паводле сваёй семантыкі. Яны абазначаюць: адрасат дзеяння (Д. склон без прыназ.) — *дапамог таварышу, перадаў брату*; аб'ект як тэму думкі, размовы (В. скл. з прыназ пра) — *гаварылі пра школу; расказвалі пра сустрэчу*; матэрыял для вырабу прадмета: *зробіў самалёцік з паперы; зляпілі домік з пяску*; дапаўненні з суб'ектна-аб'ектным значэннем: *Чытацкая канферэнцыя праводзіцца вучнямі 11-га класа; Мне хацелася сустрэцца з гэтым чалавекам; Сярожу не сядзіцца на месцы.*

П р ы й м е н н ы я дапаўненні (ускосныя!).

— Прыад'ектыўныя ўтвараюць нешматлікую групу. Падпарадкоўваць дапаўненне здольныя толькі якасныя прыметнікі, і то нямногія. Такія дапаўненні выражаюць аб'ект, у адносінах да якога праяўляецца якасная прымета, таму часта маюць абмежавальнае значэнне: *Новыя для мяне ўражанні запоўнілі дні пасля водпуску; Трэба ўмець быць строгім і добрым да дзяцей;*

— Прысубстантыўныя дапаўненні ўжыв. пры абстрактных, адцягненых назоўніках, утвораных ад дзеясловаў або прыметнікаў. Пры назоўніках, утвораных ад пераходных дзеясловаў, ужываецца ўскоснае дапаўненне ў форме Р. скл., суадноснае паводле значэння з В. склонам прамога аб'екта: *Неўзабаве вяскоўцы пачалі збор ягад і грыбоў* — збіраць ягады і грыбы; *Адчуванне стомы не псавала настрою* — адчуваць стому. Пры адпрыметнікавых назоўніках дапаўненні не такія частыя: *Пра яго хцівасць да грошай ведалі многія і неўпрыкмет пакеплівалі з яго*.

Многія прысубстантыўныя дапаўненні набываюць азначальнае адценне — такая з'ва ў лінгвістыцы разглядаецца як **сінкрэтызм членаў сказа**: *здарэнне (якое? з кім?) з хлапчукамі; думка (пра што? якая?) пра паездку; аповесць (якая? пра што?) пра нашу спадчыну*.

— Прыадвербіяльныя дапаўненні нешматлікія, абазначаюць аб'ект, адносна якога праяўляецца прымета, выражаная прыслоўем: *Сядзіба старасты была крыху наводшыбе ад сяла; Высокія сосны стаялі ўперамешку з купчастымі елкамі*.

Дапаўненні пры катэгорыі стану, выражаныя формай Д. скл. без прыназоўніка, абазначаюць суб'ект стану: *Хлопчыку было прыемна, што настаўнік заўважыў яго старанне; Мне сумна, дзяўчыцы крыўдна* і г.д.

♦ **Азначэнне** — дадны член сказа, які адносіцца да слова з прадметным значэннем і характарызуе прадмет, названы гэтым словам, з боку яго якасці, прыметы, уласцівасці. Выражаецца пераважна прыметнікам — часцінай мовы, якая спецыялізуецца на выражэнні прыметы. Аднак у адпаведнасці з рэальным мноствам прымет азначэнні могуць выражацца назоўнікамі, лічэбнікамі, займеннікамі, дзеепрыметнікамі, прыслоўем, інфінітывам. У адпаведнасці са спосабам выражэння і характарам сінтаксічнай сувязі з паяснёным словам азначэнні дзеляцца на дапасаваныя і недапасаваныя.

1). **Дапасаваныя азначэнні** звязваюцца з паяснёным словам сувяззю дапасавання і выражаюцца часцінамі мовы і формамі, здольнымі ажыццяўляць гэту сувязь, — прыметнікамі, дзеепрыметнікамі, парадкавымі лічэбнікамі,

займеннікамі-прыметнікамі (азначальнымі, указальнымі, прыналежнымі). Разнастайнасць рэальных прымет прадметаў перадаецца за кошт разнастайнасці лексічных значэнняў дапасаваных азначэнняў, а не за кошт іх форм: *У зорныя вечары **месячны** лес чула прытуліў галасы **зімовых** птушак; **Напісанае чалавекам** слова праз сотні і тысячы гадоў можа загучаць **вялікай** сілай; **Першы жоўты** лісток на бярозе з'яўляецца вельмі рана.*

2). **Недапасаваныя азначэнні** выражаюцца назоўнікамі, прыслоўямі, інфінітывамі. Асноўны разрад недапасаваных азначэнняў — выражаныя назоўнікамі: *Шалясціць спелы колас **на саломцы**; Самотны крык гусей даносіцца з-пад воблак; І панскі дом з ласіным **рогам** на Міхася глядзеў астрогам.*

Асаблівай увагі патрабуюць недапасаваныя азначэнні, выражаныя назоўнікам у форме Р. склону без прыназоўніка. Гэтыя азначэнні абазначаюць:

— прыналежнасць прадмета: *Вочы **Кляновіча** сустрэліся з вачыма **маладога чалавека**; Русявых **дзяцей** галасы звінелі ад рання да ночы;*

— адносіны да калектыву, установы: *Жыхары **навакольных вёсак** глядзелі на бураватае возера, дзівіліся;*

— суб'ект дзеяння: *Да слыху даляцела клекатанне **бусла**, адчайна-трывожнае, нібы сігнальнае; Трывожны крык **кнігаўкі** разрывае душу;*

— адносіны цэлага да часткі: *Між магутных ствалоў высокіх **дрэў** зіхаціць сіння гладзь Свіцязі;*

— носьбіт прыметы: *Бляск **некранутага снегу** быў невыносным для вачэй.*

Недапасаваныя азначэнні могуць выражацца прыслоўямі, інфінітывамі, сінтаксічна непадзельнымі словапалучэннямі: *З дома **насупраць** высыпала чародка **дзяўчат**; Не раз з'яўлялася жаданне ўсё **кінуць** і **паехаць** у родныя мясціны; У хату ўбег хлопчык **гадоў сямі**.*

☺ 3. **Дэтэрмінанты** — гэта даданыя члены сказа, якія адносяцца да сказа ў цэлым, паясняюць увесь сказ і фармальна не звязаны з пэўнай словаформай у сказе (вучэнне пра іх развіта Н.Ю. Шведавай). Выдзяляюцца дэтэрмінанты на аснове комплексу прымет, найбольш характэрныя з якіх наступныя: 1) сінтаксічная пазіцыя ў абсалютным пачатку сказа або непасрэдна пры яго

галоўным члене; 2) здольнасць спалучацца больш чым з адной структурнай схемай сказа. Дэтэрмінанты могуць знаходзіцца ў падпарадавальной сувязі з выказнікам двухсастаўнага або галоўным членам аднасастаўнага сказа незалежна ад формы і значэння апошняга: *Сёння ідзе дождж. Сёння пацяплела. Сёння цёпла. Сёння сонца. Сёння нам ехаць. Сёння многа спраў.*

На вуліцы шматлюдна. На вуліцы нікога. На вуліцы свята. На вуліцы трэба спыніцца.

Дэтэрмінанты бываюць акалічнасныя і аб'ектна-суб'ектныя (В.А. Белашапкава); у БГ-1986 (с.149) — дэтэрмініруючая акалічнасць і дэтэрмініруючы аб'ект (дапаўненне).

Акалічнасныя дэтэрмінанты — гэта склонавыя і склонава-прыназоўнікавыя формы назоўнікаў або прыслоўі, якія маюць розныя акалічнасныя значэнні: *На золаку горы ахуталіся хмарамі. На двары Аўгіння нікога не сустрэла. Марудна цягнецца ў хаце летні дзень. Калісьці ў нашай старане вялося шмат мядзведзяў.* Акалічнасныя дэтэрмінанты называюць яшчэ **сітуантамі**.

Аб'ектна-суб'ектныя дэтэрмінанты ўключаюць прадметныя імёны з суб'ектным або недыферэнцыраваным суб'ектна-аб'ектным значэннем: *Маці было прыкра за ўчынак сына. Усім знайшлося месца за сталом. У студэнта вольнага часу мала. Возера прарэзала кволая палоска месячнага святла.*

Па сваёй граматычнай форме дэтэрмінанты супадаюць з акалічнасцямі або дапаўненнямі і нагадваюць у адносінах адзін да другога граматычныя амонімы. Параўн.: *Паміж хмараў месяц ясны ціха коціцца па небе* (дэтэрмінант). — *Месяц нясмела блішчыць* (дзе?) *паміж хмараў* (акалічнасць уваходзіць у свабоднае дзеяслоўнае словазлучэнне, звязваецца з дзеясловам сувяззю іменнага прымыкання).

7 семестр

АДНАСАСТАЎНЫЯ СКАЗЫ

1. Лінгвістычны статус аднастаўных сказаў.
2. Структурная схема аднастаўных сказаў.
3. Структурна-семантычныя тыпы аднастаўных сказаў:
 - дзеяслоўныя АС;
 - іменныя АС.

☺ **1.** **Аднастаўныя сказы** – самастойныя структурна-семантычныя тыпы сказаў, кожнаму з якіх уласцівы спецыфічныя формы выражэння галоўнага члена і часта – пэўныя разнавіднасці даданых членаў. АС маюць своеасаблівае камунікатыўнае прызначэнне і граматычную семантыку. Граматычным цэнтрам АС з’яўляецца адзіны незалежны галоўны член, які выражае прэдыкатыўнасць.

Існуюць два асноўныя тыпы АС – **дзеяслоўныя і іменныя.**

● У **дзеяслоўных** АС сцвярджаецца незалежнае дзеянне: *Палотны беляць на росах чыстых і ясным сонцам абаграваюць* (П. Панчанка); *Са словам дабрэні спяшайце не спазніцца* (Р. Барадулін). У ролі галоўнага члена могуць выступаць усе асноўныя спрагальныя формы дзеяслова і інфінітыў. Галоўны член сваімі марфалагічнымі формамі выражае важнейшыя граматычныя катэгорыі мадальнасці і часу, а таксама асобы.

Агульная ўласцівасць усіх дзеяслоўных АС – бессуб’ектнасць: дзеянне, названае ў галоўным члене, афармляецца як незалежнае: *Бяскрылай песняй іскры не запаліш* (А. Звонак). Аднак лексіка-граматычнае значэнне галоўнага члена ўтрымлівае ўказанне на дзеючую асобу – пэўную, няпэўную ці абагульненую.

● У **іменных** АС сцвярджаецца або адмаўляецца існаванне прадмета, з’явы, стану прыроды, асяроддзя, псіхічнага ці фізічнага стану чалавека: *Сонца і вецер. Снег іскрыстымі струменьчыкамі пераліваецца на полі* (Я. Колас); *Як многа неба! Навокал ні гуку; Вечар. Цёмна. Глуха.*

У іменных АС у пазіцыі галоўнага члена ўжываецца назоўнік у назоўным або родным склонах, а таксама безасабова-прэдыкатыўнае слова. Гэтыя сказы не могуць выражаць прэдыкатыўныя катэгорыі марфалагічнымі сродкамі; прэдыка-

тыўнасць у іх раскрываецца з дапамогай канструктыўных і інтанацыйных паказчыкаў, г.зн. сінтаксічнымі сродкамі.

Тэрміны аднастаўны і двухстаўны сказы належаць А.А. Шахматаву. АС нельга разглядаць па аналогіі з двухстаўнымі. Гэтыя канструкцыі не маюць патрэбы ў двухстаўнасці. Адсутнасць другога галоўнага члена з'яўляецца натуральнай асаблівасцю АС.

☺**2.** **Структурная схема АС** – адцягнены ўзор, які складаецца з мінімуму кампанентаў, неабходных для пабудовы сказа.

V_f – Світае. Ноччу нечакана пазванілі. На дарогі нанізваю пацеркі лёсу.

Praed – У нас весела. Добра ў полі ў пагодлівы вераснёвы дзянёк.

V_f Inf – Пачынае світаць.

Inf – Сумленне не перамагчы.

N₁ – Раніца. Свежасць.

Praed Inf – Радасна глядзець на шчаслівых дзяцей.

N₂ – А вады! Грыбоў, грыбоў сёлета!

Neg N₂ – Няма сонца ў душы нешчаслівага чалавека.

☺**3.** Як мы ўжо зазначалі, паводле марфалагічнага выражэння галоўнага члена сярод АС сказаў выдзяляюць дзеяслоўныя і іменныя.

Паводле адносін дзеяння да яго выканаўцы **дзеяслоўныя** АС падзяляюцца на **асабовыя** і **неасабовыя**. Да **асабовых** адносім пэўна-асабовыя, няпэўна-асабовыя і абагульнена-асабовыя сказы. Да **неасабовых** – безасабовыя і інфінітыўныя.

Да **іменных** аднастаўных сказаў адносяцца безасабовыя іменныя, намінатыўныя, генітыўныя, вакатыўныя.

1. Пэўна-асабовыя сказы

У гэтых сказах указанне на пэўную дзеючую асобу ўтрымліваецца ў формах дзеясловаў 1-ай і 2-ой асоб абвеснага, а таксама загаднага ладу. Гэтыя дзеяслоўныя формы выступаюць у функцыі галоўнага члена АС або ўваходзяць у склад галоўнага члена ў якасці дапаможнага кампанента.

Галоўны член выражаецца:

1) дзеясловам 1-ай асобы, адзіночнага або множнага ліку, абвеснага ладу: *І тым заўсёды ганаруся, што ў шчаслівейшую пару нарадзіўся ў Беларусі і так, як маці, гавару* (С. Грахоўскі); *Усё зробім для шчасця краіны сваёй; Якуб Колас! Вымавім гэтае імя самі сабе, на хвіліну ўслухаемся ў яго;*

2) дзеясловам 2-ой асобы, адз. або мн. ліку, абвеснага ладу: *Запнеш па душы, дасі ўцехі гасцям – поўны гуслі насыплю дукатаў* (Я. Купала); *Што чытаеце зараз? Ці ўспамінаеце сустрэчу даўнюю?*

3) дзеясловам 2-ой асобы, адз. або мн. ліку, загаднага ладу: *Пакажы мне лодку, Несмяяна, пакажы на вашай рэчцы брод; Прыязджайце да нашых пушчаў і напіцеся з першакрыніц.*

А.М. Пяшкоўскі (Русский синтаксис в научном освещении, с.184, 400), а ўслед за ім Н.Ю. Шведава (АГ -70, с. 551) падобныя сказы разглядаюць як няпоўныя двухсастаўныя з незамешчанай пазіцыяй дзейніка на той падставе, што дзейнік, асабовы займеннік, у іх заўсёды можа быць уключаны, а значыць, у сістэме мовы адпаведны структурны ўзор прадугледжвае пазіцыю дзейніка. Аднак, як справядліва зазначае В.А. Белашапкава (Современный русский язык. Синтаксис, с.97), дзейнік, асабовы займеннік 1-ай і 2-ой асобы, у гэтых сказах інфармацыйна лішні, ён нічога не дабаўляе да зместу сказа і актуальны толькі ў экспрэсіўна-стылістычным аспекце.

Паўна-асабовыя сказы лёгка трансфармуюцца ў двухсастаўныя шляхам увядзення асабовага займенніка, і наадварот – двухсастаўныя сказы перабудоўваюцца ў аднасастаўныя, калі апусціць дзейнік-займеннік: *Асушу твае слёзы, залячу твае раны...* (П. Панчанка) – *Я асушу твае слёзы, я залячу твае раны.* Суадносныя аднасастаўныя і двухсастаўныя сказы тоесныя па змесце, аднак супрацьпастаўленыя па структуры. Суадноснасць структур “двухсастаўная – аднасастаўная” на ўзроўні канкрэтнага сказа носіць характар варыянтнасці.

2. **Няпоўна-асабовыя сказы.** У гэтых сказах дзеянне, выражанае асабовымі формамі множнага ліку, суадносіцца з няпоўнай асобай.

Галоўны член выражаецца:

1) дзеясловам 3-й асобы, множнага ліку, абвеснага ладу: *Раніца. Якраз выганяюць на пашу кароў.* (Б. Сач.); *На гэтых землях спрабуюць вырасціць багаты ўраджай;*

2) дзеясловам множнага ліку, прошлага часу: *Гасцей накармілі з дарогі і далі ім спакой;*

3) дзеясловам 3-й асобы, множнага ліку, загаднага ладу: *Няхай у бібліятэцы дапамогуць табе выбраць цікавую кнігу.*

Прычыны няпэўнасці дзеючай асобы могуць быць рознымі: або яна невядомая гаворачаму, або дзеючых асоб многа і назваць іх усе немагчыма, ды і няма ў гэтым асаблівай патрэбы.

Дзеяслоўная форма множнага ліку адлюстроўвае агульную граматычную семантыку няпэўна-асабовых сказаў, а не паказвае на множнасць суб'ектаў. Гэта форма ўжываецца і ў тым выпадку, калі рэальным выканаўцам дзеяння з'яўляецца адна асоба: *За сцяной майго пакоя па вечарах іграюць на скрыпцы* (Гаворачы ведае, што іграе Тося, дачка суседзяў, але гэтыя звесткі для яго не з'яўляюцца актуальнымі).

Важную асаблівасць граматычнай семантыкі няпэўна-асабовых сказаў складае тое, што з іх дапамогай выражаюцца праяўленні толькі чалавечай дзейнасці і не могуць быць названы дзеянні нейкіх стыхійных сіл.

3. Абагульнена-асабовыя сказы.

У гэтых сказах выражаецца дзеянне, суадноснае ў прынцыпе з любым дзеячам. Незалежнае дзеянне сцвярджаецца як пазачасавае, г. зн. канкрэтна не суадноснае з момантам гутаркі. У граматычнай форме галоўнага члена выражаецца дзеянне і ўказанне на яго аднесенасць да абагульненага дзеяча.

Галоўны член выражаецца:

1) дзеясловам 2-ой асобы, адз. ліку, абвеснага ладу: *Добрага чалавека не перахваліш; Аднымі рукамі нямнога зробіш; Усё жыццё жывеш расстаннем з матуляй; Усяк на свеце пажывеш, і Кузьму бацькам назавеш;*

2) дзеясловам 3-й асобы, множнага ліку, абвеснага ладу: *Ад добра добра не шукаюць; У калодзеж вады не льюць, у лес дроў не вязуць;*

3) дзеясловам 2-ой асобы, адзіночнага ліку, загаднага ладу: *Не рабі благога і не бойся нікога; Спрачайся толькі з разумным; Чаго не ясі, таго ў рот не нясі.*

Калі абагульнена-асабовыя сказы выконваюць функцыю прэдыкатыўных частак складанага сказа, то галоўны член у іх можа быць выражаны дзеясловамі:

-- 1-ай асобы, адзіночнага або множнага ліку, абвеснага ладу: *Чужую бяду рукамі развяду, а сваёй рады не дам;*

-- прошлага часу, адзіночнага ліку, мужчынскага роду: *За дымам пагнаўся, без агню застаўся.*

П.А. Лекант (с.82 – 83) абгрунтоўвае **тры ступені абагульнення ў абагульнена-асабовых сказах і адпаведна вылучае тры функцыянальныя групы гэтых сказаў.**

● 1. У сказе выражаецца дзеянне, рэальным выканаўцам якога з'яўляецца сам гаворачы. Аснова абагульнення – неаднаразовае паўтарэнне дзеяння ў мінулым. Значэнне абагульнення ствараецца незалежным ужываннем формы дзеяслова 2-ой асобы, адзіночнага ліку, абвеснага ладу, адрываю яе ад адпаведнай асобы і пераасэнсаваннем яе граматычнага значэння. Дзеянне афармляецца як звычайнае, заканамернае для якіх-небудзь умоў – і ў гэтым плане абагульненае. Самыя наглядныя канструкцыі такога тыпу – сказы з пабочным словам *бывала*, якое паказвае на паўтаральнасць дзеяння ў мінулым: *Бывала, спынішся, услухаешся ў голас зямлі, адчуеш у душы арганную музыку велічных коласаўскіх строф.* (К.Кірэенка)

У сказах без слова *бывала* выражана большая ступень абагульненасці выказвання: *Ляжыш на імху ці на мяккай ігліцы, заклаўшы за галаву рукі, і нават чуеш, як шапаціць ля твайго вуха мурашка.*

● 2. У сказе прадстаўлена абагульненае выказванне: асабісты вопыт гаворачага ўзводзіцца ў заканамернасць, у правіла, і аформлена гэта такім чынам, што прыватнае назіранне трактуецца як закон. Такія сказы афарыстычныя, іх структура не ўтрымлівае ніякіх указанняў на аднесенасць выказвання да самога гаворачага: *За ўсім адразу не паспееш, Жыццё, як воблачка, сплыве.* (Г. Бураўкін);

Не думай, што бярэш у стылы свет, падумай, што пакінеш на зямлі.
(Р.Барадулін)

● 3. Найвышэйшая ступень абагульнення прадстаўлена ў прыказках. У такіх сказах адсутнічае індывідуальнае; абагульненая форма гарманіруе з афарыстычным зместам, адсутнічае аднесенасць да гаворачага: *Захочаш сабаку ўдарыць, то палку знойдзеш; Зімою салаўя спяваць не прымусіш; Што сёння аддасі, тое заўтра два разы знойдзеш.*

4. Безасабовыя сказы.

Безасабовыя сказы розных тыпаў з'явіліся ў розныя эпохі. На думку А.М. Пяшкоўскага, найбольш старажытным тыпам з'яўляюцца сказы з уласна безасабовымі дзеясловамі: *Світае. Вечарэе. Марозіць.* У вельмі старажытную эпоху сказы такога тыпу былі двухсастаўнымі: *Свет світае. Вечар вечарэе. Мароз марозіць.* Некаторыя таўталагічныя канструкцыі захаваліся ў сучаснай мове і ўжываюцца паралельна з аднасастаўнымі: *Гром грывіць. – Грывіць; Вецер вее. – Павявае ветрыкам.* З'яўленне безасабовых канструкцый – вынік абстрактнага мыслення. Пяшкоўскі звязваў пашырэнне безасабовых сказаў з агульнай тэндэнцыяй у мове – выцясненнем імені дзеясловам.

Выдзяляецца некалькі **семантычных груп** безасабовых сказаў. Гэтыя канструкцыі абазначаюць:

- з'явы прыроды: *Ужо вечарэла. Вясной зверху пячэ, а знізу марозіць;*
- стан прыроды, акаляючага асяроддзя: *Часамі хмурнаю вясною цяплом павее, цішынёю; У паветры пахла вадой, травой, туманам;*
- фізічны або псіхічны стан чалавека: *Добраму чалавечку добра і ў запечку, а якой благаце дрэнна й на куце;*
- ацэнку дзеянню, стану: *Нялёгка змагацца народу, калі ён песняй жывой не сагрэты.* (П. Панчанка);
- мадальныя адносіны – магчымасць або немагчымасць дзеяння, яго пажаданасць, неабходнасць: *Патрэбна многа перажыць, патрэбна многа перабачыць, каб свет суровы палюбіць і ўжо любоў не перайначыць.* (А. Грачаникаў);

-- адсутнасць чаго- або каго-небудзь у апісваемай сітуацыі: *Навокал ні гуку. Ні зор, ні месяца. У хаце нікога.*

Безасабовыя сказы шырока ўжываюцца ў мастацкай літаратуры для характарыстыкі дзеючых асоб, навакольнага асяроддзя. Ім уласціва асаблівая катэгарычнасць, дакладнасць, лаканічнасць характарыстык.

Граматычныя тыпы безасабовых сказаў даволі разнастайныя. Яны адрозніваюцца агульным значэннем і марфалагічнай прыродай галоўнага члена. У адпаведнасці з гэтым вылучаюць дзеяслоўныя і іменныя безасабовыя сказы.

1. Дзеяслоўныя безасабовыя сказы.

У функцыі галоўнага члена ў іх выступаюць:

1) Уласна безасабовы зваротны і незваротны дзеяслоў: *Світае. На дварэ выпагадзілася. Змяркаецца ўвосень рана.*

Гэтыя дзеясловы маюць граматычную форму 3-й асобы, адзіночнага ліку, а ў прошлым часе – форму ніякага роду адзіночнага ліку. Катэгорыя асобы ў такіх сказах мае фармальнае значэнне, прычым гэта застылая форма менавіта 3-й асобы (або форма ніякага роду) і другой быць не можа.

2) Безасабовы зваротны дзеяслоў, утвораны ад асабовага незваротнага пры дапамозе постфікса –ся, -- ужываецца часта ў спалучэнні з інфінітывам: *Не верылася ў падман такога, здавалася, роднага сэрца; Не сядзіцца ў хаце хлопчыку малому; Не хочацца выходзіць на вуліцу – такі там дождж.*

3) Асабовы незваротны дзеяслоў у безасабовым значэнні: *Пахне антонаўкай з нашага саду; З возера пацягнула вільгацію.* Асабовыя дзеясловы ў безасабовым значэнні страчваюць формы змянення і застываюць у форме 3-й асобы адз. ліку або ў форме ніякага роду прошлага часу.

4) Безасабова-прэдыкатыўнае слова ў спалучэнні з інфінітывам (можа прысутнічаць дапаможны дзеяслоў): *Холадана стаяць над ветрам; Заўсёды цяжка пачынаць усё спачатку; Нельга з жыцця рабіць чарнавік і чыставік.* Некаторыя безасабова-прэдыкатыўныя словы марфалагічна супадаюць з назоўнікамі: *час, пара, грэх, ахвота: Пара, пара душы маёй прачнуцца.* (Хв. Чэрня); *Час ужо ладзіць новую гаспадарку.* (Я. Купала). У гутарковай мове такія

сказы могуць ужывацца без інфінітыва (эліпсіс інфінітыва): *Пара дамоў; Час за працу*. Іншыя безасабова-прэдыкатыўныя словы марфалагічна суадносяцца з дзеепрыметнікамі залежнага стану, прошлага часу (могуць ужывацца без інфінітыва): *Нам суджана прайсці многа новых дарог; У пакоі прыбрана, на двары падмецена*.

5) Безасабова-прэдыкатыўныя словы *відаць, чуваць* (часта з адмоўем *не*) са значэнне успрыняцця, сінанімічныя БПС *відно, чутно*: *Зімяе неба сонейкам беліцца, вецер нямеє, хмар не відаць; Не чуваць птушынага спеву*.

2. **Іменныя безасабовыя сказы** прадстаўлены канструкцыямі з безасабова-прэдыкатыўнымі словамі ў ролі галоўнага члена. Такія сказы абазначаюць стан прыроды або асяроддзя, псіхічны або фізічны стан жывых істот: *У асеннім лесе ціха і ўтульна; У пакоі вельмі цёпла; На душы самотна і трывожна; Яму стала холадна*.

Сярод безасабовых сказаў (дзеяслоўных і іменных) вылучаецца своеасаблівая група адмоўных канструкцый, якія выражаюць адсутнасць у апісваемай сітуацыі пэўнага прадмета або з’явы. *Н.С. Валгіна* класіфікуе іх як **безасабова-генітыўныя** сказы, бо структурнай асаблівасцю іх з’яўляецца наяўнасць адмоўнага слова ў спалучэнні з родным склонам імені: *Снегу даўно не стала; Месяца ў небе не было; Няма жадання ўспамінаць гэта*. У некаторых безасабова-генітыўных канструкцыях наглядаецца эліпсіс безасабова-прэдыкатыўнага слова *няма*: *Ні пісем, ні вестак; Ні дарогі, ні сцяжынкі; Нікога нідзе; Нічога ў хаце*.

5. **Інфінітыўныя сказы**.

Галоўны член выражаны незалежным інфінітывам, г.зн. інфінітывам, які граматычна не залежыць ад якога-небудзь члена сказа. Галоўны член абазначае дзеянне магчымае або немагчымае, **неабходнае, непазбежнае**, г.зн. **патэнцыяльнае** – яно не выражана як працэс, а толькі названа. Інфінітыўным сказам уласціва **пазачасавасць, адсутнасць форм часу (у адрозненне ад безасабовых сказаў)**.

Адрозніваюцца інфінітыўныя сказы без часціцы *бы* і сказы з часціцай *бы*. Выкарыстанне часціцы ўплывае на семантыку сказа.

1. Інф. сказы **без часціцы бы** выражаюць наступныя мадальныя значэнні:

-- неабходнасць, непазбежнасць: *Бору пад ветрам гнуцца, поўні дрыжаць слязою.* (Р. Барадулін);

-- немагчымасць: *Не скруціць ніякай чорнай скрусе маладосць крылатую маю.* (Г. Бураўкін);

-- сумненне, роздум: *Вунь і сонца з усмешкай на мяне, дзівака, пазірае, на каромысле радугі вёдры азёраў трымае. Ці не напіцца мне з іх? Ці расплескаць мне іх?* (П. Панчанка);

-- загад, волю гаворака: *Затрымаць іх! Не размаўляць!*

2. Інф. сказы з часціцай бы выражаюць пажаданасць дзеяння або яго непажаданасць, мэтазгоднасць дзеяння, да якога маюць схільнасць тыя ці іншыя асобы. Гэта **аптатыўныя інфінітыўныя** сказы: *Нам бы згаварыцца, падружыць; Пайсці б пашукаць свайго сына на свеце.* (П. Панчанка); *Убачыць бы толькі родны Сож.*

Галоўны член інфінітыўнага сказа можа мець пры сабе дапаўненне ў форме Д. склону, якое абазначае асобу або прадмет, якім трэба, неабходна, прадпісана выканаць дзеянне, абазначанае інфінітывам: *Кветцы засохлай ізноў не цвісці.* (Я.Купала); *Быць табе з другім і лепшым, быць мне з горшай, з другою.* (П.Панчанка).

Давальны склон у інфінітыўных сказах варта разглядаць як **граматычны аб'ект і семантычны суб'ект.**

6. Намінатыўныя сказы. – аднастаўныя сказы з назоўнікам у Н. склоне або колькасна-іменным спалучэнне у ролі галоўнага члена, якія сцвярджаюць наяўнасць або існаванне прадмета ці з'явы.

Граматычныя адзнакі намінатыўных сказаў:

1) Аднастаўна структура і марфалагічная прырода галоўнага члена, які выражаецца:

-- назоўнікам у форме Н. склону (найбольш тыповая форма выражэння галоўнага члена): *Поўдзень. Палескае роўнае поле. Спякота. Лівень.*

-- колькасна-іменным спалучэннем у Н. склоне: *2011-ы год. Чатырнаццацатага кастрычніка.*

2) Канстатууючая інтанацыя, якую А.М. Пяшкоўскі назваў прэдыкатыўнай. Інтанацыя ў залежнасці ад семантыкі сказа і яго функцыянальнага прызначэння можа быць апавядальна-канстатууючай і клічна-канстатууючай: *Вакзал. Цягнік. Далёкі шлях. Салаўі! Сонца і вясна!*

3) Сінтаксічная члянмасць: адрозніваюць неразвітыя і развітыя намінатыўныя сказы. Даданы член у намінатыўным сказе – звычайна азначэнне, дапасаванае або недапасаванае: *Ранняя восень. Празрысты верасень. Мора. Шум прыбою.*

Ад развітых намінатыўных сказаў трэба адрозніваць знешне падобныя да іх двухсастаўныя сказы. У гэтым выпадку важная роля належыць парадку слоў і інтанацыі.

У развітым намінатыўным сказе дапасаванае азначэнне стаіць перад галоўным членам: 1) *Позні вечар. Цёмна. Глуха.* 2) *Сіні ранак. Далёкі крык гусей.* Постпазіцыйныя прыметнікі звычайна выступаюць выказнікамі двухсастаўнага сказа: 1) *Вецер парывісты і вільготны. Адліга.* 2) *Раніца. Неба чыстае, высокае.* Пры аналізе такіх сказаў трэба мець на ўвазе, што на прыметнік-выказнік падае лагічны націск. Калі ж прыметнік не выдзяляецца лагічным націскам, то ён выконвае ролю азначэння незалежна ад яго месца адносна назоўніка, пры якім ён ужыты: 1) *Глухая **ноч**. На небе гаснуць зоры. **Ноч** глухая, цьма, завая.* – Намінатыўныя сказы, лагічным націскам выдзяляюцца назоўнікі. 2) ***Ноч глухая, трывожная.***—Двухсастаўны сказ, лагічным націскам выдзяляюцца прыметнікі.

Шматлікія прыклады намінатыўных сказаў з надапасаванымі азначэннямі, семантыка якіх ускладнена акалічнасным значэннем: *Снег скрыпучы пад нагамі, быстры конь, мяцелі дым. Песні ў полі, шум і гоман.* Пытанне пра характар даданага члена ў такіх сказах вырашаецца ў залежнасці ад камунікатыўнага прызначэння сказа. Калі мэтай паведамлення з'яўляецца канстатацыя існавання прадмета, з'явы (функцыя намінатыўнага сказа), то такія выказванні характарыруюцца як намінатыўныя сказы. Назоўнік у назоўным склоне вымаўляецца з

лагічным націскам, акалічнасныя словы інтанацыйна аслаблены. Калі ж мэтай выказвання з’яўляецца паведамленне пра месца дадзенага прадмета сярод іншых, пра накіраванасць руху, то такія канструкцыі кваліфікуюцца як эліптычныя сказы, двухсастаўныя паводле свайёй структуры: *Снягі і зоры – за акном.*

У залежнасці ад значэння і структуры адрозніваюць наступныя разнавіднасці намінатыўных сказаў.

1). *Апісальныя* – канстатуюць, сцвярджаюць наяўнасць, існаванне прадмета або з’явы ў плане цяперашняга часу: *Зіма. Марозны ранак. Непагодны вечар.*

2). *Указальныя* – указваюць на прадметы, з’явы пры іх наяўнасці або з’яўленні. Дамініруючая ідэя быцця ў іх ускладняецца ўказаннем на прадмет або з’яву з дапамогай часціц *вось, вунь, вось і, вунь і*: *Вось і лес. Вунь рэчка.*

Н.В. Гаўрош вылучае так званыя пажадальна-быццёвыя (аптатыўныя) намінатыўныя сказы, якія перадаюць пажаданасць называемага. Гэта сказы з ірэальнай аб’ектыўнай мадальнасцю: *Толькі б здароўе! Абы шчасце! Каб толькі не вецер. Абы не хвароба.* Па нашым меркаванні, падобныя канструкцыі ўзніклі ў гутарковай мове ў выніку эліпсісу дзеяслова: параўн.: *Толькі б было здароўе! Абы было шчасце* і г.д. Значыць, паводле свайёй граматычнай прыроды бездзеяслоўныя канструкцыі, хутчэй, няпоўныя сказы. Да таго ж, намінатыўныя сказы – сказы з рэальнай мадальнасцю, а разглядаемыя Н.В. Гаўрош канструкцыі “выходзяць” за межы традыцыйных намінатыўных сказаў.

Даволі складанае пытанне пра тое, якія канструкцыі, структурную аснову якіх складае Н. склон назоўніка, варта адносіць да намінатыўных сказаў. Пытанне гэта вырашаецца то на карысць вузкай трактоўкі, то на карысць больш шырокай з пэўнымі прыватнымі разыходжаннемі ў поглядах даследчыкаў. Асноўным аб’ектам абмеркавання з’яўляюцца некалькі тыпаў канструкцый, якія адрозніваюцца паводле сваіх функцый. Перш за ўсё да іх адносяцца дзве разнавіднасці канструкцый, адносна якіх цяжка аб’ектыўна вырашыць, ці з’яўляюцца яны наогул сказамі.

1. Загалоўкі, надпісы на этыкетках, шылдах: *Аптэка; “Рыбакова хата”; “Камелія”* (канфета); *“Напалеон”* (торт); *“Метро”* (магазін). Гэтыя канструкцыі

маюць форму назоўнага склону, аднак заключаюць у сабе функцыю называння без значэння існавання, быцця. Іх нярэдка адносяць да разраду сказаў, выдзяляючы ў асобную групу, аб’яднаную дамінуючым значэннем называння: уласна назыўныя сказы (В.В. Бабайцава); назыўныя (Бурак Л.І., с. 115 – лічыць, што такія канструкцыі сцвярджаюць існаванне прадмета ці з’явы, валодаюць канстатуючай інтанацыяй. У такім выпадку чым яны адрозніваюцца ад намінатыўных сказаў?).

2. Ізаляваныя намінатывы (Валгіна Н.С., с. 191) па форме супадаюць з намінатыўнымі сказамі, аднак адрозніваюцца ад іх функцыянальнымі і стылістычнымі ўласцівасцямі. Ізаляваныя намінатывы не валодаюць прыкметамі сказа, таму што пазбаўлены значэння быцця, існавання і інтанацыйнай завершанасці; асобна ўзятыя, не выконваюць камунікатыўнай функцыі; існуюць толькі ў складзе сінтаксічных цэлых, г.зн заўсёды стаяць пры іншых сказах, звязваюцца з імі лагічна і інтанацыйна.

Адрозніваюцца прэпазіцыйныя і постпазіцыйныя намінатывы. Найбольш выразным паводле сваёй функцыі з’яўляецца намінатыў у прэпазіцыі – “**назоўны тэмы**”. Яго прызначэнне – назваць тэму паведамлення, выклікаць пэўнае ўяўленне аб прадмеце, які з’яўляецца тэмай выказвання. Канструкцыя пазбаўлена граматычнай і функцыянальнай самастойнасці, паколькі не валодае значэннем існавання, не валодае інтанацыйнай завершанасцю (нават пры наяўнасці кропкі). Асабліва пашыраны “назоўны ўяўлення”, падмацаваны асабовым або ўказальным займеннікам у наступным сказе: *Маці...Колькі яна перанесла, пагаравала, колькі перацягала яе плечы нягод і цяжару ў жыцці!* (І. Пташнікаў); *Справядлівасць! Дзе і калі яна была беднаму, цёмнаму чалавеку!* (І. Мележ); *Дарогі...Хто іх аблічыць? Хто іх звівы ўсе праверыць? Шчасце? Хто скажа, якія яго межы і што гэта такое – шчасце?*

Выразнае адценне размоўнасці мае “назоўны ўяўлення”, не адзелены паўзай ад наступнага займенніка: *Дабрата – яна вышэй за ўсё; Вочы – яны заўсёды нешта раскажуць пра чалавека.*

“Назоўны тэмы” адрозніваецца ад намінатыўных сказаў і тым, што гэта канструкцыя лексічна не абмежаваная, -- у функцыі “назоўнага тэмы” могуць ужывацца назоўнікі любога лексіка-семантычнага разраду. У фарміраванні ж намінатыўных сказаў асноўную ролю адыгрывае семантычная прырода імені: у ролі галоўнага члена выступаюць толькі назоўнікі, здольныя называць прадметы і з’явы, што паддаюцца наглядна-пачуццёваму ўспрыманню.

Выказнікамі ў двухсастаўным сказе з’яўляюцца назвы асоб па прозвішчы, імені, прафесіі, пасадзе, сацыяльным становішчы пры рэкамендацыі адной асобы другой або пры самарэкамендацыі асобы: *Дзяўчына сарамліва працягнула руку. “Насця. Урач тутэйшы”.*

7. Вакатыўныя сказы (вылучыў А.А. Шахматаў).

Адзіны галоўны член гэтых сказаў падобны да зваротка. Вакатыўныя сказы адрозніваюцца ад звароткаў тым, што выражаюць закончаную думку адпаведнай мадальнай і эмацыянальнай афарбоўкі. Пры дапамозе інтанацыі ў вакатыўных сказах перадаюцца самыя разнастайныя адценні пачуццяў. Яны не ўтрымліваюць сцвярджэння існавання асобы, яна ўжо вядомая з кантэксту ці з сітуацыі. Вакатыўныя сказы бываюць пабуджальныя і эмацыянальна-ацэначныя (Бурак Л.І., с.116).

У пабуджальных сказах выражаецца заклік да суб’ядніка з мэтай прыцягнуць яго ўвагу: *“Вольга Пятроўна!” -- пачула яна радасны шэпт.* Сюды ж адносім сказы, у якіх пэўная асоба выяўляецца ў выніку пазнавання, высвятлення яе іншай асобай: *Ён не наверыў сваім вачам. “Таня!...Ты?” – прашаптаў здзіўлена і радасна.* (Заўвага вучню на ўроку): *“Толя!”*

Эмацыянальна-ацэначныя сказы выражаюць папрок, перасцярогу, радасць, захапленне і інш.: *Выбегла Яніна Юр’еўна, заплаканая, збянтэжаная, і, голасна ўсхліпваючы, абняла Марыну. “Яня!” – з сэрцам прыкрыкнуў на яе муж.* (Т.Хадкевіч)

8. Генітыўныя сказы. У ролі галоўнага члена выступае незалежны родны склон імені, які не толькі перадае значэнне наяўнасці, існавання прадмета, але і

характарызуе яго з колькаснага боку – у сказе сцвярджаецца вялікая колькасць чаго-небудзь: *Народу! А грыбоў тут! Ну і вады на вуліцы!*

Генітыўныя сказы часта ўтрымліваюць лексічныя паказчыкі колькаснага значэння. Гэтыя словы або словазлучэнні разам з формай роднага склону ўтвараюць граматычную аснову сказа: *Мала слоў, а гора многа. Ягад процьма.* На месцы колькаснага слова можа быць сказ фразавага тыпу: *Рыбы – хоць заваліся. Ягад – хоць вядром чэрнай. Грошай – кот наплакаў.*

Генітыўныя сказы – прыкмета размоўнага стылю, скарыстоўваюцца ў дыялагічнай і маналагічнай эмацыянальна афарбаванай мове.

Сінтаксічны статус генітыўных сказаў канчаткова не акрэслены. Іншы раз іх лічаць разнавіднасцю безасабовых сказаў (Грамматика русского языка) або аднастаўнымі дзейнікавымі (А.А.Шахматаў). Часцей жа яны ўвогуле не ўзгадваюцца ў класіфікацыйных радах, таму што не ўкладваюцца ў звычайную схему простых сказаў.

НЯПОЎНЫЯ СКАЗЫ

1. Агульная характарыстыка няпоўных сказаў.
2. Віды граматычна няпоўных сказаў.
3. Эліптычныя сказы.

☺ **1. Няпоўныя сказы** характарызуюцца няпоўным саставам членаў сказа, неабходных для выражэння закончанага думкі. Адметная рыса няпоўных сказаў – лексічна незамешчаныя сінтаксічныя пазіцыі галоўных або даданага членаў сказа.

Як паўнаватасная адзінка моўных зносін няпоўныя сказы выступаюць толькі тады, калі абпіраюцца на кантэкст або непасрэдна на моўную сітуацыю.

Замыкаюцца і адасабляюцца людзі звычайна ад гора, але бывае, што замыкаюцца часам і ад шчасця. (І.Шамякін) {апушчаны дзейнік людзі}

У верасня свой, асаблівы пах:

Курьць сівец – плыве дымок гаркавы.

Зымлёю пахне бульба ў капцах,

Антоніўкамі – зоры на начах

І туманы – ляжалаю атавай. (Р.Барадулін)

Няпоўныя сказы не маюць уласнай структурнай схемы, а абпіраюцца на структурную схему поўнага сказа або на моўную сітуацыю. Будуюцца няпоўныя сказы з арыентацыяй на тую ці іншую мадэль поўнага сказа – двухсастаўнага або аднасастаўнага – і адлюстроўваюць тыя сувязі слоў, якія выяўляюцца ў поўным сказе.

Агульнай асаблівасцю граматычнага саставу няпоўных сказаў з’яўляецца:

1) у іх звычайна захоўваюцца тыя члены сказа, якія ўваходзяць у рэму выказвання, і апускаюцца (поўнасцю ці часткова) тыя словы, якія выражаюць тэму;

2) незавершаныя, разарваныя граматычныя і семантычныя сувязі мінімум у аднаго знамянальнага слова.

Найбольш выразна гэта праяўляецца ў выпадках, калі ў сказе апускаецца выказнік.

Воблакі бываюць высокія і нізкія, рэдкія і суцэльныя. Адны прыносяць яснасць, пагоду, другія – непагадзь і навальніцу. (І.Грамовіч) {разарванасць граматычных сувязей дапасавання і кіравання}.

Менш заўважаецца адсутнасць дзейніка пры наяўным выказніку. Аднак, адлюстроўваючы сувязь каардынацыі выказніка і дзейніка, наяўны выказнік утрымлівае пэўную інфармацыю пра дзейнік: пра колькасць суб’ектаў, якога полу асоба, пра якую ідзе гаворка, і інш.

Параўн.: *Еўрапейцы мы і азіяты. Людзі мы. Зямлі працаўнікі.* (П.Панчанка)

Царызм задушыў паўстанне. Каліноўскі арыштаваны. На следстве і судзе трымаўся стойка і мужна. (БелСЭ) (У сказе разарвана граматычная сувязь каардынацыі ў адз. ліку, м. роду).

Найменш прыкметныя праявы непаўнаты, звязаныя з адсутнасцю дадanych членаў:

Чаму рэкі, набіраючы сілу, пачынаюць плыніць у розных кірунках, на зусім адрозных шляхах: адна спяшае на поўдзень, другая — на поўнач, адна – да цёплага мора, другая – да сцюдзёнага мора-акіяна. (К. Кірэнка) Вызначаем

разарваныя граматычныя сувязі: *адна, другая (рака) — , на поўнач, да мора, да мора-акіяна (спяшае) —*

Асноўнай адзнакай няпоўных сказаў з’яўляецца не сэнсавая, а **граматычная непаўната**, г.зн. адсутнасць якога-небудзь члена сказа.

☺ 2. Граматычна няпоўныя сказы

Звычайна адрозніваюць два віды граматычна няпоўных сказаў – кантэкстуальныя і сітуацыйныя. У БГ аўтар раздзела Т.П. Бандарэнка (с.246) вылучае яшчэ і дыялагічныя сказы, якія ўтрымліваюць асаблівасці кантэкстуальных і сітуацыйных сказаў, а таксама характарызуюцца наяўнасцю пазамоўных фактараў (жэсты, міміка, сітуацыя). Н.С. Валгіна, разглядаючы кантэкстуальныя і сітуацыйныя няпоўныя сказы, аналізуе асобна няпоўныя сказы ў дыялагічнай мове (с.209). Л.І.Бурак вылучае кантэкстуальныя, сітуацыйныя і эліптычныя сказы (Сучасная белар. мова. Сінтаксіс. Пунктуацыя).

1) Кантэкстуальныя – няпоўныя сказы з неназванымі членамі сказа, якія ўжо ўпаміналіся ў кантэксце: у бліжэйшых сказах або ў тым жа сказе, калі ён складаны. Кантэкстуальныя сказы бытуюць у маналагічнай або дыялагічнай мове:

Чытаючы добрую кнігу, падумаў: апроч усіх падтэкстаў, тут ёсць яшчэ і такі – гэта напісана ў дождж, гэта— у радасці, гэта— у горы (Я.Брыль).
(Напісана) *у радасці, у горы* — разарвана сінтаксічная сувязь.....

Як часта нашы педагогі ўпэўнены, што чым больш яны ўціснуць ў галаву дзіцяці гатовых ісцін, гатовай інфармацыі, тым большай будзе паспяховасць. Кепскі настаўнік падносіць ісціну, хорошы – вучыць яе знаходзіць. Жывая памяць дзіцяці – не лічылная машына! Пери за ўсё навучыце ^{каго?} думаць, разважаць, абудзіце цікаўнасць. Не глушыце ^{каго?} безліччу пытанняў (В. Вітка).

Расла на ўзлессі каліна. Была яна ўсё маленькай, ды раптам неяк непрыкметна вырасла. Зацвіла каліна белым цветам, закрасавала на дзіва і зайздрасць усім суседнім дрэвам.

--- Фарсуха,-- пазіраючы на яе, аж трэсліся асіны ў лажку. Яны былі заўсёды бледныя і зялёныя, і заўсёды ім было холадна.

2) **Сітуацыйныя** – няпоўныя сказы з неназванымі членамі, якія зразумелыя з сітуацыі, падказаны абставінамі. У такіх сказах агульная моўная сітуацыя кампенсуе пропуск, а форма наяўных членаў сказа паказвае на граматычную сувязь з імі. Самі абставіны размовы падказваюць суб'яседнікам паняцці, неабходныя для разумення, але лексічна не абазначаныя:

– *Можна?* (пытаючыся дазволу зайсці ў пакой).

З суседняга пакоя пачуўся прыемны жаночы голас.

– *Люся. Мая сястра з Кіева, - патлумачыў сябар.*

Паводле мэтанакіраванасці і формы можна выдзеліць дзве асноўныя разнавіднасці сітуацыйных сказаў:

а) сітуацыйныя сказы апавядальна-прэдыкатывага характару даюць назву, экспрэсіўную характарыстыку суб'екта або прадмета, вядомага суб'яседнікам з абставін, або называюць дзеянне, якое выконвае прадмет:

Еўграф Іванавіч перш паглядзеў на барометр.

“Падымаецца!” – працягнуў ён басам (ціск).

(Гледзіце КВЗ. Абменьваецца думкамі)

– *Мне не падабаецца. Лухта!*

(Нядобразычліва пра аднакурсніцу, якую выпадкова сустрэлі ў горадзе):

— *Глядзі ты, не вітаецца. Гараджанка ўжо. Модніца.*

б) Пабуджальныя сітуацыйныя сказы выражаюцца залежнымі формамі слоў і маюць адпаведную пабуджальную інтанацыю. Гэтыя сказы будуцца без дзеяслова, бо дзеянне зразумелае суб'яседнікам з моўных абставін.

Вады! Наверх! – Рукі ўгору! – крыкнуў дзед Талаш.

3) **Дыялагічныя** няпоўныя сказы вызначаюцца асаблівай разнастайнасцю: яны могуць ўключаць толькі галоўныя члены, адзін галоўны член, адзін даданы член, галоўны і даданы члены і г.д. Асаблівасць дыялагічных сказаў у тым, што ў вуснай мове як дадатковыя кампаненты побач са словамі выступаюць і пазамоўныя фактары: жэсты, міміка, сітуацыя.

У рэпліцы дыялога ўжываюцца члены сказа, якія нясуць новую інфармацыю, і звычайна не паўтараюцца члены сказа, ужо названыя суразмоўцам. Хаця, безумоўна, пабудова дыялога не абавязкова павінна адпавядаць гэтым правілам.

– На якой мове выйдзе гэтая кніга?

– На польскай. Увогуле, у мяне ёсць яшчэ агромісты збор фальклору.

– Песень?

– Так, песень (Б. Сачанка).

Як ужо адзначалася, усе няпоўныя сказы суадносяцца з поўнымі як іх варыянты, г.зн. у кожным няпоўным сказе можна ўзнавіць апушчаныя члены сказа. Супастаўленне з поўным варыянтам – гэта лінгвістычны прыём, які дазваляе ўстанавіць структурны тып няпоўнага сказа, яго суадносіны з двухсастаўнымі ці аднасастаўнымі сказамі.

– Цябе прасілі зайсці ў бібліятэку.

– У бібліятэку? (няп. аднасастаўны сказ — няпэўна-асабовы).

Запамінаем: сама па сабе аднасастаўнасць сказа, наяўнасць у ім аднаго галоўнага члена не азначае граматычнай непаўнаты; гэта асаблівасць структуры сказа.

☺3. Эліптычныя сказы. Гэта асобы тып сказаў, якія ўяўляюць сабой пераходны тып паміж поўнымі і няпоўнымі сказамі (Скобликова Е.С. Совр. русский язык. Синтаксис простого предл. — М., 1979, с.142).

З аднаго боку, эліптычныя сказы, як і звычайныя няпоўныя сказы, характарызуюцца незавершанасцю, разарванасцю граматычных сувязяў.

імен.прымык. На звычайнай паляне – звычайная старая леснікова хата. (Я.Брыль)

імен.прымык. Над Проняй – не вузкай, не мелкай – чмяліны малінавы бас. (А.Пысін)

З другога боку, эліптычныя сказы адрозніваюцца ад звычайных няпоўных тым, што захоўваюць зразумеласць і без кантэксту, у адрыве ад канкрэтнай сітуацыі. Яны не маюць патрэбы ні ў кантэксце, ні ў моўнай сітуацыі.

Эліптычныя сказы складаюцца з дзеяніка і даданага члена (акалічнасці, дапаўнення). Менавіта даданы член сказа дэманструе разарваныя граматычныя

сувязі з выказнікам–дзеясловам, якога ніколі не бывае ў эліптычным сказе, які ніколі не называецца. Асаблівасцю эліптычнага сказа з’яўляецца тое, што месца дзеяслова можа заняць не які-небудзь строга вызначаны дзеяслоў, а любы з дзеясловаў пэўнай лексіка-семантычнай групы. Эліптычныя сказы можна суаднесці (гэта толькі лінгвістычны прыём!!!) з двухсастаўнымі поўнымі, у якіх выказнік выражаецца дзеясловамі са значэннем:

— наяўнасці, існавання, быцця:

Над лесам сёння ясны блакіт і злёжку папалістыя хмаркі. (Я.Брыль) — *блакіт ззяе, пераліваецца, блішчыць, сцэлецца і г.д.; хмаркі плывуць, карагодзяцца, бялюць і г.д.* Такія эліптычныя сказы найбольш пашыраныя ў мове.

— руху: *Віктар у пакой, Коля – за ім.*

— маўлення:

Помніш пра сустрэчу ў Іране?

Зоры тэгеранскія свяцілі як!

Я табе – пра нашых партызанаў,

Ты мне – пра дэсанты ў Сіцыліі. (П. Панчанка)

— энергічнага дзеяння (схапіць, кінуць, ударыць, штурхнуць, узяць і інш.): *Нам рэкі – чыстую ваду, нам рэкі – свой разліў блакіт, мы ім – адходы і адкіды, мы ім – усякую брыду.* (А. Вярцінскі)

Л. І. Бурак лічыць эліптычныя сказы двухсастаўнымі няпоўнымі на той падставе, што ў іх заўсёды ёсць даданыя члены, якія адносяцца да саставу выказніка (с.125).

Большасць сінтаксістаў эліптычным сказам адводзяць асобае месца ў тыпалогіі простага сказа. П.А. Лекант, Н.С. Валгіна, Т.П. Бандарэнка (БГ, 86) лічаць, што эліптычныя сказы нельга назваць няпоўнымі ў вядомым сэнсе гэтага слова, бо непаўната іх з’яўляецца структурнай нормай, і супастаўленне іх з поўнымі сказами – гэта толькі лінгвістычны прыём для выяўлення іх

канструктыўнай спецыфікі. Эліптычныя сказы – тыпізаваныя пабудовы, яны дастаткова поўныя з пункту погляду іх камунікатыўнага задання.

Паводле граматычнай структуры, суадноснасці форм да эліптычных сказаў блізкія (але не з’яўляюцца імі) фразеалагізаваныя сказы:

Добрай ночы! Добры дзень! Са святам! З Новым годам! Што з вамі? Што новага? Шчаслівай дарогі! Прыемных сноў! Добрага здароўя!

Гэтыя сказы (сказы-штампы) валодаюць асноўнай адзнакай сказа – прэдыкатыўнасцю, аднак, у адрозненне ад свабодна будуемых сказаў, заўсёды ўзнаўляюцца ў мове ў гатовым выглядзе, чым і набліжаюцца да фразеалагізмаў. Сказы-штампы адрозніваюцца ад эліптычных тым, што страцілі суаднесенасць з дзеяслоўнымі канструкцыямі. Сінтаксічнае члянэнне ў іх магчымае, але канструктыўна і семантычна неапраўданае (*Добрай раніцы! Шчаслівай дарогі! — Жадаю добрай раніцы! Жадаю шчаслівай дарогі!*), або робіцца з цяжкасцю (*Як справы? – Як ідуць справы?*).

Нягледзячы на частае ўжыванне ў мове, фразеалагізаваныя сказы малапрадуктыўныя, г.зн. не прадстаўлены мадэлямі, паводле якіх у любой колькасці маглі б стварацца свабодна арганізаваныя канструкцыі. Фразеалагізаваныя сказы – спецыфічныя канструкцыі размоўнага стылю.

СКАЗЫ З АДНАРОДНЫМІ ЧЛЕНАМІ

1. Аднародныя члены сказа як сінтаксічная катэгорыя.
2. Аднародныя галоўныя члены двухсастаўнага сказа.
3. Аднароднасць галоўных членаў аднасастаўных сказаў.
4. Аднародныя і неаднародныя дапасаваныя азначэнні.

ЛІТАРАТУРА

1. Беларуская граматыка. Ч.2. Сінтаксіс. – Мн.: 1986. – С.150-159.
2. Беларуская мова. Энцыклапедыя.—Мн.:1994. – С.15-16.
3. Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова. Сінтаксіс. Пунктуацыя.— Мн.:1987.С.
4. Граматыка беларуска мовы. Т.2. – Мн.:1966.

5. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы.—Мн.: 1996.
6. Яўневіч М.С., Сцяцко П.У. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы. 3-е выд. — Мн.:1987.
7. Перетрухін В.Н. Проблемы синтаксиса однородных членов предложения в современном русском языке. – Воронеж, 1979. – С. 3-94.

☺ 1. Аднародныя члены сказа як сінтаксічная катэгорыя

Аднародныя члены сказа (АЧС) – галоўныя або даданыя члены сказа, якія выконваюць адну і тую ж сінтаксічную функцыю, звязваюцца з іншымі членамі сказа аднолькавай сінтаксічнай сувяззю, аб'ядноўваюцца злучальнай сувяззю і характарызуюцца спецыфічнай інтанацыяй аднароднасці: *З першым вясновым громам, з ліўнем цёплым, з маланкай, з свежым, зялёным ранкам вінушую сваіх знаёмых.* (Н.Горбік) *Як навучыцца бачыць у жыцці яго святочнасць, шчаснасць, непаўторнасць?* (Алена Руцкая)

АЧС звычайна маюць аднолькавае марфалагічнае выражэнне – у гэтым выпадку наглядаецца супадзенне **сінтаксічнай і марфалагічнай аднароднасці**. Аднак АЧС могуць быць і **марфалагічна разнароднымі**: *Лабановіч быў хлопец крэпкі, моцна зросся з зямлёю і жыццём, любіў гэтае жыццё...* (Я.Колас)

В. Ператрухін сцвярджае, што АЧС характарызуюцца высокай ступенню марфалагічнай аднароднасці (94,7% у рускай мове – с.37).

АЧС – катэгорыя сінтаксічная, таму асноўнай прыкметай аднароднасці членаў сказа з'яўляецца тоеснасць іх функцый, абумоўленая тым, што ў структуры сказа яны займаюць адну сінтаксічную пазіцыю.

Важнай адзнакай АЧС выступае **інтанацыя**. Многія даследчыкі асноўным паказчыкам аднароднасці членаў сказа лічаць **інтанацыю пералічэння** (Л.А. Антанюк, аўтар раздзела ў “Беларускай граматыцы”, с.150; З.Ф.Краўчанка, аўтар тэмы ў “Граматыцы беларускай мовы”, с.350). Пералічальную ці супастаўляльную інтанацыю як адну з галоўных прыкмет аднароднасці вылучаюць М.С.Яўневіч і П.У.Сцяцко (Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы). З такімі высновамі цяжка пагадзіцца. Параўн. інтанацыю ў сказах: *Зялёны гэты хлопец ужо з маленства адчуў, што жыццё – не вясёлае, бесклапотнае свята, а найбольш доўгі і*

клапотны будзень. (І.Мележ) – супастаўляльная інтанацыя; *А цяпер цярусіца, то на сіта сееца, то слупамі круціца сыпкая мяцеліца.* М.Лужанін) – раздзяляльная інтанацыя. Значыць, у адносінах да АЧС варта гаварыць пра **інтанацыю аднароднасці**, а ўсе астатнія – толькі яе разнавіднасці.

Сінтаксічная аднароднасць суадносіцца з **аднароднасцю лагічнай**, што абумоўлена сувяззю і ўзаемадзеяннем граматыкі і логікі. Пад лагічнай аднароднасцю разумеецца падпарадкаванне меней агульных паняццяў (**відавых**) аднаму і таму ж агульнаму паняццю (**родаваму**). Значыць, з лагічнага боку аднародныя члены (г.зн. члены аднаго роду) уяўляюць сабой вынік дзялення родавага паняцця на відавоя: *І сумна, і крыўдна, і горка. што ўжо не вярнуцца назад у звонкае шчодрое лета...* (С.Грахоўскі); *Шмат злажылі казак, і легенд, і песень людзі пра балота, пра сваё Палессе.* (Я.Купала)

Аднак шматлікія прыклады паказваюць, што адзначаная залежнасць паміж сінтаксічай і лагічнай аднароднасцю існуе далёка не заўсёды: *Запомніў я ў гэты час і песню, і красу, і светлых дум тваіх палёт, і русую касу.* (А.Русак) Даследчыкі адзначаюць, што характар суадносін лагічнага і сінтаксічнага момантаў у розных класаў АЧС неаднолькавы. Так, лагічны момант адыгрывае важную ролю для прэпазіцыйных аднародных азначэнняў (у адрозненне ад постпазіцыйных): *Я чула пяшчотнае, шчырасці поўнае, маё беларускае, роднае, кроўнае, такое ласкавае, цёплае, чыстае, як сонца, агністае, як Нёман, празрыстае, як казка, быліна, як песня, жаданае, дагэтуль яшчэ ў жыцці непазнанае, гарачае слова ад шчырага сэрца.* (Д.Бічэль-Загнетава) – азначэнні сэнсава збліжаюцца, аб'ядноўваюцца агульным паняццем “прыгожае, незвычайнае” і станоўчай эмацыянальнай ацэнкай.

Некалькі выказнікаў пры адным дзейніку, як правіла, сінтаксічна аднародныя незалежна ад іх лагічнай суаднесенасці: *А сок быў свежы, такі хвацкі, такі салодкі, забіяцкі.* (Я. Колас) – прысутнічае лагічная аднароднасць паняццяў (сок прыемны, смачны); *Чытанне – не толькі выдатны адпачынак, але і работа, і вучоба, і жыццё.* – адсутнічае лагічная аднароднасць паняццяў. Спалучэнне лагічна разнародных слоў характэрна для мастацкага, газетна-публіцыстычнага,

гутарковага стыляў мовы, і не толькі для стварэння гумару і камізму, а для большай мастацкай выразнасці, для адлюстравання з'яў у іх шматграннасці.

Нельга лічыць аднароднымі членамі:

1) словы, якія паўтараюцца для абазначэння працягласці дзеяння, узмацнення ступені якасці і інш: *Месяц не пакідаў мяне ні на хвіліну і ўсё **плыў і плыў** за мною, усё **зырыў і зырыў** сваё вока, усё **асвятляў і асвятляў** папялішча.* (Б.Сачанка);

2) ускладненыя простыя дзейслоўныя выказнікі, якія абазначаюць рух і яго мэту: *сядзь **напішы**, **схадзі паглядзі** і інш.;*

3) выразы фразеалагічнага характару, у якіх пры дапамозе паўторных злучнікаў часта спалучаюцца антанімічныя паняцці: *ні свет ні зара, і так і гэтак, ні тое ні сёе, і стары і малады;*

4) спалучэнні двух аднолькавых слоў з адмоўем **не** перад другім словам: *прасі не прасі, верце не верце, звер не звер* і г. д.

☺2. Аднародныя галоўныя члены двухсастаўнага сказа.

Дзяленне сказаў на простыя і складаныя заснавана на ўліку функцыянальна-канструктыўных уласцівасцей галоўных членаў: просты сказ адпавядае адной прэдыкатыўнай адзінцы, складаны мае ў сваім саставе дзве (і больш) прэдыкатыўныя адзінкі. Гэта выклікае цяжкасці пры вызначэнні месца сказаў з некалькімі выказнікамі: простыя гэта сказы ці складаныя? Сінтаксічны статус сказаў з некалькімі дзейнікамі вырашаецца адназначна: гэта простыя сказы з аднароднымі дзейнікамі: *Жораў ішоў за труной Міхася, а потым узняўся і паляцеў. А на зямлі застаўся толькі сумны **крык яго**, і **дождж**, і **слёзы**.*

Супярэчліва вырашаецца **пытанне пра аднародныя выказнікі**. *Вера Арсеньеўна Белашапкава* сцвярджае, што сказы з аднароднымі выказнікамі істотна адрозніваюцца ад сказаў з іншымі аднароднымі членамі, таму што ў іх злучальнай сувяззю звязаны члены сказа -- носьбіты прэдыкатыўнасці. Значыць, паводле В.А.Белашапкавай, у гэтых сказах некалькі прэдыкатыўных цэнтраў, мадальныя і часавыя планы якіх аўтаномныя. В.А. Белашапкава заключае, што сказы з некалькімі выказнікамі -- гэта поліпрэдыкатыўныя пабудовы, складаныя

сказы, за выключэннем некалькіх выпадкаў аднароднасці састаўных іменных выказнікаў. Сказ *Ещё вчера я сделал перевод, сейчас обрабатываю его, потом перешу и отошлю в редакцию* (прыклад з АГ-70, с. 658) трактуецца як складаназлучаны з адносінамі часавай паслядоўнасці.

Своесабліва вырашае пытанне пра аднароднасць выказнікаў *Ніна Сяргееўна Валгіна* (Синтаксис современного русского языка, М.,1991). Улічваючы, з аднаго боку, аб'яднанасць такіх выказнікаў агульным дзейнікам і, з другога, расчлененасць іх прэдыкатыўнай асновы, Н.С.Валгіна лічыць сказы з некалькімі дзеяслоўнымі выказнікамі пераходнымі паміж простымі і складанымі, якія ў канкрэтных сваіх праяўленнях набліжаюцца то да аднаго, то да другога з гэтых палярных тыпаў (с.226). На нашу думку, ступень “пераходнасці” паміж простым і складаным сказам вызначыць вельмі цяжка, тут заўсёды будзе элемент суб'ектыўнага. Напрыклад, у сказе *На курган прылятаў зоркі арол, садзіўся на самы верх яго, азіраў далечы, выглядаючы сабе спажыву* (Я.Колас) выказнікі больш свабодныя, імкнуцца да самастойнасці, расчлененасць прэдыкатыўнай асновы сказа выразная. Паводле Н.С. Валгінай, гэта складаны сказ. У сказе ж *Між алешын, кустоў, дзе пяе салавей, і шуміць, і грыміць срэбразвонны ручэй* (Я. Колас) выказнікі цесна аб'яднаны і па сэнсе, і граматычна агульнай акалічнасцю, што дазваляе класіфікаваць канструкцыю як просты сказ. Але намі за прыклад узятыя ідэальныя выпадкі функцыянавання выказнікаў. Заўважым, што сказы з рознымі тыпамі недзеяслоўных выказнікаў Н.С. Валгіна разглядае як простыя з аднароднымі членамі.

У адпаведнасці з граматычнай традыцыяй сказы з некалькімі выказнікамі, у тым ліку і дзеяслоўнымі, мы лічым простымі сказамаі з аднароднымі выказнікамі.

3. Аднароднасць галоўных членаў аднасастаўных сказаў.

Пры вызначэнні сінтаксічнага статусу аднасастаўных сказаў з некалькімі галоўнымі членамі трэба мець на ўвазе наступнае:

1. Калі галоўныя члены **намінатыўных сказаў** не маюць пры сабе агульнага азначэння або іншага агульнага кампанента (агульнымі могуць быць часціца,

даданая частка: *Вунь корпус МГФ і корпус БФ; Зялёныя палі, лясы, блакітныя рэкі, да якіх імкнецца сэрца беларуса*), то яны аб'яднаны ў саставе складанага сказа.

Лес¹, балоты² і пясок³. Сонца і мора. Бярозавыя гаі і сасоннікі. -- Складаныя сказы, часткі якіх пабудаваны як аднастаўныя намінатыўныя сказы.

Цёплыя, росныя ночы і світанні. Зімовыя маразы і завеі.--Простыя намінатыўныя сказы з аднароднымі галоўнымі членамі.

2. У аднастаўных **асабовых сказах** галоўныя члены з'яўляюцца аднароднымі, калі выражаныя імі дзеянні адносяцца да адной і той жа асобы – пэўнай, няпэўнай ці абагульненай. *Не парушу, не ўстрывожу дзіўных мараў характва; Сябе ні ў чым цяпер не дакараю, а думаю пра вечнасць усур'ёз; Мама, нада мною не журыся, не шукай гаючае травы.*

3. У **безасабовых сказах** галоўныя члены з'яўляюцца аднароднымі, калі яны аб'яднаны агульным кампанентам -- гэта можа быць даданы член сказа, або агульныя для інфінітыўных кампанентаў безасабовы дзеяслоў ці безасабова-прэдыкатыўнае слова, або агульная даданая частка: *Усюды было спакойна і ціха Яго калаціла, кідала то ў жар, то ў холад. Стала трывожна і страшна. Як хараша блукаць у пасвятлелым лесе і праслаўляць жыццё няпрошаным дажджом. І параўнайце: Холадна, золка, пуста і глуха. Росна, золка* -- Складаныя сказы, прэдыкатыўныя часткі якіх пабудаваны як аднастаўныя безасабовыя сказы.

4. Галоўныя члены **інфінітыўных сказаў** трэба разглядаць як аднародныя, калі яны маюць агульны даданы член сказа: *Нашым хлопцам і дзяўчатам у танцах кружыцца і пець; Расці дубам, мужнець, над родным краем шумець, пад сонцам новы дзень вітаць.*

☺ 4. Аднародныя і неаднародныя дапасаваныя азначэнні.

Азначэнні могуць быць прэпазіцыйнымі і постпазіцыйнымі. **Постпазіцыйныя азначэнні** граматычна заўсёды аднародныя незалежна ад семантычнай

аднапланавасці / разнапланавасці: *Я вочы **цёмныя, бяздонныя** так блізка ўбачыў першы раз.*

Прэпазіцыйныя дапасаваныя азначэнні могуць быць як аднароднымі, так і неаднароднымі. Азначэнні, выражаныя якаснымі і адноснымі прыметнікамі, граматычна разнародныя. Як правіла, адносны прыметнік стаіць непасрэдна перад назоўнікам, а якасны азначае словазлучэнне назоўніка з адносным прыметнікам: *Бабуля на складах чытае **свежую раённую** газету. Ад мяне ўжо далёка **трывожныя юнацкія** гады.*

Граматычна аднародныя азначэннямі даволі **разнастайныя ў семантычным плане**. Можна гаварыць пра два іх тыпы.

I. Азначэнні **абазначаюць разнавіднасці прадметаў**, якія адрозніваюцца паводле колеру, прызначэння, матэрыялу, памеру і г. д.: ***Чырвоныя, жоўтыя, сінія** кветкі стракацелі на лузе.* Аднароднасць такіх азначэнняў строга абавязковая. Яны выражаны або якаснымі, або адноснымі, або прыналежнымі прыметнікамі. Іменна такія рады аднародных азначэнняў або ўключаюць, або дапускаюць уключэнне злучніка **і**.

II. Аднак у моўнай практыцы часцей сустракаюцца такія аднародныя азначэнні, якія характарызуюць **адзін і той жа прадмет або адзіную групу прадметаў**.

1. Найбольш пашыраныя сярод іх азначэнні, якія **семантычна або стылістычна дапаўняюць** адно другое.

а) Гэта могуць быць **азначэнні-сінонімы, аднароднасць якіх абавязковая**. Па сутнасці, яны выражаюць адну прымету і падбіраюцца з мэтай найбольш поўнага абазначэння дадзенай прыметы: *З гэтага лета застаўся ў іх на ўсё жыццё ўспамін **неабсяжнай, бязмежнай, бясконцай радасці**.* (І.Мележ)

б) Гэта могуць быць аднародныя азначэнні, што абазначаюць **розныя прыметы, але якія часта і зусім натуральна суправаджаюць адна другую**: *На душы ў Ганны ўсе гэтыя дні было самотна і трывожна, не адыходзіў **ціхі, цягучы жаль**.* (І.Мележ); ***Цёплым, салодкім** болем адгукалася ў ёй **даўня, такая звычайная** калісьці песня...*

2. Аднародныя азначэнні, семантычна набліжаныя да спалучэнняў з удакладняльнымі адасобленымі азначэннямі: *Яго трывожыў новы, гарэзлівы бляск у яе вачах; Другі, нізкі бераг ракі адкрыўся нечакана.* Такія азначэнні таксама ўзаемна дапаўняюць адно другое. Спалучэнні з такімі аднароднымі азначэннямі рэзка адрозніваюцца па сэнсе ад спалучэнняў з неаднароднымі азначэннямі. Параўн.: *новы гарэзлівы бляск* (ужо быў нейкі гарэзлівы, а гэта іншы); *другі нізкі бераг* (значыць, ёсць два нізкія берагі).

!!! *Н.С.Валгіна* падобныя азначэнні не лічыць аднароднымі, бо, на яе думку, да азначаемага назоўніка адносіцца толькі першае азначэнне, а другое паясняе першае. Адносіны паяснення выключаюць функцыянальную аднароднасць.

3. Аднародныя азначэнні семантычна паміж сабой не звязаныя: *Высокі, разложысты дуб адзінока высіўся на праляне; І ўдоўж, і ўпоперак луг перасякаўся вузкімі, доўгімі, глыбокімі тонямі.* Такія выпадкі сустракаюцца выключна ў апісальных тэкстах мастацкай літаратуры, дзе з дапамогай аднародных азначэнняў падкрэсліваецца кожная асобная дэталі апісання. Аднароднасць такіх азначэнняў неабавязковая (факультатывная), адсюль і разнабой у пунктуацыі.

ПАБОЧНЫЯ І ЎСТАЎНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ

1. Агульная характарыстыка пабочных канструкцый.
2. Функцыянальна-семантычныя групы пабочных элементаў.
3. Структурныя групы пабочных элементаў.
4. Устаўныя канструкцыі.
5. Размежаванне пабочных і ўстаўных канструкцый.

ЛІТАРАТУРА (дадатковая)

1. Базыленка А.М. Пабочныя і ўстаўныя словы, словазлучэнні і сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. – Мінск, 1964.
2. Аўласевіч М.А. Пабочныя кампаненты сказа ў беларускай літаратурнай мове.—Мінск, 1970.

☺1. Агульная характарыстыка пабочных канструкцый.

Пабочныя канструкцыі – словы, спалучэнні слоў і сказы, якія займаюць у сказе аўтаномную пазіцыю і выконваюць ацэначна-кваліфікатывую функцыю, выражаючы розныя аспекты суб'ектыўных адносін гаворачага да зместу выказанай думкі. (Энц. Р. яз., с.39)

Пабочныя канструкцыі (ПК) не ўступаюць з членамі сказа ні ў злучальную, ні ў падпарадкавальную сувязь, не ўтвараюць з імі словазлучэнняў і граматычна не залежаць ад іх. Граматычная сувязь пабочных элементаў са сказам ажыццяўляецца пры дапамозе **інтанацыі пабочнасці** (паніжэне голасу, больш хуткае вымаўленне ПК у параўнанні з вымаўленнем асноўных кампанентаў сказа): *Быць можа, я не скончу жыць, бо ў ім (жыцці) няма канца* (М.Багдановіч); *Часамі цягне зноў прыйсці туды, дзе летуценні дрэмлюць каля весніц, дзе – верыцца – не выстылі сляды твайго дзяцінства і тваіх равесніц*(С.Грахоўскі). Нават калі ў складзе ПК ёсць злучнік, ён не выступае ў функцыі сродка сувязі: *Самыя небяспечныя мясіны, як здавалася дзеду, засталіся ззаду.* (Я.Колас)

Такія сінтаксісты, як Аляксандр Мацвеевіч Пяшкоўскі (Русский синтаксис в научном освещении), Аляксей Аляксандравіч Шахматаў (Синтаксис русского языка), лічылі, што пабочныя словы і словазлучэнні з'яўляюцца “рэдукаванымі паводле свайго сэнсу сказамі”. Гэтую думку працягваюць Аляксей Георгіевіч Руднеў, Вера Васільеўна Бабайцава, Леанард Юр'евіч Максімаў, якія даказваюць: значная частка пабочных слоў і словазлучэнняў сфарміравалася з галоўных або даданных частак складаных сказаў. Правільнасць такога погляду даказваюць канструкцыі тыпу:

1. *Думаю, што вы здольны да творчасці чалавек. – Вы, думаю, здольны да творчасці чалавек.*
2. *Усім вядома, што адклад не ідзе ў лад. – Адклад, вядома, не ідзе ў лад.*
3. *Здавалася, што ўсё жыло толькі зменай дзён і начэй. – Усё жыло, здавалася, толькі зменай дзён і начэй.*

ПК могуць знаходзіцца ў **семантыка-інтанацыйнай сувязі** са сказам у цэлым, з часткай складанага сказа, з асобным членам сказа:

1. ***Відаць**, сама прырода нараджае музыку роднай зямлі.* (І.Навуменка) – сувязь з усім сказам.

2. ***Відаць**, святла не знайсці тым, хто нарадзіўся ўжо сляным, -- такім ён дойдзе да магіль.*(Я. Купала) – з I часткай бяззлучнікавага складанага сказа, якая пабудавана як складаназалежны сказ з даданай дапаўняльнай.

3. *Буслы стаялі на вільчаку і, **здавалася**, прыслухоўваліся да людское спагады.* (А. Пальчэўскі) – сувязь з другім выказнікам.

4. *За секунды ці, **можжа**, за хвіліны памяць ажывіла вобразы іхніх бацькоў.* (Ф. Янкоўскі) – з другой акалічнасцю.

Марфалагічнае выражэнне пабочных кампанентаў вельмі разнастайнае. Сярод іх выдзяляюцца:

1. Словы, якія сінтаксічна і лексічна адасобіліся ад іншых часцін мовы, адарваліся ад сваёй парадэгмы і выступаюць толькі ў функцыі пабочных элеэментаў. Гэтыя словы В.Ул. Вінаградаў называе **мадальнымі словамі**. **Адны моваведы** лічаць, што мадальныя словы не ўваходзяць у склад іншых часцін мовы, дакладней, не маюць амонімаў сярод паўназначных слоў іншых часцін мовы (Т.П.Бандвэрэнка, БГ, 195; А.Г. Руднеў; Г.Н.Клюсаў) -- словы ***напрыклад, мабыць, нябось, словам, уласна кажучы, калі ласка, бадай што, безумоўна***. Такім чынам, мадальныя словы – марфалагізаванае выражэнне ПК.

Другая група моваведаў лічыць, што многія мадальныя словы не страцілі суаднесенасці з паўназначнымі словамі (П.П. Шуба, В.В. Бабайцава). Параўн. ***праўда*** – з назоўнікамі; ***вядома, мажліва*** – з прыметнікамі; ***здаецца, значыцца*** – з дзеясловамі.

2. Словы і спалучэнні слоў, якія не адасобіліся ад розных часцін мовы. Яны могуць выступаць і ў ролі пабочных элеэментаў, і ў ролі членаў сказа. Параўн.:

1. *Ва ўсіх, **відаць**, бывае, што першыя ўспаміны расплываюцца ў ружовай, мілай імгле чалавечага досвітку.* (Я. Брыль) – *Па ўсім **відаць**, што маці кагосьці чакае...*(В. Быкаў)

2. *У журботную восень, **здаецца**, зямля ўся галосіць.* (П. Панчанка) – *Шчасце многім **здаецца** недасяжнай **марай**.*

☺ 2. Функцыянальна-семантычныя групы пабочных канструкцый наступныя:

1) Словы, спалучэнні слоў, сказы, якія выражаюць мадальную ацэнку зместу выказвання – **упэўненасць або няўпэўненасць** у дакладнасці выказваемай думкі: *безумоўна, бяспрэчна, сапраўды, вядома, несумненна, праўда, без сумнення, на самай справе, на праўдзе – відавочна, відаць, магчыма, здаецца, я думаю, трэба думаць, напэўна, можа, мабыць, мусіць*. Цікавую думку пра такія словы выказвае **Г.Н. Ключаў** (с.175): “Мадальныя словы са значэннем упэўненасці ніякімі знакамі не выдзяляюцца і павінны разглядацца як асобыя акалічнасці катэгарыяльнай верагоднасці: *Ён безумоўна выканае заданне (= абавязкова)*. У пабочным ужыванні словы гэтай групы трацяць катэгарычнае значэнне ўпэўненасці, бо на першы план выступае суб’ектыўная ацэнка верагоднасці.

2) Пабочныя элементы, з дапамогай якіх гаворачы падкрэслівае **лагічныя адносіны** паміж часткамі сказа або паміж самастойнымі сказамаі:

-- словы, што сігналізуюць пра фармулёўку вывадаў: *такім чынам, значыць, адным словам;*

-- словы, што падкрэсліваюць колькасны склад пералічваемых з’яў: *на-першае, на-другое, нарэшце* і інш.;

-- словы, што сведчаць пра пабочны характар выказвання: *дарэчы, між іншым;*

-- словы, што папярэджаюць пра ўвядзенне вывадаў: *напрыклад, у прыватнасці;*

-- словы, што сведчаць пра кантрастны характар з’яў: *аднак, наадварот*.

3) Пабочныя элементы, якія выражаюць **эмацыянальныя адносіны** да паведамляемых фактаў: *на ішчасце, на жаль, як на бяду, дзіўная справа, дзякуй богу, як на ліха, халера на яго*.

4) Пабочныя элементы, што ўказваюць на **крыніцу думкі**, звестак, аўтарства слоў: *на-мойму, на наш погляд, паводле слоў ..., як кажуць, як вядома, на думку ..., паводле звестак ...*

5) Пабочныя словы, якія дапамагаюць устанавіць кантакт з суб'яседнікам: *паслухайце, слухайце, паверце, разумеце, ведаеце, бачыце, калі ласка, прабацце.*

6) Словы і спалучэнні слоў, што ўказваюць на **спосаб выражэння думкі: іншымі словамі, з дазволу сказаць, калі можна так сказаць, карацей кажучы.**

7) З дапамогай пабочных элементаў можна спаслацца на **звычайнасць фактаў: бывае, бывала, як заўсёды, здараецца.**

8) Асобую групу пабочных элементаў, на думку Г.Н. Ключава (с.173), складаюць “словы-паразіты”. Гэта пабочныя элементы ў літаральным сэнсе слова, бо яны пазбаўлены ўласна сінтаксічнага значэння і ўстаўляюцца ў сказ без усякай матывіроўкі. Гэта могуць быць і сапраўдныя пабочныя словы (*так сказаць, значыць, стала быць*), і ўсякія іншыя словы і выразы (*ну, вот, гэта самае, ёлкі зялёныя, тудэма-сюдэма, блін*).

Заўвага! З пабочнымі кампанентамі сказа нярэдка збліжаюць групу акалічнасцяў матывіроўкі, абгрунтавання, спасылкі: *на запрашэнні гаспадароў, са згоды прысутных, з ведама начальства, паводле заключэння дактароў, у адпаведнасці з законам* і інш. Гэтыя спалучэнні маюць схільнасць да факультатыўнага сэнсава-інтанацыйнага выдзялення ў сказе, але **не** з’яўляюцца пабочнымі (Г.Н. Ключаў, с.174).

☺ 3. Структурныя тыпы пабочных элементаў.

1) Аднаслоўныя:

-- суадносныя з дзеясловамі: *бач, відаць, мусіць, здаецца, знаць, можа, бывае;*

-- суадносныя з назоўнікамі: *праўда, прыкладам;*

-- суадносныя з прыслоўямі: *пэўна, магчыма, звычайна, натуральна, нарэшце, наадварот, на-першае, на-мойму;*

2) Словы з прыназоўнікамі: *на жаль, на шчасце, на сутнасці, для прыкладу, акрамя таго, паміж іншым.*

3) Словы з часціцамі і злучнікамі: *як кажуць, як на злосць, калі хочаце, ці верыце, як быццам бы, зноў жа, сказаў бы.*

4) Пабочныя элементы са структурай сказаў – **пабочныя сказы**. Са сказам яны суадносяцца фармальна, а функцыянальна аналагічныя пабочнаму слову ці словазлучэнню. Вылучаюць наступныя граматычныя тыпы **пабочных сказаў**:

-- **двухсастаўныя**: *я думаю, ведаеце вы, думаў ён, як гавораць людзі, як маці казалі;*

-- аднасастаўныя **пэўна-асабовыя**: *як цяпер помню, скажу па шчырасці, добра пвмятаю, не паверыце, дайце веры;*

-- аднасастаўныя **няпэўна-асабовыя**: *яму казалі, як паведамлілі, як мне гаварылі, як пішуць у газетах;*

аднасастаўныя **безасабовыя**: *як стала вядома, як можна было меркаваць, здавалася яму, як можна думаць.*

Такім чынам, пабочныя канструкцыі – вельмі важны мадальна-ацэначны кампанент сказа, які звычайна плануецца для ўключэння ў выказванне і характарызуецца спецыфічнай інтанацыяй “пабочнасці”.

☺ 4. Устаўныя канструкцыі.

Устаўныя канструкцыі (УК) характарызуюцца **інтанацыяй уключэння**, пры якой не парушаецца інтанацыйная цэласнасць асноўнага сказа. УК змяшчаюць дадатковыя заўвагі, тлумачэнні, удакладненні, папраўкі, што тычацца зместу асноўнага сказа, тым самым павялічваючы інфармацыйны аб’ём сказа: *Век не пражыць – гэта ведае кожны – без непакою, без дум, без турбот.* (К. Кірэенка) *Хай там нейкім прарокам, прарорцам, святым (свет ніколі без іх не бывае) ясна загадзя ўсё, а толькі не тым, хто нялёгкіх адказаў шукае.* (А. Бачыла)

Сэнсавыя і стылістычныя функцыі ўстаўных канструкцый самыя разнастайныя.

1) УК выкарыстоўваюцца пры тлумачэнні малазразумелых слоў ці выказаў: архаізмаў, неалагізмаў, дыялектызмаў, тэрміналагічнай лексікі: *Пра лекавыя ўласцівасці праполісу (пчалінага клею) многа напісана ў навуковай літаратуры.*

2) УК скарыстоўваюцца для ўдакладнення выказвання ў цэлым ці яго асобных элементаў:

--- раскрываюць рэальнае значэнне займеннікаў: *Яна (вуліца) упіраецца прама ў цёмна-сіні заліўчык возера.* (І.Мележ)

--- канкрэтызуюць значэнне ўласных назоваў: *Пётр Міхайлавіч (так звалі майго новага знаёмага) на працягу многіх гадоў працаваў выкладчыкам прыродазнаўства.*

--- удакладняюць агульнае родавае паняцце: *Сяржант – разведчык на спецыяльнасці – быў хлопец разумны...*

--- служаць для выдзялення найбольш важнай часткі выказвання: *З трох бакоў да вёскі падступаў лес. Ды які лес! Адны бярозы (я нават дзівіўся, як ён уцалеў, такі беразняк).* (І.Шамякін)

3) УК могуць перадаваць эмацыянальна-экспрэсіўны стан асобы – здзіўленне, радасць, захапленне: *А тым часам -- о, каб яно патанула! — праз расчыненую фортку кухні дзьмухнула скразняком, і перад самым носам зачыніліся дзверы.* (М Гроднеў)

!!! У якасці ўстаўных выкарыстоўваюцца разнастайныя паводле граматычнай аформленасці адзінкі: клічны ці пыталны знакі, слова, словазлучэнне, сказ, абзац: *Нават у маі (!) іншы раз круціць снежная завея.*

Для афармлення ўстаўной канструкцыі часта выкарыстоўваюцца злучнікі і злучальныя словы, якія ўдакладняюць характар дадатковай заўвагі, інфармацыі (прычынны, умоўны і інш.), аднак не выражаюць пры гэтым адносін, што рэалізуюцца ў складаным сказе: *Не верыцца (хоць кліч сяброў у сведкі!), што ўжо мінула роўна дваццаць пяць.* (А. Бачыла); *Пятнаццаць кіламетраў – а старэйшыя людзі яшчэ казалі вёрст – невялікая дарога.*

Рэзка выражаную граматычную спецыфіку сярод устаўных канструкцый маюць пераважна прэдыкатыўныя адзінкі – устаўныя сказы. Асобныя словаформы і словазлучэнні, што выражаюць дадатковае паясненне, захоўваюць граматычную сувязь са сказам і слаба адмяжоўваюцца ад выпадкаў аўтарскага адасаблення членаў сказа: *Ягаднае – асушанае калгаснае балота – вузкай і доўгай паласой уразалася ў лес* (адасоблены прыдатак? устаўнае словазлучэнне?); *Ён -- малы –*

вырасце і таксама, як цяпер, моцна і горда пойдзе пазямлі. (устаўное слова? адасоблены дзейнік са значэннем удакладнення?)

☺ **5. Размежаванне пабочных і ўстаўных канструкцый.**

Пабочныя і ўстаўныя канструкцыі маюць пэўнае **падабенства** паміж сабой:

1) Прыўносяць у асноўны сказ экспрэсію, узбагачаючы яго дадатковым зместам.

2) Могуць уключацца ў асноўны сказ пры дапамозе злучнікаў і злучальных слоў.

3) Фармальна граматычна не звязаны са сказам.

Адрозненняў жа паміж гэтымі канструкцыямі значна больш:

1) УК могуць дадаткова паясняць час дзеяння, месца, прычыну, абставіны, даваць знешнюю або ўнутраную характарыстыку асобе, абазначаць яе ўзрост; могуць паведамляць пра жэсты, дзеянні, ўчынкі, даваць новыя звесткі пра асобы, супастаўляць, удакладняць сказанае – усё гэта **не** ўласціва пабочным канструкцыям.

2) УК, у адрозненне ад пабочных, не могуць папярэднічаць асноўнаму выказванню, а заўсёды стаяць або ў сярэдзіне, або ў канцы яго: *Самы большы пакой – а ён знаходзіўся пры ўваходзе ў кватэру – быў прыстасаваны спецыяльна для святочных візітаў.* (Я. Колас); *Траўка вылезла ў канаўцы, а ў бары -- чуваць за мілі – музыканты выканаўцы конкурс майскі аб'явілі.* (Н. Гілевіч)

Найбольш істотныя адрозненні паміж ПК і УК гл. у табліцы:

	Пабочныя канструкцыі	Устаўныя канструкцыі
Інтанацыя	Інтанацыя “пабочнасці”	Інтанацыя ўключэння
Функцыянальнае прызначэнне	Сродак выражэння суб'ектыўнай мадальнасці. Мадальна-ацэначны кампанент сказа.	Адзін са сродкаў выражэння аб'ектыўнай мадальнасці. Павялічваюць інфармацыйны аб'ём сказа.
Структурна-граматычныя ўласцівасці	Складаюць адносна ўстойлівую, абмежаваную колькасць слоў і спалучэнняў; строга акрэслены структурны тып пабочных сказаў.	Не абмежаваны пэўнымі лексіка-граматычнымі сродкамі выражэння. Характарызуюцца разнастайнасцю структурных тыпаў.

ЗВАРОТАК

1. Паняцце пра зваротак. Яго функцыі ў сказе.
2. Спосабы выражэння зваротка.
3. Тыпы звароткаў.

1. **Зваротак** – гэта слова або спалучэнне слоў, што абазначаюць асобу, зрэдку жывёлу або нават неадушаўлёны прадмет, да якіх звяртаюцца з мовай.

Зваротак можа стаяць па-за сказам або ўваходзіць у яго склад, стаяць у любым месцы сказа. Зваротак, што ўваходзіць у склад сказа, не з’яўляецца яго членам, г.зн. не мае злучальнай або падпарадкавальнай сувязі з яго членамі, захоўвае адасобленасць сваёй пазіцыі і граматычную самастойнасць. Аднак у некаторых выпадках граматычная форма зваротка ўплывае на форму выказніка: *Адстаў ты, Барыс, ад часу!* (В. Быкаў); *Ніколі, мой горад, не будзеш ты мёртвы – ты лёсу народнага сімвал жывы.* (Н. Гілевіч); *Сілен, княжа, караць, галаву сілен зняць, – не скуеш толькі дум ланцугамі.* (Я.Купала).

Прыведзеныя прыклады сведчаць пра тое, што нельга гаварыць пра абсалютную адсутнасць граматычнай сувязі паміж звароткам і членамі сказа.

Зваротак знаходзіцца ў цеснай сувязі са сказам. Доказам такой сувязі з’яўляецца наяўнасць у сказе займеннікаў, рэальны змест якіх раскрывае зваротак: *Родная мова, цудоўная мова! Ты нашых думак уток і аснова.* (У. Дубоўка); *Мая вялікая радзіма, люблю твой бурны подых дзён!..* (Глебка); *О матчына мова! Маленства вясна! Ніколі ніхто мне цябе не заменіць, бо ты, як і маці не свеце адна.* (А. Бачыла)

Выразным сведчаннем сэнсавай сувязі зваротка са сказам служыць наяўнасць у сказе дзеяслова-выказніка ў форме загаднага ладу: *І верны даўняй мары хлапчука, я аб адным прашу: спяшайся, сэрца! Вастрэй, мой зрок! Цвярдзей, мая рука!* (Н. Гілевіч)

Зваротак суправаджаецца своеасаблівай клічнай інтанацыяй. Асабліва ярка яна выдзяляе зваротак, які стаіць па-за сказам: *Зямля Беларусі! Вачамі азёраў глядзіш ты ў празрыстыя высі нябёс.* (П. Броўка);

О Нёман! Песня майго сэрца,

краса палёў, краса нізін!

*Люблю твой спеў, што ўдаль нясецца,
люблю цябе, як родны сын! (А. Русак)*

Такія звароткі лёгка пераходзяць у асобныя самастойныя сказы – вакатыўныя: “Бабуля!” – з *напрокам* сказала Тацяна.

Клічная інтанацыя зваротка, які стаіць у пачатку сказа, у нейкай ступені аслаблена: *О зямля! Ты ўся ў абновах! Ты ў мільён званочкаў звоніш!* (Н. Гілевіч)

Зваротак, які стаіць у сярэдзіне сказа, можа мець інтанацыю пабочнасці (паскораны тэмп вымаўлення, паніжэнне голаса) або клічную інтанацыю: *Пара ўжо, сонца, устаць з-за гаю, Паспела жыта, жніво чакае.* (М.Танк)

Лексічнае выражэнне слоў, што выконваюць функцыю зваротка, разнастайнае. Яны абазначаюць імёны жанчын і мужчын, прозвішча, імя па бацьку, асоб паводле іх сацыяльнага становішча, класавай і саслоўнай прыналежнасці, адносін да розных партый, арганізацый, плыняў, пасады, прафесіі; спецыяльнасці, прыналежнасці да якой-небудзь мясцовасці; нацыі, калектыву; абазначаюць ступень роднасці, узрост і г.д. : *Прывітанне табе, непахісны, загартованы рускі народ! Прывітанне вам, нашы суседзі, прывітанне, за мір змагары!* (П.Глебка); *Справядлівасць, Янка, паважася той, хто сам сумленны.* (А. Асіпенка); *Дзякуй, маці, што ты падарыла мне любоў да зямлі маёй роднай.* (Е. Лось)

Такія звароткі маюць нейтральнае лексічнае значэнне, без дадатковых эмацыянальных і экспрэсіўных адценняў.

Зваротак ужываецца не толькі з мэтай прыцягнуць увагу суб'ядніка, аднак і выразіць адносіны да яго гаворачага: спачуванне, ласку, дабрату, і, наадварот, неадабрэнне: *Гэй, Тарас! Каб збудзіўся, каб устаў з магілы ды зірнуў ты на Украіну, песняру наш мілы!* (Купала); *Дзе ты, хмелю, зімаваў, што не развіваўся? Дзе ты, сынку, начаваў, што не разуваўся?* (Купала)

Зваротак можа выконваць функцыю трапнай характарыстыкі суб'ядніка, ярка выражаць эмацыянальныя адносіны да яго таго, хто гаворыць. У ролі такіх звароткаў ужываюцца назоўнікі, што абазначаюць назвы жывёл, птушак (пераважна ў паэзіі), яны ўжываюцца часта ў пераносным значэнні,

характарызуючы суб'яседніка са станюўчага ці адмоўнага боку: *І глядзі не лянуйся ніколі, сыноч, між людзей і дзівос, і спакусы нямала, сцеражыся дурнога ў жыцці, галубок.* (А. Бачыла); *“Ну, стойце ж, мае сокалы, тут, а я адыдуся ды клікну маіх ваўкоў,”* – сказаў дзед *Талаш і пайшоў далей.* (Я. Колас)

Неадушаўлёныя назоўнікі таксама могуць ужывацца ў ролі зваротка як ацэначныя характарыстыкі, г.зн. у пераносным значэнні: *Хлопчык, родны ты мой, мілы! Як жа граеш ты, браток! Як завешся ты, пахілы, залаты ты мой чаўноч?* (Я. Колас); – *Што ты ўсё бурчыш, стары лапаць?* (І. Мележ); *Злосць брала на ўсіх: усе, чуў, гатовы накінуцца, расцягаць яго зямлю. Але асабліва кіпела ўсярэдзіне, калі ўспамінаў Дзятліка, які ўсё бачыў. “Ты купіў яе, урабіў ету зямлю, што ўчаницца хочаш, удот ты смярдзючы?”* (І.Мележ)

Звароткі ўваходзяць у склад вобразных сродкаў мовы; з дапамогай іх аўтар раскрывае свае думкі, пачуцці, свае адносіны да жыцця. Гаворачы можа адрасаваць сваю мову не толькі рэальнай асобе, якая прымае непасрэдны ўдзел у размове, але і адсутнай асобе, неадушаўлёнаму прадмету пры персаніфікацыі. Гэта надае мове большую жывасць, эмацыянальнасць, павышае яе экспрэсіўнасць, выразнасць: *Адкажы мне, вербачка, адкажы мне, мілая, чаму ты ўсё смуцішся, журышся, пахілая?* (Я.Колас); *Не пакідай мяне, мой светлы сум, з табой мне хораша на адвячорку хадзіць і слухаць лесу ціхі шум, пакуль суцэмак не запаліць зорку.* (Н. Гілевіч)

☺ 2. 1. Найбольш тыповае выражэнне зваротка – форма назоўнага склону назоўніка з паясняльнымі словамі або без іх: *Зноў вас пабачыў, бярозы старыя, ваша ўтульнасць ізноў мяне крые.* (У. Дубоўка)

Для ўзмацнення эмацыянальнай выразнасці зваротак можа паўтарацца, мець пры сабе часціцу, выклічнік: *Ах, незнаёмка, незнаёмка, неспадзяваная бяда. І прыпыніць цябе няёмка, і адпусціць цябе шкада.* (Г.Бураўкін)

Іншы раз у якасці звароткаў выступае назоўнік **брат**, які часткова страціў асноўнае лексічнае значэнне (можа ўжывацца пры ім назоўнік з канкрэтным значэннем): *Скажыш, напэўна, добры чытальніку: смутная песня твая, брат пясняр!* (Я. Купала); *Хлеба луста нялёгка ўсім, брат, дастаецца!* (Я. Колас)

2. У старажытнабеларускай мове звароткі выражаліся формай клічнага склону, якія даволі часта сустракаюцца ў сучасных творах мастацкай літаратуры, захаваліся ў мове фальклорных твораў (гл. прыклады вышэй): *І будзе, друза, у доме шчасце, пакуль ёсць добры свет сяброў!* (К. Кірэнка); *Так, ты будзеш, кім хочаш, толькі вырасці, сыне.* (К. Кірэнка); *Узнімайся, народзе мой, на вялікую расплату!* (Я. Купала)

У гутарковай мове сустракаюцца асобыя клічныя ўсечаныя формы: *мам, тат, Лен, Тань* і інш.

3. Звароткі выражаюцца субстантываванымі часцінамі мовы ў назоўным склоне: *Жанатыя і халастыя, успамінайце кожны раз, што ўсе жанкі крыху святыя, што маці нарадзіла вас.* (С. Грахоўскі); *Дзве рэчы трэба мець, каханы! Адна рэч – розум выхаваны. Другая рэч, Антось харошы: таксама трэба мець і грошы.* (Я. Колас)

4. Звароткі выражаюцца займеннікамі 2-ой асобы адзіночнага ці множнага ліку: маюць адценне грубасці ці фамільярнасці, ужываюцца ў гутарковым стылі: *Гэй, ты, паварочвай назад!*

5. Спалучэннямі сінанімічнага характару: *Ах, дарогі вы, дарогі, шыр – раздолле, нам нямала вас праехаць давялося.* (П. Броўка)

6. Прыназоўнікава-склонавыя формы (у гутарковай мове): *Гэй, на лодцы, едзьце сюды!*

7. У мове мастацкай літаратуры з пэўнай стылістычнай мэтай ужываюцца звароткі фразавага тыпу: *О вы, што век цэлы адзеты і сыты, і з думкай адной, каб пражыць весялей! Ці бачылі гора ў вёсцы забытай?* (Я. Купала)

☺ **3.** 1. У залежнасці ад аб'ёму зваротка адрозніваюць неразвітыя і развітыя звароткі.

Неразвітыя звароткі выражаюцца адным словам: *Беларусь! Абрывы твае на дзіва сімвалічныя і высакародныя.* (М. Гамолка)

Развітыя – такія звароткі, дзе пры вядучым слове ўжываюцца дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні, дапаўненні, прыдаткі і нават даданыя сказы: *О край мой мілы! Усёй душою хачу злучыцца я з табою, у тваіх палях пазычыць сілу, у*

тваёй зямлі сысці ў магілу! (Я. Колас); *Думкі, думкі-весьляшкі!* *Скуль вы ўзяліся, што ў душы, як тыя птушкі, песняй азваліся?* (Я. Купала); *Ой, вёска, вёска пры гасцінцы!* *Пад ціхі гоман вербалоз яшчэ з гадоў майго дзяцінства я пакахаў цябе да слёз.* (М.Танк)

2. Паводле спосабу ўжывання звароткі бываюць адзіночныя, паўторныя, складаныя і групавыя.

а) Адзіночны – зваротак (развіты або неразвіты), адрасаваны адной асобе, прадмету і ўжыты ў сказе адзін раз: *Хай будзе так, як хочаш ты таго, маёй душы нявучая вяснянка!* (А. Звонак)

б) Паўторны – зваротак, ужыты ў сказе два і болей разоў з мэтай умацнення яго эмацыянальнай выразнасці (гл. прыклады вышэй): *Людзі, людзі, жывіце нармальна і пра будучы думайце век!* (П. Панчанка)

в) Складаны – зваротак, які складаецца з двух і болей слоў або словазлучэнняў, па-рознаму называе адну і тую ж асобу, прадмет. Элементы такога зваротка, выступаючы рознымі назвамі аднаго і таго ж прадмета, асобы, звязаны адзін з другім семантычна-экспрэсіўнай градацыяй: *О Берарусь, лясная ружа, зялёны ліст, чырвоны цвет!* *Да камунізму крокам мужным ты пракладаеш вечны след.* (У. Дубоўка) -- Н.С. Валгіна, с.276, лічыць, што гэта аднародны рад некалькіх азначэнняў.

г) Групавыя – звароткі, адрасаваныя розным прадметам, асобам. Кампаненты іх злучаюцца злучальнай сувяззю (злучнікавай і бяззлучнікавай): *Дзень добры вам, лясы і далі, прасторы вольнае зямлі.* *Я зноў між вас, пагоркі-хвалі, палоскі цьмянае раллі.* (Я. Колас)

Сфера выкарыстання звароткаў – вельмі шырокая. Яны характэрная рыса гутарковай мовы, асабліва дыялагічнай. Асноўная функцыя іх – называнне адрасата мовы. У паэтычнай і аратарскай мове звароткі выконваюць стылістычныя функцыі. Яны з'яўляюцца носбітамі экспрэсіўна-ацэнных значэнняў, валодаюць метафарычнасцю (прыклады, што прыводзіліся, пацвярджаюць гэта).

Самастойна: знакі прыпынку ў сказах са звароткамі.

8 семестр

СКЛАДАНЫ СКАЗ. ПЫТАННІ ТЭОРЫІ

1. Граматычная прырода складанага сказа.
2. Структурная схема складанага сказа.
3. Тыпы складаных сказаў паводле аб'ёму.
4. Сродкі сінтаксічнай сувязі і выражэння сінтаксічных адносін у складаным сказе.

ЛІТАРАТУРА (дадатковая)

1. Белошапкова В.А. Сложное предложение в современном русском языке. — М., 1967.
2. Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. — М., 1977.
3. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. 7-е изд.— М., 1956.
4. Поспелов Н.С. О грамматической природе сложного предложения. // Вопросы синтаксиса современного русского языка. — М., 1950. — С. 321-337.

☺ 1. Граматычная прырода складанага сказа.

Параўнаем азначэнні складанага сказа ў розных навуковых граматыках і вучэбных дапаможніках.

1. Граматыка беларускай мовы. Т. 2. Сінтаксіс. — Мн., 1966, с.484:

Складаным сказам называецца структурна-сінтаксічнае і сэнсавое цэлае, якое ўтвараецца ў выніку аб'яднання двух і больш простых сказаў. Знаходзячыся ў структуры складанага сказа, простыя сказы губляюць граматычную і сэнсавую самастойнасць і ператвараюцца ў састаўныя часткі, якія неразрыўна звязаны і ўзаемна дапаўняюць адна другую.

2. Беларуская граматыка. Ч.2. Сінтаксіс. -- Мн., 1985. Агульныя пытанні тэорыі складанага сказа не асвятляюцца.

3. Беларуская мова. Энцыклапедыя. — Мн., 1994, с. 499: Складаны сказ — гэта поліпрэдыкатыўная сінтаксічная адзінка, прызначаная для паведамлення і арганізаваная з двух ці больш простых сказаў, аб'яднаных у структурнае, сэнсавое і інтанацыйнае адзінства. (Аўтар артыкула Л.І.Бурак).

4. Яўневіч М.С., Сцяцко П.У. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы.—Мн., 2006, с. (зробіць адпаведны запіс!)

Складаны сказ мае дзве характэрныя **граматычныя ўласцівасці**:

1) ён складаецца з частак, кожная з якіх будзецца па той ці іншай формуле простага сказа і валодае прэдыкатыўнасцю; 2) з'яўляецца такім аб'яднаннем, якое мае сваю ўласную будову і сваё ўласнае значэнне, якое не зводзіцца да сумы значэнняў частак, валодае сэнсавай цэласнасцю і функцыянуе як адна камунікатыўная адзінка.

Гэтыя аб'ектыўна існуючыя ўласцівасці даюць падставу для двух розных тлумачэнняў прыроды складанага сказа:

па-першае, складаны сказ разумеецца як злучэнне, счাপленне двух і больш простых сказаў;

па-другое, складаны сказ разглядаецца як адзіны сказ, часткі якога не маюць сэнсавай інтанацыйнай завершанасці і таму не з'яўляюцца сказамі.

Першы (традыцыйны) падыход доўгі час пановаў у навуцы. Яркае выражэнне атрымаў у працах *Аляксея Аляксандравіча Шахматава* ("Синтаксис русского языка»), *Аляксандра Мацвеевіча Пяшкоўскага* ("Русский синтаксис в научном освещении"), якія лічылі непрымальным сам тэрмін *складаны сказ*. Вучоныя палічылі за патрэбнае ўвесці тэрміны *складанае цэлае*, *спалучэнне сказаў*.

Другі пункт погляду выказаў прафесар *Васіль Аляксеевіч Багародзіцкі* ("Общий курс русской грамматики") — прафесар Казанскага ўніверсітэта, вучань Бадуэна дэ Куртэнэ. Далейшае развіццё гэтая думка атрымала ў працах *М.С. Паспелава* ("О грамматической природе сложного предложения"), *Веры Арсеньеўны Белашанкавай*.

М.С. Паспелаў вылучыў канцэпцыю, паводле якой складаны сказ разглядаецца як цэласная сінтаксічная структура, якая выступае ў якасці адной камунікатыўнай адзінкі. Упершыню, надаючы вялікае значэнне фармальным адрозненням у структуры складанага сказа, Паспелаў улічвае і семантычныя адрозненні і імкнецца вылучыць тыпы складаных сказаў паводле структурна-семантычных адзнак.

Складаны сказ адрозніваецца ад простага перш за ўсё характарам яго кампанентаў. Кампаненты простага сказа – розныя класы словаформ, кампаненты складанага сказа ў большай або меншай ступені валодаюць уласцівасцямі простых

сказаў і па сваёй сінтаксічнай прыродзе рэзка не супрацьстаяць утвараемай імі адзінцы – складанаму сказу. Кампаненты складанага сказа валодаюць катэгорыяй прэдыкатыўнасці, адпаведна іх і называюць прэдыкатыўнымі адзінкамі.

Прэдыкатыўныя адзінкі ў складаным сказе будуцца па той ці іншай схеме (формуле) простага сказа: *Цікавы і вясёлы час, калі няма яшчэ ні цёплыні, ні вясны.*

! Гал. частка пабудавана як

! Даданая частка пабудавана як

Часткамі складанага сказа могуць выступаць такія сінтаксічныя пабудовы, якія самі па сабе не змяшчаюць формулы простага сказа і не здольныя да самастойнага функцыянавання, але ў складаным сказе, абапіраючыся на суседнія прэдыкатыўныя адзінкі, яны выступаюць як **кантэкстуальныя эквіваленты прэдыкатыўных адзінак**. У сказе *Я цягнуўся да літаратуры, як парастак вясною — да сонца* даданая частка не мае ўсіх кампанентаў формулы простага сказа, аднак у кантэксце складанага сказа яна атрымала ўласцівасці прэдыкатыўнай адзінкі. Падобная з’ява вядома нам як непаўната сказа.

! Гал. частка пабудавана як

! Даданая частка пабудавана як

В.А.Белашапкава: **Складаны сказ** – гэта аб’яднанне прэдыкатыўных адзінак або іх кантэкстуальных эквівалентаў на аснове сінтаксічнай сувязі, пабудаванае па пэўнай структурнай схеме складанага сказа і прызначанае для функцыянавання ў якасці адной камунікатыўнай адзінкі.

☺ **2.** Структурная схема складанага сказа ўключае ў сябе:

- характарыстыку будовы прэдыкатыўных частак (іх структурныя схемы);
- від сінтаксічнай сувязі паміж часткамі;
- сродкі яе выражэння.

Ужо восень, і на сэрцы самотна. -- $N_1 + (V_0)$, і Praed.

У лесе было цёпла, звінелі птушыныя галасы, але нейкі няўлоўны подых блізкай восені ўжо адчуваўся ў прыродзе. -- Praed + $(V_{\text{plur}} + N_{1\text{plur}})$, але $(N_{1\text{sing}} + V_{\text{sing}})$.

☺ **3.** Тыпы складаных сказаў паводле аб’ёму.

Аб'ём складанага сказа – гэта колькасць прэдыкатыўных адзінак, якія ўваходзяць у яго склад і выконваюць у ім пэўныя канструктыўныя і семантычныя функцыі. Сказ з аб'ёмам у 2 прэдыкатыўныя адзінкі называюць элементарным складаным, або двухчленным складаным сказам. Складаны сказ з аб'ёмам ў 3 і больш прэдыкатыўныя адзінкі называецца мнагачленным складаным, або поліпрэдыкатыўным сказам.

Праўда, Н.С. Валгіна да мнагачленных адносіць складанія сказы з аднатыпнай сувяззю: толькі злучальнай, толькі падпарадкавальнай ці толькі бяззлучнікавай. Складанія сказы з рознымі відамі сувязі яна называе складанымі сінтаксічнымі канструкцыямі (Валгіна Н.С. *Синтаксис современного русского языка*. — М., 1991, с.363).

Мнагачленны складаназлучаны сказ: *То бяроза з хвойй спляліся і стаяць, нібы сёстры, то выгнецца дугой лапатлівая асіна, то малады дубок раптам вырас у густой лазе.* (І.Навуменка)

Мнагачленны складаназалежны сказ: *Музыка не можа схлусіць, бо яна – смутак душы аб недасяжным, якое адкрываецца толькі ў мінуты натхнення, адкрываецца, каб тут жа знікнуць у шчымліва-працяжным гучанні.* (Т.Бондар)

Мнагачленны бяззлучнікавы складаны сказ: *Быў верасень, стаялі цёплыя, ціхія, поўныя празрыстасці і бляску дні, кволасць і знямога, здавалася, былі разліты ў наветры...* (М.Стральцоў)

Мнагачленныя складаныя сказы з разнатыпнай сувяззю:

Сучаснікі дакаралі Калумба за зман але ўрэшце апамяталіся Калумбава памылка яшчэ раз пацвердзіла што свет мае мноства таямніц якія чакаюць сваіх шчасліўцаў-адкрывацеляў. (У.Караткевіч) Віды сувязі ў сказе —

4. **Сродкі сінтаксічнай сувязі і выражэння сінтаксічных адносін:** інтанацыя, злучнікі і злучальныя словы, асаблівасці сінтаксічнай будовы частак (з'ява сінтаксічнага паралелізму), парадак размяшчэння частак, анафарычныя элементы, агульныя для прэдыкатывыўных частак кампаненты.

1. **Інтанацыя** ў складаным сказе выконвае двайную ролю:

1) з'яўляецца сродкам аб'яднання частак у адно цэлае. Гэта дасягаецца наяўнасцю інтанацыі канца ў апошняй прэдыкатыўнай частцы. Усе ж астатнія часткі вымаўляюцца з незакончанай інтанацыяй;

2) выступае як адзін са сродкаў выражэння сэнсавых адносін паміж часткамі складанага сказа. Асабліва выразна гэтая функцыя праяўляецца ў бяззлучнікавым складаным сказе. Тут інтанацыя настолькі важная для сэнсавага боку сказа, што адзін і той жа паводле лексічнага складу і граматычных форм комплекс слоў пры розным інтанаванні ўтварае некалькі сказаў. У пісьмовай мове ўказанне на інтанацыйнае афармленне саза ўтрымлівае пунктуацыя:

Снег рыхлы з'елі туманы, бярозавік цячэ ў збаны. -- Пералічальная інтанацыя;

Снег рыхлы з'елі туманы -- бярозавік цячэ ў збаны. -- Інтанацыя абумоўленасці, перадае ўмоўна-выніковыя адносіны.

2. **Злучнікі** злучаюць часткі складаназлучаных і складаназалежных сказаў і выражаюць сінтаксічныя адносіны паміж імі.

• Злучнікі падзяляюцца на **злучальныя** і **падпарадкавальныя**. У аснове такога падзелу — семантычны і фармальны крытэрыі. У якасці семантычнага крытэрыя служыць адрозненне ў характары выражаемых адносін: злучальныя злучнікі выражаюць адносіны сінтаксічнай незалежнасці, падпарадкавальныя — адносіны сінтаксічнай залежнасці.

Што ж тычыцца фармальных крытэрыяў, то іх два:

1) Гэтыя групы злучнікаў адрозніваюцца сферамі ўжывання. Злучальныя злучнікі ўжываюцца ў простых (звязваюць аднародныя члены сказа) і ў складаназлучаных сказах. Падпарадкавальныя — сродак сувязі частак і выражэння сінтаксічных адносін у складаназалежных сказах.

2) Злучальныя і падпарадкавальныя злучнікі адрозніваюцца месцам, якое яны займаюць у складаным сказе. *А. М. Пяшкоўскі* заўважыў, што ў складаназлучаных сказах злучальныя злучнікі выражаюць сувязь і адносіны паміж часткамі, аднак не ўваходзяць у склад ніводнай часткі. Гэта выяўляецца ў тым, што пры перастаноўцы частак (калі яна магчымая і не парушае сэнсавых адносін) злучнік застаецца паміж

часткамі і фанетычна прымыкае да другой часткі: *Куде кукуля ўсё радзей, радзей, і дрэвы пахнуць першым сном і мірам. — Дрэвы пахнуць першым сном і мірам, і куде кукуля ўсё радзей, радзей.*

У складаназалежных сказах злучнік з'яўляецца неад'емнай прыналежнасцю даданай часткі, выражае яе залежнае становішча, не аддзяляецца ад даданай часткі і пры перастаноўцы частак пераносіцца разам з ёй: *Змрокі гусцелі, хоць вячэрняя зара яшчэ не пагасла. -- Хоць вячэрняя зара яшчэ не пагасла, змрокі гусцелі.*

• Для сінтаксіса важным з'яўляецца падзел злучнікаў на **семантычныя і сінтаксічныя**. **Семантычныя** злучнікі выражаюць сінтаксічныя адносіны паміж часткамі складанага сказа. Абсалютная большасць злучнікаў у мове – семантычныя: спалучальныя, раздзяляльныя, супастаўляльныя, градацыйныя, паясняльныя, падпарадкавальныя. **Сінтаксічныя** злучнікі выступаюць толькі як сродак сувязі і не здольныя выражаць сінтаксічныя адносіны паміж часткамі: *што, нібы* (са значэннем *што*): *Здаецца мне, нібы (што) птушыная песня згасла разам з зарой.* (прэдыкатыўныя адносіны, даданая частка – дзейнікавая); *Яго не пакідала думка, што вось заўтра ён прыедзе дамоў.* (Атрыбутыўныя адносіны, даданая азначальная частка).

Злучальныя словы ў складаназалежным сказе выконваюць двайную сінтаксічную функцыю:

- 1) служаць сродкамі сувязі частак;
- 2) з'яўляюцца членамі сказа ў даданай частцы, паколькі яны выражаны знамяняльнымі часцінамі мовы: займеннікамі і прыслоўямі. Злучнікі – службовыя словы, таму не могуць з'яўляцца членамі сказа. У асобных выпадках злучнікі і злучальныя словы з'яўляюцца аманімічнымі: *што, калі, як, чым: І было вельмі сумна, што нешта беззваротна прайшло, што зноў вярнуўся іх сцюдзёны горкі вырай; Не тое лепшае, што навейшае, а тое лепшае, што раднейшае.*

Існуюць разрады слоў, якія ў складаназалежным сказе ў галоўнай частцы выконваюць ролю **суадносных слоў**. Імі з'яўляюцца азначальныя ці ўказальныя займеннікі ці займеннікавыя прыслоўі, да якіх адносяцца даданыя часткі. Значэнне

суадноснага слова цалкам вызначаецца зместам даданай часткі: *Няма ў нас мясіны такой* (якой менавіта?), *дзе не зьяе Купалава сэрца*.

Указальныя займеннікі і прыслоўі структурна неабходныя ў некаторых разнавіднасцях бяззлучнікавых складаных сказаў, дзе яны з'яўляюцца фармальным паказчыкам самастойнасці адной з частак: *У народзе гавораць так: лянок не любіць ляноў; Змалку мне доля казала такое: трэба вучыцца без радасці жыць*.

3. **Асаблівасці сінтаксічнай будовы частак.** У складаным сказе яго часткі сінтаксічна прыстасоўваюцца адна да другой. Гэта прыстасаванне знаходзіць сваё выражэнне ў з'явах сінтаксічнага паралелізму і непаўнаты адной часткі. З'ява **сінтаксічнага паралелізму** заключаецца ў тым, што часткі складанага сказа будуюцца па адной і той жа структурнай схеме, маюць аднолькавы парадак слоў, аднолькавае размяшчэнне лагічных націскаў, характарызуюцца інтанацыйнай аднатыпнасцю. Сінтаксічны паралелізм выступае як адна з адзнак, якія ствараюць адзінства і цэласнасць складанага сказа: *Засвіталі вятры над далінай¹, засвіталі завеі ў палях², зажурылася ў лесе каліна³, загубіўся завеяны шлях⁴*. (П.Глебка)

Непаўната галоўнай часткі ў многіх выпадках з'яўляецца неабходным структурным элементам складаназалежных сказаў з даданай дапаўняльнай часткай:

Толькі цяпер я заўважаю (што?), што хата стаіць каля самае гары.

Ніхто з дамашніх не згадае (чаго?), чым рэчка Кастуся займае.

У дачыненні да такіх складаназалежных сказаў можна гаварыць пра **канструктыўна (сінтаксічна) абумоўленыя галоўныя часткі**.

Такую ж непаўнату маюць першыя часткі ў некаторых тыпах бяззлучнікавых складаных сказаў: *Я ведаю непахісна і цвёрда: нам дараваная гэта зямля дзеля жыцця і росквіту*.

4. **Парадак размяшчэння частак.** Многія складаныя сказы валодаюць пэўнай спецыфікай размяшчэння частак. Ёсць структуры са строга замацаваным парадкам частак. Іншыя дапускаюць варыянты ў размяшчэнні частак, аднак пры гэтым мяняюць семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж імі. У такіх сказах для дакладнага выражэння думкі кожны раз неабходны адзіны парадак размяшчэння

частак. Напрыклад, у складаназалежных сказах з **даданай умовы** парадак частак свабодны. Аднак для выражэння канкрэтнага зместу ён строга вызначаны: калі даданая частка папярэднічае галоўнай, у сказе выражаюцца ўмоўна-выніковыя адносіны: *Як воўка баяцца, то ў лес не хадзіць; Калі пашанцуе, то і з адной калодкі можна развесці пчолкі.* (Заўважым: умоўнае значэнне канструкцыі ускладняецца часавым адценнем).

Калі ж даданая частка размешчана пасля галоўнай, то ў сказе называецца факт і ўмова яго існавання ці здзяйснення: *Недалёка і да бяды, калі не паслухаешся мудрай парады.*

У складаназалежных сказах з **даданай прычыны** звычайна строга вызначаны парадак частак. Даданая частка размяшчаецца, як правіла, пасля галоўнай. У такім сказе называецца **факт і яго прычына**: *Паэты не паміраюць, бо жывуць іх прачулыя радкі.*

5. **Анафарычныя элементы** ўказваюць на словы папярэдняй прэдыкатыўнай часткі, адсылаюць да раней сказанага. Гэту функцыю звычайна выконваюць асабовыя, адносныя, указальныя займеннікі, прыслоўі: *Птушкі жывуць інакш, чым людзі: яны шчаслівейшыя за людзей. Спачуваю чалавеку, калі ён б'еца над пытаннямі, калі да яго прыходзяць сумненні, калі яго спасцігаюць расчараванні.*

6. **Агульныя кампаненты.** Прэдыкатыўныя часткі складаназлучаных сказаў часта аб'ядноўваюцца не толькі фармальнымі сродкамі сувязі — злучнікамі, але і агульнымі даданымі членамі — дэтэрмінантамі: *Тут, як у казцы, лісіца пеўня зносіла і вечар глух ад камароў. Яшчэ ў сакавіку то бралася адліга, то зноў вярталіся маразы ды завеі.*

Дэтэрмінанты — важны сродак сінтаксічнага аб'яднання частак бяззлучнікавых складаных сказаў: *У цёмным небе з'явіўся месяц, замігцелі зоркі. За вёскай спадала гарачыня, гусцелі фарбы наваколя, духмяна пахла луговой травой.*

СКЛАДАНАЗЛУЧАННЯ СКАЗЫ

1. Агульная характарыстыка складаназлучаных сказаў. Сродкі сувязі прэдыкатыўных частак.
2. Прынцыпы класіфікацыі складаназлучаных сказаў.
3. Структурна- семантычная класіфікацыя складаназлучаных сказаў..

☺1. Складаныя сказы, састаўныя часткі якіх аб'яднаныя пры дапамозе злучальных злучнікаў і рознымі відамі сінтаксічных адносін, называюцца складаназлучанымі.

Злучальная сувязь прадугледжвае раўнапраўнасць, самастойнасць частак складаназлучанага сказа толькі на сінтаксічным узроўні. Што ж да сэнсавых узаемаадносін частак, то яны могуць быць і адносна самастойнымі, і ўзаемаабумоўленымі. Адносна самастойнымі з'яўляюцца часткі пры ўмове іх аўтасемантычнасці, г.зн. знамянальнасці, магчымасці мець самастойны сэнс (грэч. *auto* 'сам' і *sēmantikos* 'які абазначае'): *Вечары былі цёплыя, чуць парныя, і пахла жытам, зямлёю, прахалодай расы; Схлынуць гады, як за вадою, ды не расстане праменьчык святла.* (Я. Янішчыц)

Пры сінсемантычнасці (грэч. *syn* 'разам') часткі не валодаюць камунікатыўнай завершанасцю (такой бывае звычайна другая частка), сэнсавая самастойнасць частак парушаецца, і сказ характарызуецца семантыка-сінтаксічнай цэласнасцю: *Наша хата стаяла на мяжы поля, лугу і лесу, і я быў поўны валадар гэтых трох дзівосных светаў; Зрэбны дарогі ручнік сцэлецца ўдаль пад гару, толькі гарачага поту з твару ты ім не сатрэш.*

Тыповы сродак сувязі частак у складаназлучаным сказе – злучальныя злучнікі. Акрамя злучнікаў, у афармленні сувязі паміж часткамі і выражэнні сінтаксічных адносін удзельнічаюць і іншыя сродкі:

1) Суадносінны трывальна-часавых форм дзеясловаў-выказнікаў састаўных частак — з іх дапамогай афармляюцца адносінны адначасовасці або паслядоўнасці дзеянняў, з'яў: *Поле веяла воляй, і дарогі ўсе звалі ісці.* (К.Чорны)

2) Анафарычныя элементы ў другой частцы: займеннікі і прыслоўі, якія адсылаюць да папярэдняй часткі (*ён, сам, гэта, той, туды, там* і інш.):

*Маленства наша мінула даўно, назаўсёды, ды засталіся не толькі ўспаміны **аб ім**;
Усё было на гэтым белым свеце, ды толькі я **на ім** упершыню.* (В.Русілка)

3) Дэтэрмінант, які размяшчаецца ў першай прэдыкатыўнай частцы: *У садзе пахла антонаўкай і адцвіталі познія сумныя кветкі.*

4) Непаўната другой прэдыкатыўнай часткі: *Хай зрубам студні здасца тылы храм, а храмам — матчына глухая хата.* (Р.Барадулін)

☺ **2.** У сінтаксічнай навуцы былі выпрацаваны два прынцыпы класіфікацыі складаназлучаных сказаў.

◆ 1) **Традыцыйная класіфікацыя** заснавана на семантычным прынцыпе: паводле характару сэнсавых адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі і ў адпаведнасці з семантычнымі групамі злучнікаў сярод складаназлучаных сказаў выдзялялі сказы са **спалучальнымі, раздзяляльнымі і супастаўляльнымі адносінамі**. Пазней да гэтых трох разрадаў былі далучаны **паясняльныя і далучальныя** сказы.

◆ 2) **Структурна-семантычная класіфікацыя** В.А.Белашапкавай.

Аўтар лічыць, што традыцыйная класіфікацыя, заснаваная на аналізе агульнага сэнсу, зместу частак, ігнаруе яго фармальны бок, адводзіць ад таго, што складае асноўную задачу сінтаксіса складанага сказа – ад выяўлення яго структурных схем, формул, структурных разнавіднасцей. В.А. Белашапкава выпрацавала класіфікацыю, заснаваную на асаблівасцях будовы складаназлучаных сказаў і на семантыцы злучальных сродкаў, і вылучае 2 тыпы складаназлучаных сказаў:

а) Сказы **адкрытай структуры** ўтвараюць адкрытыя, незамкнёныя рады прэдыкатыўных частак, складаюцца з дзвюх і больш прэдыкатыўных частак, колькасць якіх патэнцыяльна можа быць павялічана.

б) Сказы **закрытай структуры**, якія з'яўляюцца закрытымі радамі, заўсёды складаюцца з дзвюх частак і не дапускаюць уключэння трэцяй і наступных.

Далейшы падзел унутры гэтых двух тыпаў заснаваны на **семантыцы сродкаў сувязі і значэннях лексічных кампанентаў частак**, што дае магчымасць вылучыць структурна-семантычныя разрады сказаў (напрыклад, спалучальныя з

адносінамі адначасовасці, паслядоўнасці, выніку; раздзяляльныя з адносінамі чаргавання і ўзаемавыключэння) і пэўныя семантычныя разнавіднасці сказаў унутры структурна-семантычных разрадаў (у сказах закрытай структуры — сказы выніку, супастаўляльна-ўступальныя, абмежавальныя і інш.). Класіфікацыю В.А.Белашапкавай гл.: Грамматика современного русского литературного языка. — М., 1970. — С. 656-681.

☺ 2. Звернемся да класіфікацыі складаназлучаных сказаў, замацаванай у вучэбных дапаможніках па сінтаксісе сучаснай беларускай мовы, у “Беларускай граматыцы” (Ч.2. Сінтаксіс. — Мн., 1986; аўтар раздзела — Т.П. Бандарэнка). Гэту класіфікацыю можна кваліфікаваць як структурна-семантычную, паколькі ў аснову яе пакладзены характар злучнікаў паводле значэння, структурныя ўласцівасці сказаў, лексічнае нападзенне сказаў (тым не менш, яна не дубліруе белашапкаўскую класіфікацыю).

♥ 1. Складаназлучаныя сказы са спалучальнымі адносінамі.

У залежнасці ад характару сінтаксічных адносін паміж часткамі вылучаюць структурна-семантычныя разнавіднасці гэтых сказаў.

● 1). Сказы з **часавымі** адносінамі, сярод якіх вылучаюцца

а) адносіны адначасовасці. У такіх сказах прэдыкатыўныя часткі аб’яднаны агульнасцю часавага значэння. Адначасовасць дзеянняў, станаў, з’яў вызначаецца на аснове зместу састаўных частак, трывальна-часавых суадносін дзеясловаў-выказнікаў. Граматычны сродак сувязі частак – злучнікі **і, ды**: *Цэлую ноч не спіш, бывала, і думкі занясуць цябе далёка-далёка наперад жыцця.* (К. Крапіва); *Многа хадзіў музыка па зямлі ды ўсё граў на скрыпачцы, і плакала ў яго руках скрыпка; Недзе далёка-далёка наблісквала мокрае вясло ды чарнела хісткая рысачка чоўна.*

Злучнік **ды** ўжываецца звычайна ў гутарковай мове і ў мастацкіх тэкстах. У такіх сказах значэнне адначасовасці суправаджаецца адценнем катэгарычнасці.

б) адносіны паслядоўнасці. У сказах паведамляецца пра такія адрэзкі рэчаіснасці, якія працякаюць адны за другімі. Кожная прэдыкатыўная частка мае ўласнае часовае значэнне. Граматычны сродак сувязі — злучнікі **і, ды**, злучальныя словы **потым, затым, пасля**. Характар сінтаксічных адносін вызначаецца на

аснове лексіка-граматычных значэнняў выказнікаў састаўных частак, парадку размяшчэння частак, іх зместу: *Вецер ліст з лясоў атрос, і на поле свае ковы кінуў злёганьку мароз.*

●2). Сказы з **прычынна-выніковымі** адносінамі.

У такіх сказах да агульнага прычынна-выніковага значэння дадаецца значэнне часавай паслядоўнасці, сувязь паміж прэдыкатыўнымі часткамі вельмі моцная. Гэта сказы закрытай структуры: *Недзе справа заходзіць сонца, і роўнае, спакойнае святло яго ацяпляе бронзавыя ствалы, робіць іх мітуслівымі.*

Прычынна-выніковыя адносіны ў сказах са злучнікамі і вельмі блізкія да тых адносін, якія ўласцівы далучальным канструкцыям са сродкам сувязі *таму* (*і таму*): *Бабіна лета заканчвалася, і (таму) ад зямлі і ад неба цягнула холадам, аабліва па начах.*

●3). Сказы з **умоўна-выніковымі** адносінамі — сказы закрытай структуры, двухчленныя. Істотная іх адзнака – напружаная інтанацыя ў 1-й частцы і паўза перад 2-й: *А выберайся з туману, (—) і цёплае ласкавае паветра зноў дышае навокал; Схаваецца сонейка за рваныя асеннія хмары — і ўмомант ва ўсёй прыродзе адбудзецца рэзкая перамена.* Вельмі часта 1-я частка будзеца як бездзейслоўны сказ: *Маленчкі навеў ветру – і ўжо выпырхнула з далоні гэтая пушынка.*

Неадназначнасць у граматычнай семантыцы і сродках сувязі дазваляе кваліфікаваць такія сказы як складаныя сказы пераходнага тыпу. Па сінтаксічнай арганізацыі яны складаназлучаныя, а па сінтаксічных адносінах паміж часткамі – бліжэй да складаназалежных сказаў (прычынна-выніковыя і умоўна-выніковыя адносіны).

♥ 2. **Складаназлучаныя сказы з раздзяляльнымі адносінамі.**

Сродак сувязі частак у такіх сказах — пералічальна-размеркавальныя злучнікі. Разнавіднасці раздзяляльных сказаў — сказы ўзаемавыключэння і сказы чаргавання.

●1). У сказах **ўзаемавыключэння** пералічваецца некалькі мяркуемых з'яў, рэальнае існаванне адной з якіх выключае ўсе астатнія. Такія сказы маюць

агульны часавы план, будуюцца на аснове адносін адначасовасці. Для іх з'яўляецца тыповым супадзенне часавых форм дзеясловаў-выказнікаў.

Сродак сувязі — злучнікі **або – або, ці то – ці то, не то – не то, ці – ці**.

Або відная ноч стаіць над лесам, або займаецца на дзень; У карых вачах чалавека свяцілася не то хітрынка, не то прарывалася лёгкая ўсмішка.

●2). У сказах **чаргавання** пералічваюцца з'явы або падзеі, якія чаргуюцца і не сумяшчаюцца ў часе. Такія складаныя сказы маюць агульны часавы план, аднак гэты план будуецца на адносінах працякання адной з'явы за другой. Сродак сувязі – злучнік **то – то**. Ён абавязкова паўтараецца перад кожнай часткай, апошняя частка можа ўводзіцца злучнікам **а то**: *То возера ў багне ляжыць, то рэчка, як стужка, удалеч бяжыць.*

♥3. Складаназлучаныя сказы з супастаўляльнымі адносінамі.

●1). Уласна супастаўляльныя адносіны характарызуюцца ўстанаўленнем звычайнага адрознення паміж прадметамі і з'явамі, пра якія паведамляецца ў састаўных частках. Адносіны грунтуюцца на аснове зместу састаўных частак, які знаходзіць сваё яркае адлюстраванне ў лексіка-граматычных значэннях супастаўляемых слоў, інтанацыі, парадку слоў у частках. На супастаўляемых словах робіцца лагічны націск, а самі яны заўсёды маюць розныя лексічныя значэнні.

Злучнікі: **а, ж (жа)**: *Чалавека слухай, а сваю думку май; Першы верш у сябра нарадзіўся, а ў суседа — першае дзіця.*

Асаблівасцю сказаў са злучнікам **ж (жа)** з'яўляецца тое, што ён ставіцца не паміж часткамі, а пасля таго слова ў 2-й частцы, якое патрабуе лагічнага выдзялення сярод іншых супастаўляемых слоў. *Ты імкнулася ў далеч прастораў бясконцых марскіх, я ж — да сэрца твайго.*

●2). Адносіны **неадпаведнасці** характарызуюцца тым, што супастаўляемыя з'явы і падзеі, пра якія гаворыцца ў частках складаназлучанага сказа, узаемна не адпавядаюць адны другім. Паведамленне ў 2-й частцы супярэчыць таму, што было б натуральным, заканамерным, магчымым ці неабходным пры тых умовах і

акалічнасцях, якія паказаны ў 1-й частцы. У такіх сказах супастаўляецца змест частак у цэлым. Сродкі сувязі частак — злучнікі *а, ж (жа), і (=а), ды (=але), аж, ажно, але, аднак, толькі* : *У вароны вока не было, а яна ў Бога веек прасіла; Я хлеба ў багатых прасіў і маліў, яны ж мне каменні давалі; Працавіты наш дзень адпачыць адышоў, толькі стужка зары дагарае над садам; Вось мне ўжо і трыццаць з гакам, а ты па-ранейшаму маладая.*

●3). У сказах з **супраціўнымі** адносінамі ў састаўных частках гаворыцца пра з’явы і падзеі, якія рэзка супрацьстаяць адна другой. Прэдыкатыўныя часткі змяшчаюць суадносныя паміж сабой словы-антонімы або словы, блізкія да антонімаў.

Сродкі сувязі: *а, але, ды (=але), аднак, тым не менш*: *Людзі працуюць, а ён туляецца; Усё міне, а праўда застаецца; Зярнятка маленькае, а колас з яго вырастае вялікі.* У большасці сказаў супрацьпастаўленне дзеянняў, станаў, прыкмет суправаджаецца адначасовым супастаўленнем іх аб’ектаў і суб’ектаў, абазначаных адпаведна дапаўненнямі і дзейнікамі: *Корань навукі горкі, плады ж яго салодкія.*

♥ 4. Сказы з градацыйнымі адносінамі.

У сказе называюцца дзве аднародныя з’явы, з якіх другая мае большае значэнне ў параўнанні з першай. Значэнне нарастання ўносіцца спецыфічнымі градацыйнымі злучнікамі: *не толькі... але і, не столькі... колькі*. Злучнікі заўсёды двайныя і характарызуюцца расчлененасцю, г.зн. іх кампаненты размяшчаюцца ў розных частках сказа: *На лузе не толькі мужчыны зладжана касілі, але і маладзіцы завіхаліся з граблямі.*

♥5. Сказы з далучальнымі адносінамі. Адметная іх рыса ў тым, што 1-я частка будзеца як усякі апавядальны сказ, у якім няма ніякіх адзнак, якія б сведчылі пра неабходнасць далучэння 2-й часткі. Будова ж 2-й часткі паказвае, што яна прыстасоўвае сваю структуру да таго, каб далучыцца да 1-й і выразіць спецыфічную семантыку ўсяго складаналучанага сказа. Можна прасачыць наступныя асаблівасці інтанавання такіх сказаў: першая частка інтануецца як усякі апавядальны сказ з паступовым павышэннем тону голасу і адпаведным яго

спадам у канцы часткі. Дадатковая інфармацыя, змешчаная ў 2-й частцы, вяртае інтанацыйную хвалю на яе нізыходзячым напрамку, тон голасу паніжаецца, робіцца працяглая паўза, якая папярэджвае, што далей будзе дадатковае паведамленне адносна 1-й часткі. Л.І. Бурак глыбока даследаваў далучальныя адносіны ў складаных сказах (Далучэнне ў беларускай мове. — Мн., 1975). Назавём некаторыя з іх у складаназлучаных сказах:

— далучальна-пералічальныя адносіны:

*Восень на свеце, і восень на сэрцы, і душу гняце нейкі смутак.
І ў сюжы нечай ласкай ты сагрэты, і ў спёку жыганае цябе зіма.*

— далучальна-азначальныя:

*Працы было многа, і ў гэтай працы патанулі ўсе радасці.
Сад звінеў пчоламі, і звон гэты быў як бы песняй цвіцення.*

— далучальна-дапаўняльныя:

*У Міці ёсць сябры, і яны любяць прыходзіць у будку, над сасну.
Ён многа думае, і думкі яму спаць не даюць.*

— далучальна-прычынныя адносіны:

На дварэ яшчэ цёпла, і таму ў хаце ніхто не сядзіць.

— далучальна-заклучальныя адносіны:

Птушка цягне здабытак птушаняці малому — значыць, дбаць пра жывое трэба заўжды жывому.

СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ

1. Агульная характарыстыка складаназалежных сказаў.
2. Прынцыпы класіфікацыі складаназалежных сказаў.
3. Традыцыйная класіфікацыя складаназалежных сказаў.
4. Структурна-семантычная класіфікацыя складаназалежных сказаў.

1. Складаныя сказы, часткі якіх аб'яднаны падпарадкавальнымі злучнікамі ці злучальнымі словамі і рознымі відамі сінтаксічных адносін, называюцца складаназалежнымі.

Складаназалежныя сказы заўсёды складаюцца з рознатыповых частак — галоўнай і даданай. Сувяз паміж часткамі заўсёды двухбаковая: не толькі

даданая частка паясняе галоўную, але і галоўная ў многіх выпадках дэманструе сваю несамастойнасць, патрабуе паяснення. Несамастойнасць галоўнай часткі ў розных тыпах складаназалежных сказаў мае наступныя фармальныя паказчыкі:

1) **Абавязковая яе непаўнота**: у некаторых тыпах сказаў галоўная частка не ўключае дапаўнення пры дзеяслове (вельмі часта пераходным). Наяўнасць даданай дапаўняльнай часткі выключае магчымасць паўнаты галоўнай: *Я бачыў, як перад захадам сонца жаваранкі ўзлятаюць высока-высока; Як позна зразумеў, што на зямлі бацькоўскай няма бязмоўных дрэў, маўклівых валуноў.*

Граматычна няпоўнымі выступаюць галоўныя часткі ў некаторых тыпах складаназалежных сказаў з даданымі дзеійнікавымі часткамі. Галоўныя часткі адпавядаюць схеме аднастаўнага безасабовага сказа, але “маюць цягу” да двухстаўнасці. Умоўна кажучы, сінтаксічную пазіцыю дзейнікаў замяшчюць сабой даданыя дзейнікавыя часткі. Галоўныя часткі ў такіх сказах уяўляюць сабой як бы пераходны тып паміж адна- і двухстаўнымі. *Як добра, калі дзеці мараць; І раптам яму ўявілася, якім страшным, нават жудасным здаваўся б ён з касою кветкам.*

2) **Наяўнасць у галоўнай частцы суадносных слоў**, якія патрабуюць паяснення, тлумачэння даданай часткай: *З тых вачэй, што давялося мне бачыць, запомніліся, урэзаліся ў памяць на ўсё жыццё толькі вочы матулі.*

3) **Наяўнасць у галоўнай частцы заключальных злучнікаў-часціц *то, дык***: *А раз у дачку каморніка ўсе заханы, то яна, без спрэчкі, ёсць верх хараства. (Я. Колас) Як будзеш у балгараў, у братняй іх краіне, дык не забудзь наведць даліну, руж даліну. (М.Танк)*

4) **Даданая частка, а не галоўная можа заключаць асноўную думку выказвання**: *Бяда ў тым, відаць, што цераз пальцы сябе чытае ў кнігах чалавек. (Я. Янішчыц) Страшна, калі людзі не знаходзяць паразумення.*

Аднак у большай ступені да структуры цэлага прыстасоўваецца даданая частка. Яна ўтрымлівае фармальныя паказчыкі несамастойнасці: падпарадкавальныя злучнікі або злучальныя словы

⊙2. У сінтаксічнай навуцы ў розныя часы былі выпрацаваны тры прынцыпы класіфікацыі складаназалежных сказаў.

1. **Традыцыйная** класіфікацыя ў асноўных сваіх рысах склалася ў сяр. 19 ст. Была прапанавана і развіта школай *Фёдара Іванавіча Буслаева*, прафесара Маскоўскага ўніверсітэта, прадстаўніка логіка-граматычнага кірунку ў мовазнаўстве (1818-1897). Складаназалежныя сказы ў цэлым прыпадабняліся да простых, а даданыя часткі паводле іх функцый – да членаў сказаў. У адпаведнасці з гэтым прынцыпам сярод даданных частак вылучаліся дзеінікавыя, выказнікавыя, дапаўняльныя, азначальныя, акалічнасныя. Гэта класіфікацыя з пэўнымі зменамі і дапаўненнямі існуе да гэтага часу як у школьнай, так і ў навуковай беларускай граматыках.

Навукоўцы вылучалі тэорыі, якія крытыкавалі традыцыйную класіфікацыю. Адзначаліся наступныя яе недахопы:

1) Сам прынцып класіфікацыі няправільны: многія даданыя часткі сапраўды маюць паралелі сярод даданных членаў сказа, іншыя ж не маюць з імі ніякіх суадносін (даданыя выніковыя, далучальныя).

2) Па-за ўвагай застаецца форма даданных частак. Даданыя часткі, калі і суадносяцца з членамі простага сказа паводле функцыі, адрозніваюцца ад іх структурай (будуюцца па схеме простага сказа) і зместам, больш складаным і разнастайным, чым члены сказа.

3) Не ўлічваюцца канструктыўныя асаблівасці ўсяго складаназалежнага сказа.

4) Адну і тую ж даданую частку можна па-рознаму кваліфікаваць у залежнасці ад сінтаксічнай функцыі суадноснага слова, змест якога раскрывае даданая частка. Параўнаем: *Гарачыня такая, што цяжка было дыхаць* (даданая выказнікавая); *Было так гарача, што цяжка было дыхаць* (даданая меры і ступені); *Стаяла такая гарачыня, што цяжка было дыхаць* (даданая азначальная).

2. **Фармальная** класіфікацыя, якую заснавалі і развілі ў 20-ыя гады 20 ст. *Аляксандр Мацвеевіч Пяшкоўскі*, *Леанід Арсеньевіч Булахоўскі* (1881-1961), іншыя мовазнаўцы. У аснове класіфікацыі – сродкі сувязі галоўнай і даданай частак. У межах класіфікацыі вылучаліся 2 групы складаназалежных сказаў: сказы са злучальнымі словамі (адноснае падпарадкаванне) і сказы са злучнікамі (злучнікавае падпарадкаванне). Далейшае дзяленне ўнутры гэтых тыпаў праводзіцца паводле семантыкі злучнікаў і злучальных слоў. Вылучаныя такім чынам групы (тыпы) складаназалежных сказаў у нейкай ступені паўтараюць сказы традыцыйнай класіфікацыі, бо большасць злучнікаў у мове – семантычныя: прычынныя, мэтавыя, часавыя, умоўныя і інш.

Гэта класіфікацыя праіснавала кароткі час. Слабыя месцы класіфікацыі:

- 1) Злучнікі могуць быць толькі сінтаксічнымі — служаць толькі для сувязі прэдыкатыўных частак (напрыклад, *што*).
- 2) Адзін і той жа злучнік можа выражаць розныя значэнні: *калі* — часу і ўмовы; *каб* — мэты і аб'ектныя.
- 3) На сінтаксічным узроўні злучнік і злучальнае слова аднолькавыя: яны выконваюць функцыю сродкаў сувязі.

3. **Структурна-семантычная** класіфікацыя заснавана ў сярэдзіне 20 ст. *М.С. Паспелавым* (1950 г. “О грамматической природе сложного предложения”). Была развіта і дэталізавана ў працах *В.А. Белашанкавай*. Класіфікацыя ўлічвае структурныя адзнакі сказа і яго семантыку.

М.С. Паспелаў вылучыў 2 тыпы складаназалежных сказаў:

- а) **Адначленныя** сказы, калі даданая частка суадносіцца з канкрэтным словам (словаспалучэннем) галоўнай часткі, дапаўняючы, развіваючы або канкрэтызуючы яго.
- б) **Двухчленныя** сказы, у якіх даданая частка менш цесна звязана з галоўнай, суадносіцца з ёй у цэлым.

Пазней сказы двухчленнага тыпу атрымалі назву **расчлянёнай структуры**, а адначленныя – **нерасчлянёнай структуры**.

☺ 3. Традыцыйная класіфікацыя.

У складаназалежных сказах вылучаюцца прэдыкатыўныя, аб'ектныя, атрыбутыўныя, акалічнасныя і далучальныя адносіны.

• **Прэдыкатыўныя** адносіны вылучаюцца, калі даданая частка паясняе і канкрэтызуе дзейнік або выказнік галоўнай часткі, а ў выпадку адсутнасці аднаго з іх выступае яго функцыянальным аналагам. У залежнасці ад функцыі даданыя часткі падзяляюцца на **дзейнікавыя і выказнікавыя**.

1. У дачыненні да **дзейнікавай** часткі вылучым тры пазіцыі:

1) Даданая дзейнікая частка паясняе або канкрэтызуе дзейнік галоўнай часткі, выражаны субстантывамі *той, тая, тое, тыя, кожны, усякі, усе, усё, гэта, адно* (= *тое, толькі тое*): **Той**, хто ніколі не зведаў расчаравання, суму, болю, мусіць, не можа быць ні радасным, ні шчаслівым; **Не тое** лепшае, што навеішае, а **тое** лепшае, што раднейшае.

2) Галоўная частка можа мець форму аднастаўнага безасабовага сказа, у якім галоўны член выражаецца безасабовым дзеясловам (*здавалася /-ецца/, уяўлялася /-ецца/, мроілася /-іцца/*), безасабова-прэдыкатыўным словам: *Тады здавалася, што ў яловы гушчар заплыў і застаўся там назаўсёды густы восеньскі туман; Добра, калі хопіць бульбы ў нашай хаце да вясны, да першых з выраю гусей; На вуснах у цябе сняжынка растае. І смешна, што яна не мае сілы. І дзіўна, што з такіх, падобных да яе, сумёты аж пад неба накруціла.* (В.Русілка) *У жыцці важна, чым спадчыннікам адчувае і лічыць сябе чалавек.*

!!!Даданая частка не можа быць дапаўняльнай, бо пытанне ШТО?, якое ставіцца да яе, — гэта пытанне назоўнага, а не вінавальнага склону.

3) Галоўная частка можа быць пабудавана як няпоўны 2-састаўны сказ з эліпсаваным дзейнікам: *Хто не спытаў хоць раз трывогі, жыццю не ведае цаны. Хто забыў сваіх продкаў — сябе губляе. Хто забыў сваю мову — усё згубіў.*

Даданая дзейнікавая частка можа набываць дадатковыя граматычныя значэнні:

— прадметнасці (злучальныя словы *хто, што* ў розных склонавых формах):

Усё, да чаго імкнецца чалавек, павінна быць прыгожым.

— азначальнасці (злучальныя словы *які, чый, каторы*):

Было цікава, якую жонку прывёз сабе брыгадзёр.

— месца (злучальныя словы *дзе, куды, адкуль*):

Невядома, куды ён паедзе зараз.

— часу + значэнне ўмовы:

Прыемна, калі паміж чалавекам і прыродай – гармонія.

2. Сказы з даданымі **выказнікавымі часткамі.**

Даданая выказнікавая частка паясняе, канкрэтызуе выказнік галоўнай часткі, выражаны займеннікамі *той, тая, тое, тыя, такі, такая, гэтакі, усе*. Ужываюцца ў форме Н. або Т. склонаў, выступаюць кампанентамі састаўнога іменнага выказніка: *Якая птушка, такое і гняздэчка; Які розум, такая і гаворка; Гэта было тое, што не давала яму спакою.*

Даданая выказнікавая часткі могуць мець граматычныя значэнні

— прадметнасці: *Гэта не ўсё, пра што я хачу табе сказаць.*

— азначальнасці: *Дружба ў іх такая, што толькі цешыцца можна.*

• **Аб'ектныя** адносіны паміж састаўнымі часткамі складаназалежных сказаў вылучаюцца тады, калі даданая частка паясняе і канкрэтызуе дапаўненне галоўнай часткі, а ў выпадку адсутнасці дапаўнення выступае яго функцыянальным аналагам. Такая даданая частка выступае ў функцыі даданай **дапаўняльнай**. **Апорным элементам** у галоўнай частцы звычайна з'яўляецца дзеяслоў або іншае слова з дзеяслоўнай семантыкай, якое захавала асаблівасці дзеяслоўнага кіравання: дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі, аддзеяслоўныя назоўнікі і несвабодныя словаспалучэнні, эквівалентныя дзеясловам па значэнні і кіраванні. *Я чуў, што Міцкевіч прыйшоў у край бацькоў, пакінуўшы прытулак вечны — Вавель.* (М.Танк); *І я ўсё чамусьці **забываю**, што знік той дзень, загублены ў цішы, што час ляціць...* (У.Караткевіч)

Апорным элементам у галоўнай частцы можа быць:

— субстантыў у ролі дапаўнення: *Згаджаюся, наіўная, з адным, што вёсны прамільгнулі, як маланкі...*(В.Аколава) *Дагнаць мне **тое** трэба, што ўпусціла, седзячы ў журбе.* Даданая частка ў такіх сказах звязваецца з галоўнай не толькі падпарадкавальнай, але і паясняльнай сувяззю з дапаўненнем галоўнай часткі;

— прыметнік у складзе састаўнога іменнага выказніка: *Я горка **вінаваты**, што рваўся так, прасцяк, з вясковай цеснай хаты на гарадскі прасцяг; Я ўдзячны лёсу, што з усіх краёў ён выбраў для мяне наvekі гэты...*(Г.Бураўкін)

Функцыю даданай дапаўняльнай можа выконваць даданая частка з граматычнымі значэннямі:

— прадметнасці. Звязваецца з галоўнай часткай злучальнымі словамі *хто, што* і злучнікам *што*. Злучальнае слова выконвае ролю дзейніка, дапаўнення, іменнай часткі састаўнога іменнага выказніка. *Хлопчык цьмяна памятае, **што** тварылася кругом; Туга па тым, з **чым** ён разлучыўся, пачынала забіраць яго душу; Назаві мне свайго сябра, і я скажу, **хто** ты;*

— азначальнасці. Звязваецца з галоўнай часткай злучальнымі словамі *які, каторы, чый* (выступаюць у функцыі азначэння) і злучнікам *што за*. Апорным элементам у галоўнай частцы выступае толькі дзеяслоў: *Ён толькі збольшага ведаў, у **якой** мясцовасці апынуўся. Падзвіся, браток, **што за** песні плывуць над лугам...*

— месца. Звязваюцца з галоўнай часткай злучальнымі словамі *дзе, куды, адкуль* (акалічнасці месца): *Міхалка і не стараўся дазнацца, **дзе** бывае гаспадар; Ды маці з бацькам добра зналі, **дзе** тыя мыслі вандравалі;*

— часу. Звязваюцца з галоўнай часткай злучальнымі словамі *калі* і злучнікам *пакуль*: *Іван чакаў, **пакуль** незнаёмы паверне на лясную сцяжыну; Ён міжволі прыгадваў, **калі** яна казалася што-небудзь крыўднае;*

— прычыны і падставы. Звязваюцца з галоўнай часткай злучальнымі словамі *чаму, чаго (адчаго)*. Выступаюць у функцыі акалічнасці: *Васілёк замаўчаў, нерухліва ляжыць, мусіць, думаць пачаў, чаго вецер шуміць*;

— пажадання і мэты. Сродак сувязі частак – злучнік *каб*: *Не было і не будзе ніколі, каб хадзіў ясны месяц назад; І, можа, шчасце ў тым і ёсць, каб не напіцца з той крыніцы, перад якой ты — вечны госць.* (А.Лойка);

— меры і ступені. Злучальныя словы *наколькі, як* (у значэнні “ў якой меры”), *колькі, што* (= *колькі*). Выступаюць у функцыі акалічнасці; слова *колькі* можа ўваходзіць у склад дзейніка або дапаўнення: *Зямлёй лягу ў зямлю, але найперш працяю, як я волю люблю! Нявада падлічыў, колькі ён адным махам касы зрэзвае маладых дрэўцаў; Акіяны не ўмесцяць, што ў грудзях маіх болю*;

— характару і спосабу дзеяння. Злучальнае слова *як* (функцыя акалічнасці) і злучнікі *як, як быццам, як бы*: *Хаджу і слухаю, як шапоча лісце ў Купалаўскім скверы, як шумяць над Свіслаччу вербы.*

• **Атрыбутыўныя** адносіны: даданая частка раскрывае прыкмету прадмета або дае характарыстыку прадмета, пра які гаворыцца ў галоўнай частцы. Такая даданая частка выступае ў функцыі **а з н а ч л ь н а й**.

Апорным элементам у галоўнай частцы выступае назоўнік (часта ў спалучэнні з указальным займеннікам) або яго эвівалент (любая субстантывавана частка мовы ці асабовы займеннік) у функцыі дзейніка, выказніка, дапаўнення, акалічнасці, недапасаванага азначэння, прыдатка, зваротка, члена адасобленага словазлучэнняў: *Я не вяртаюся ў былыя міражы, што называюць незваротнай навальніцай.* (В. Аколава) *Даўно пажалі тое жыта і тыя межы зааралі, што дзядзькаў смутак калыхалі.* (К-с)

Даданая азначальная частка можа мець наступныя граматычныя значэнні:

— азначальнасці. Сродак сувязі – злучальныя словы *які, каторы, чый*: *Слова — ні з чым не параўнанае багацце, якое здабываецца ў пакутах, а аддаецца задарма.* (М. Лобан);

— прадметнасці. Сродак сувязі – злучальныя словы *хто, што* (функцыя дзейніка і прамога дапаўнення) і злучнік *што*: *Агонь, што ледзь з туману прабіваеца, сустрачаю з маленствам называеца* (К. Камейша);

— месца. Сродак сувязі – злучальныя словы *дзе, куды, адкуль* у функцыі акалічнасці: *Гісторыя не могільнік глухі, дзе подзвігі людскія і грахі з нябожчыкамі разам закапаны*. (Г. Каржанеўская)

— пажадання і мэты: *Няма тае хусты, каб завязаць людзям вусны*.

— меры і ступені: *Сонца яшчэ такое шчодрое, што верыцца ў працяг лета*.

• **Акалічнасныя** адносіны. Даданая **акалічнасная** частка замяняе або канкрэтызуе акалічнасць галоўнай часткі, г. зн. функцыянальна збліжаецца з акалічнасцю ў простым сказе. Паводле значэння даданыя акалічнасныя часткі класіфікуюцца гэтак жа, як і акалічнасці.

Від даданай часткі. Што паясняе ў галоўнай частцы	На якія пытанні адказвае. Сродкі сувязі з галоўнай часткай	Прыклады
1. Месца : паказвае на месца дзеяння або праяўлення прыкметы, названых у галоўнай частцы. Паясняе выказнік або прыслоўі <i>там, туды, адтуль, адсюль</i> і іншыя ў ролі акалічнасці.	<i>дзе? куды? адкуль?</i> Злучальныя словы <i>дзе, куды, адкуль</i> .	<i>Дзе лозы ніцыя ў тумане журбу выплаквалі да дна, там адзінока на кургане стаяла стромкая сасна.</i> (П.Трус)
2. Часу : паказвае на час дзеяння або праяўлення прыкметы, пра якія гаворыцца ў галоўнай частцы. Паясняе: а) прыслоўе ў ролі акалічнасці часу; б) усю галоўную частку, калі ў ёй няма акалічнасці часу.	<i>калі? як доўга? з якога часу? да якога часу?</i> Злучнікі <i>калі, як, пакуль, як толькі, ледзь, ледзь толькі, у той час як, чуць, чуць толькі, перш чым</i> .	<i>Штогод, перш чым запліць кастры на бярозах ды асінах, восень упрыгожвае пушчу дыванамі верасоў.</i> (Я.Пархута) <i>Пакуль жыву я, жыве таксама на гэтым свеце са мною мама.</i> (Р.Барадулін)
3. Прычыны : паказвае на прычыну таго, пра што гаворыцца ў галоўнай частцы. Паясняе ўсю галоўную частку або акалічнасць прычыны ў ёй.	<i>чаму? з якоі прычыны?</i> Злучнікі <i>бо, таму што, наколькі, ад таго што, а то, як, што</i> .	<i>Ля акон дзве таполі не шумяць, бо баяцца парушыць твой сон.</i> (П.Панчанка) <i>Ці не таму гарую, што шукаў на свеце я святла і сонца і ўздыхаў на леце.</i> (К-с)

<p>4. Умовы: паказвае на ўмову, пры якой магло ці можа адбыцца тое, пра што гаворыцца ў галоўнай частцы. Паясняе ўсю галоўную частку.</p>	<p>пры якой умове? Злучнікі <i>калі, каб, раз, як</i>.</p>	<p><i>Калі</i> дыхнуць вятры на пушчу, — яна шуміць. Калі кране маланка хмару, — яна грывіць. (М.Танк)</p>
<p>5. Спосабу дзеяння: паказвае на спосаб ажыццяўлення дзеяння. Паясняе прыслоўе <i>так</i> у ролі акалічнасці спосабу дзеяння</p>	<p>як? якім чынам? якім спосабам? Злучнікі <i>як, як бы, нібы, быццам, як быццам, што</i>; злучальнае слова <i>як</i>.</p>	<p>А дзе прыгожыя загібы так міла ішлі каля сядзібы, што проста б імі любавалася. (К-с)</p>
<p>6. Меры і ступені: развівае, канкрэтызуе змест указальных слоў са значэннем меры і ступені ў галоўнай частцы: <i>так, столькі, настолькі, такі, гэтакі, да такой меры, да такой ступені</i>.</p>	<p>у якой ступені? як многа? наколькі многа? Злучнікі <i>як, быццам, што, аж (ажно)</i>; злучальнае слова <i>колькі</i>.</p>	<p>Змалку, з маленства і юнацтва Кузьма Чорны ўвабраў у сябе столькі скарбаў, што іх хапіла б на самыя вялікія адкрыцці ў мастацкім даследаванні цэлых пакаленняў. (В.Вітка)</p>
<p>7. Мэты: паказвае на мэту або прызначэнне таго, пра што гаворыцца ў галоўнай частцы. Паясняе ўсю галоўную частку або канкрэтызуе акалічнасць мэты ў ёй.</p>	<p>для чаго? з якой мэтай? Злучнікі <i>каб, для таго каб, дзеля таго каб</i>.</p>	<p>Без даброты не знойдзеш уначы крутое незнаёмае дарогі, каб чалавеку ў горы памагчы. (С.Грах.) Я вярнуўся затым, каб засведчыць усім вернасць мэрам сваім... (А. Куляшоў)</p>
<p>8. Уступальная: выражае супярэчнасць зместу галоўнай часткі.</p>	<p>нягледзячы на што? Злучнікі <i>хоць (хаця), нягледзячы на тое што, няхай (хай)</i>; злучальныя словы <i>дзе (б) ні, куды (б) ні, хто (б) ні, як (бы) ні</i>.</p>	<p>Куды б ні закінулі шляхі-дарогі чалавека, сцяжыны маленства ў жыцці яго і памяці займаюць асаблівае месца. (А.Марціновіч)</p>
<p>9. Параўнальная: характарызуе галоўную частку шляхам параўнання.</p>	<p>як? Злучнікі <i>як, нібы, бы, быццам, як бы, як быццам, чым</i>.</p>	<p>Дзень выспаваў нетаропка, як выспавае пад гарачым сонцам на бяскрайняй ніве колас... (В.Іпатава)</p>

• **Далучальныя** адносіны. Даданая частка змяшчае дадатковае паведамленне, якое паясняе або дапаўняе змест галоўнай часткі. Такія складаназалежныя сказы характарызуюцца далучальна-падпарадкавальнай сувяззю. Гэта сувязь значна слабейшая, чым ўласна падпарадкаванне. Пры такой сувязі ў галоўнай

частцы ніколі не бывае суадноснага (указальнага) слова. Даданая частка размяшчаецца толькі пасля галоўнай, паколькі з'яўляецца дадатковай заўвагай, што ўзнікла ў працэсе думкі, маўлення: *Пісьменнік упарта працуе над тэмамі сённяшняга дня, што не можа не з'явіцца перадумовай яго творчага росквіту; Ніхто не мог сказаць нам пэўна, куды вяла гэтая напauзарослая травой сцяжынка, тым больш што сустраліся нам найбольш дачнікі, людзі гарадскія...Свой жыццёвы экзамен сын паспяхова вытрымаў, з чым з радасцю пагадзіўся і строгі бацька.* Як відаць з прыкладаў, даданая частка не толькі ў нейкіх адносінах дапаўняе галоўную, але і сама галоўная раскрывае канкрэтнае значэнне злучальнае слова ў даданай частцы.

☺ 4. **Структурна-семантычная класіфікацыя складаназалежных сказаў**
(Гл. Беларуская граматыка. Ч.2. — Мн., 1986)

У залежнасці ад таго, з якім кампанетам галоўнай часткі суадносіцца даданая частка, вылучаюцца сказы **нерасчлянёнай і расчлянёнай структуры.**

У сказах **нерасчлянёнай структуры** апорным элементам галоўнай часткі выступае канкрэтнае слова: указальны займеннік, займеннікавае прыслоўе, назоўнік, дзеяслоў. У сказах **расчлянёнай структуры** функцыю апорнага элемента выконвае прэдыкатыўнае словаспалучэнне або даданая частка паясняе ўсю галоўную частку.

I. Сказы нерасчлянёнай структуры.

● 1. Сказы з **апорным элементам** – **суадносным (указальным) словам**, якое з'яўляецца асемантызаваным (пазбаўленым значэння). У залежнасці ад таго, функцыю якога члена сказа выконвае суадноснае слова ў галоўнай частцы, у сказах нерасчлянёнай структуры вылучаюцца наступныя **сінтаксічныя адносіны**:

1). **Суб'ектныя** – даданая частка лексічна раскрывае суб'ект (дзеінік) галоўнай часткі, выражаны субстантывамі *той, усе, усё, любы, кожны, усякі: Мне ўжо радуе і тое, што ночка стала ўбываць і што ад мёртвага спакою пачне прырода ажываць.* (К-с) *Усё, што сёння трывожным здаецца, заўтра стане мілым успамінам.* (Л. Геніюш)

2). Прэдыкатыўныя — даданая частка паясняе ў галоўнай выказнік, выражаны займеннікамі *такі, гэтакі, усякі, той* (іменная частка састаўнога іменнага выказніка): *Дзень быў такі, што хацелася сцішыцца і затаіцца ў сваім суме.*

3). Аб'ектныя – даданая частка раскрывае змест субстантываў *той, тое, усё і інш.*, якія ўжываюцца ва ўскосных склонах у ролі дапаўнення: *Многія прыклады сведчаць пра тое, як чалавек разбурае прыроду; Усё, што нагадвае пра дзяцінства, чалавек зберагае ў душы і перадае дзецям сваім.*

4). Атрыбутыўныя — даданая частка раскрывае змест азначэнняў *такі, той* у галоўнай частцы: *Бясследна не знікаюць тыя людзі, што ўсё жыццё на поўны рост ідуць; І настаў такі час, што пралітыя слёзы перапоўнілі неба і паліліся на зямлю.*

5). Прасторавыя — даданая частка паясняе прыслоўі *там, тут, туды* ў галоўнай частцы: *Сапраўдная духоўная еднасць толькі там, дзе настаўнік становіцца сябрам дзіцяці; Я вярнуся туды, дзе яшчэ не была, — да расы, да зары, да світальнай усмешкі. (Я.Янішчыц) Тут, дзе вучыўся араць і сеяць, адкуль панёс і песню ў свет сваю, я з пасівелай галавой стаю і слухаю асін журботны шэлест.*

6). Часавыя — даданая частка паясняе ў галоўнай частцы прыслоўі *тады, цяпер*: *Цяпер, калі памірае прырода, чалавек дэманструе сваю абьякавасць; Духоўнае жыццё дзіцяці паўнацэннае толькі тады, калі яно жыве ў свеце гульні, казкі, музыкі, фантазіі, творчасці. (В.Вітка)*

7) Спосабу дзеяння, меры і ступені — у галоўнай частцы патрабуюць раскрыцця зместу асемантызаваныя элементы так, столькі: *Так сустрэлі там Сымона хлапчукі і гэты пан, бы прыбілася варона ў лебядзіны панскі стан.*

У сказах з прасторавымі, часавымі, адносінамі спосабу дзеяння, меры і ступені ролю апорнага элемента могуць выконваць прыслоўі з адпаведным лексічным значэннем: *Удзень, як лекцыі канчалі, на рэчку хлопцы выбягал; Насупраць, куды свяціла сонца, бераг быў высокі, абрывісты.*

●2. Сказы з апорным элементам — назоўнікам. У іх выражаюцца атрыбутыўныя адносіны з рознымі граматычнымі значэннямі (гл. пра гэта вышэй). Назоўнік у галоўнай частцы выконвае ролю дзейніка або дапаўнення: *У паратунку бласлаўляю хату, што вынесла ваенны дым і страту; І зноў прысніўся лес, што ў марыве нябескім на ручніку вясны падносіць мне пралеску* – даданыя часткі маюць граматычнае значэнне прадметнасці. *Я знаю толькі адну зорку – пяцікрылую далонь маці, на якой выраслі мы, наш хлеб, нашы песні* – азначальнае граматычнае значэнне.

●3. Сказы з апорным элементам — дзеясловам. У іх выражаюцца адносіны:

1). Суб'ектныя:

а) галоўная частка будуюцца часта як аднаасастаўны безасабовы сказ, даданая частка функцыянальна прыпадабняецца да дзейніка: *Глядзіш, бывала, і здаецца, што скрозь сцяну гшалін жывую, скрозь гэту тканку маладую ні мыш, ні пташка не праб'ецца;*

б) Галоўная частка можа быць эліпсаванай (апускаецца дзейнік): *Хто сам не творыць дабраты, на дабрату не мае права.*

2). Аб'ектныя: даданая частка з'яўляецца разгорнутым дапаўненнем пры дзеяслове-выказніку галоўнай часткі: *Чакаюць верасы і каласы, каб зноў азону і дажджу напіцца.*

Даданая частка можа выконваць ролю разгорнутага дапаўнення пры выказніку-прыметніку галоўнай часткі: *Пяро не вінавата, калі памылак у сшытку багата.*

Апорным элементам можа выступаць дзеепрыслоўе, змешчанае ў галоўнай частцы: *Гэтая простая вясковая жанчына хадзіла непрыкметная і ціхая, нічым не выдаючы, што ў яе загінуў тут сын.* (Б. Сачанка)

II. Сказы расчлянёнай структуры.

Даданая частка паясняе галоўную частку ў цэлым. У сказах гэтага тыпу выражаюцца пераважна акалічнасныя адносіны:

– УМОВЫ: *І вось чаму так радасна б'еца ў кожнага сэрца, калі ён чуе пра славу і поспехі свайго краю.*

– МЭТЫ: *Каб зразумець думку народа, неабходна пачуць яго песні.*

– ЧАСУ: *І чуць што толечкі разднела, У маткі снаданне паспела; Пакуль баліць душа, з надзеяй можа біцца сэрца.*

-- УСТУПАЛЬНЫЯ: *Шчасця хітрую жар-птушку не зловіш за агністы хвост, як ні прыладжвай ёй кармушку; Хоць навокал хамства расцвіло, не збірайце для душы атруту і нікому не рабіце зло нават і ў адчайную мінуту.*

-- ПАРАЎНАЛЬНЫЯ: *З маленькіх пачуццяў не зродзіцца верш, як з пустога вядзерца вада не нальеца.*

-- СУПАСТАЎЛЯЛЬНЫЯ (злучнікі у той час як; чым – тым; калі – то): **Чым** бліжэй падыходзілі мы да маленькай палявой вёсачкі, **тым** ніжэй апускалася сціплае на цяпло восеньскае сонца.

Размежаванне аманімічных падпарадкавальных злучнікаў і злучальных слоў:

1) падпарадкавальны злучнік не з'яўляецца членам сказа даданай часткі (службовая часціна мовы); злучальнае слова (займеннік, прыслоўе) выконвае функцыю пэўнага члена сказа;

2) у некаторых выпадках злучнік можна апусціць, а злучальнае слова — не: *Людзі кажуць, што птушкам Млечны Шлях служыць сцежкай-пуцінай у вырай. (Куп.) (Людзі кажуць: птушкам Млечны Шлях...);*

3) злучнік можна замяніць толькі іншым злучнікам: **Як (калі)** будзеш у балгараў, у братняй іх краіне, дык не забудзь наведць даліну, руж даліну. (М.Танк)

Злучальнае слова можна замяніць толькі злучальным словам або тымі словамі з галоўнай часткі, да якіх адносіцца даданая: *А я душу шукаю тую, што (якая, душа), прытуліўшы ад слаты, неспадзяванасцю ўратуе.*

4) злучальныя словы нярэдка з'яўляюцца сэнсавым цэнтрам, таму выдзяляюцца лагічным націскам: *За грандыёзнымі падзеямі прыціхла, а часам і прапала з увагі тое, што было немаштабным, абыдзённым, што хвалявала аднаго чалавека. (І. Мележ)*

БЯЗЗЛУЧНИКАВЫЯ СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ

1. Агульныя заўвагі.
2. Прынцыпы класіфікацыі бяззлучнікавых складаных сказаў.
3. Структурна-семантычная класіфікацыя бяззлучнікавых складаных сказаў.

☺ **1.** Складаныя сказы, састаўныя часткі якіх аб'ядноўваюцца па сэнсе, пры дапамозе інтанацыі, трывальна-часавых суадносін выказнікаў і іншых структурна-граматычных сродкаў, называюцца **бяззлучнікавымі складанымі сказамі**.

Прэдыкатыўныя часткі ў структуры бяззлучнікавых складаных сказаў узаемазвязаныя і ўзаемаабумоўленыя, узятыя асобна не маюць сэнсавай і інтанацыйнай завершанасці.

Сродкам выражэння сінтаксічнай сувязі ў бяззлучнікавых складаных сказах выступае і парадак размяшчэння частак, які разам з інтанацыяй уплывае на сінтаксічныя адносіны паміж часткамі. *Дагарэла зара ў небакраі, на зямлю ноч спакойна лягла.*

“ , ” – пры адносінах часавай паслядоўнасці, пералічальная інтанацыя;

“ – “ – пры ўмоўна-выніковых адносінах, інтанацыя абумоўленасці.

Навуковае вывучэнне бяззлучнікавых складаных сказаў пачалося ў 50-я гады ХХ ст. Увагу даследчыкаў гэтыя сказы прыцягнулі так позна таму, што яны фіксаваліся пераважна ў гутарковай мове, а навуковае вывучэнне мовы пачалося з яе пісьмовай формы. Сам факт існавання бяззлучнікавых канструкцый быў заўважаны даўно, але на працягу ўсяго 19 ст. і да сярэдзіны 20 ст. бяззлучнікавыя канструкцыі ў сінтаксісе разглядаліся не як самастойная сінтаксічная структура, а як сказы з апушчанымі злучнікамі. Пры такім разуменні прыроды бяззлучнікавых складаных сказаў неабходнасць у іх спецыяльным вывучэнні адпадала, і яны падводзіліся пад тыя ці іншыя тыпы злучнікавых сказаў. У бяззлучнікавых складаных сказах вылучаліся злучэнне і падпарадкаванне з прыватнымі разнавіднасцямі ўнутры гэтых тыпаў. Гэта была першая спроба класіфікацыі

бяззлучнікавых складаных сказаў (калі яны атаясамліваліся са злучнікавымі сказамі).

У 50-х гг. XX ст. быў выпрацаваны новы падыход да разумення граматычнай прыроды бяззлучнікавых складаных сказаў. Яны былі прызнаны асобным структурна-семантычным тыпам складаных сказаў. Гэта прызнанне выклікала спробы будаваць класіфікацыю бяззлучнікавых складаных сказаў з улікам іх структуры і семантыкі.

☺ 2. Прынцыпы класіфікацыі бяззлучнікавых складаных сказаў

●1. **Семантычная класіфікацыя.** Першая спроба стварыць такую класіфікацыю належыць *М.С. Паспелаву*. У аснову сваёй класіфікацыі аўтар кладзе семантычны крытэрыі і вылучае 2 тыпы бяззлучнікавых складаных сказаў:

1. Сказы аднароднага саставу, часткі якіх з'яўляюцца аднатыпнымі ў сэнсавых адносінах.

2. Сказы неаднароднага саставу з разнатыпнымі ў сэнсавых адносінах часткамі.

Унутры гэтых тыпаў вылучаліся прыватныя разнавіднасці ў залежнасці ад характару сэнсавых адносін паміж часткамі (Гл. артыкул *М.С. Паспелава* “О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений”//Вопросы синтаксиса современного русского языка. — М., 1950).

●2. **Фармальная класіфікацыя.** *В.А. Белашапкава* лічыла, што семантычны крытэрыі заўсёды дапускае суб'ектывізм, а ў дачыненні да бяззлучнікавых складаных сказаў ён асабліва ненадзейны, таму што характар сэнсавых адносін паміж часткамі недастаткова акрэслены. На думку *В.А. Белашапкавай*, у аснову класіфікацыі трэба класці ў першую чаргу фармальныя паказчыкі сказа. Важнейшай фармальнай адзнакай бяззлучнікавага сказа *Белашапкава* лічыць **інтанацыю**, таму ў адпаведнасці з асноўнымі тыпамі інтанацыі яна вылучае такія групы бяззлучнікавых складаных сказаў: пералічальныя, супастаўляльныя, абумоўленасці, паясняльныя

Пазней *Белашапкава* ўдасканаліла сваю класіфікацыю: акрамя інтанацыі, улічвае структурныя адзнакі сказа і вылучае дзве разнавіднасці сказаў:

1. Скаазы адкрытай структуры з пералічальнымі адносінамі адначасовасці і паслядоўнасці.

2. Скаазы закрытай структуры. Далей вылучаюцца два віды сказаў гэтага тыпу:

1). Скаазы *тыпізаванай структуры*, у якіх можна ўстанавіць пэўныя асаблівасці лексічнага саставу і будовы частак. Гэта дазваляе вылучыць разнавіднасці:

— Скаазы з анафарычным, асемантызаваным элементам ў 1-й частцы; змест яго раскрываецца ў 2-й частцы (так, гэтак, такі, наступны, вось што): *Бывае так: паміж клопотаў, між працы тлумных вечароў агорне часам адзінота.*

– Скаазы з незамешчанай сінтаксічнай пазіцыяй: у 1-й частцы аказваецца незанятым месца дапаўнення пры дзеяслове, які яго патрабуе. *Кажуць: на чужы раток не накінеш платок.*

– Скаазы з факультатыўнай пазіцыяй заключальнай часціцы то, дык перад 2-й часткай: *Ваўкоў баяцца — (дык) у лес не хадзіць; Рана ўстанеш — (дык) многа зробіш.*

2). Скаазы *нетыпізаванай структуры* адрозніваюцца толькі па змесце. Сярод іх вылучаюць супастаўляльныя і паясняльныя скаазы: *Хацеў сказаць слова — язык не паварушыўся, хацеў бегчы ўслед — ногі не слухаліся.*

☺ **3. Структурна-семантычная класіфікацыя бяззлучнікавых складаных сказаў.** (Гл.: Беларская граматыка, Ч.2. Сінтаксіс. — Мн., 1986)

У залежнасці ад ролі, якую выконвае кожная прэдыкатыўная частка ў адносінах да другой, бяззлучнікавыя складаныя скаазы падзяляюцца на 2 тыпы: скаазы з аднафункцыянальнымі і рознафункцыянальнымі часткамі.

I. Скаазы з аднафункцыянальнымі прэдыкатыўнымі часткамі — гэта скаазы са значэннем **пералічэння**. Прэдыкатыўныя часткі ў іх семантычна раўназначныя. З пункту гледжання структуры скаазы з пералічальным значэннем уяўляюць сабой адкрыты рад: у іх складзе можа быць дзве і больш частак. У такіх скаазах пералічваюцца з’явы, падзеі, звязаныя паміж сабой у часавых адносінах. Уласціва пералічальная інтанацыя, паміж часткамі – невялікія і ненапружаныя

паўзы, толькі апошняя частка мае інтанацыю закончанага паведамлення: *Ужо зацвілі верасы; пышнае ўбранне лісцяных дрэў, асабліва бяроз, сям-там пачынала жаўцець; даспелы ліст, зрываючыся з ад лёгкага подыху, трапляўся, як матылёк.* (М. Паслядовіч)

Паводле значэння бяззлучнікавыя сказы са значэннем пералічэння дзеляцца на **2 групы**:

— сказы са значэннем адначасовасці;

— сказы са значэннем паслядоўнасці з'яў, падзей;

1. У сказах са значэннем адначасовасці свабодны парадак размяшчэння частак, якія незалежныя, раўнапраўныя паміж сабой: *Зімяне неба сонейкам беліцца, вецер нямеє, хмар не відаць.* Часткі могуць аб'ядноўвацца агульным даданым членам: ***На дварэ шуміць вецер, імжыць халодны восеньскі дождж.***

2. У сказах са значэннем паслядоўнасці з'яў, падзей несвабодны парадак размяшчэння частак: *Вецер суняўся, завая скончылася; Над горадам пацягнуліся густыя хмары, неба стала шэрым, задумлівым; Вельмі хутка падыходзіць аўтобус, я заходжу ў яго і выбіраю сабе месца каля акна.*

II. У сказах з **рознафункцыянальнымі часткамі** прэдыкатыўныя часткі семантычна нераўназначныя. Адна з частак служыць фонам супастаўлення ці супрацьпастаўлення, або паясняе папярэдняю частку ці асобнае слова ў ёй, або выконвае ролю дэтэрмінанта ў адносінах да другой часткі. Гэта ў большасці сваёй бінарныя, закрытыя структуры. Падзяляюцца на тры групы: сказы з супастаўляльна-супрацьпастаўляльным значэннем; са значэннем паяснення; з адносінамі дэтэрмінацыі.

●1. У сказах з **супастаўляльна-супрацьпастаўляльным значэннем** прэдыкатыўныя часткі змяшчаюць аднолькавыя трывальна-часавыя формы дзеясловаў-выказнікаў: *Мы ўжо не просім міласці ў прыроды – прырода просіць міласці ў нас.* (С. Грахоўскі)

Сказам уласціва інтанацыя супастаўлення і павышэнне тону голасу ў канцы першай часткі. Можа быць значная паўза паміж часткамі, лагічны націск ставіцца

на тых словах, якія супастаўляюцца або супрацьпастаўляюцца. Большая паўза на пісьме перадаецца працяжнікам, меншая — коскай.

Зыходзячы з семантыкі, спецыфікі будовы, лексічнага саставу прэдыкатыўных частак і сказа ў цэлым сярод сказаў гэтай групы выдзяляюцца дзве разнавіднасці.

1). Сказы са **значэннем супастаўлення** паведамляюць пра дзве падобныя ці непадобныя з’явы, два дзеянні, якія існуюць паралельна і не процідзейнічаюць. Такія сказы звычайна характарызуюцца паралелізмам будовы, аднатыпнай структурай частак, аднолькавым марфалагічным выражэннем галоўных членаў. Дапускаецца перастаноўка прэдыкатыўных частак: *У Мікіты свой характар, у Макара свой звычай; Кожная травінка мае свой тут пах, кожная пушынка мае свой узмах.*

Другая частка можа быць няпоўнай, і часткі могуць быць аб’яднаны агульным для іх даданым членам: *У гэтай мясцовасці нават гор ніякіх няма, шмат толькі лесу.*

2). Сказы са **значэннем супрацьпастаўлення** будуюцца на неадпаведнасці, несумяшчальнасці дзеянняў, з’яў, на адмаўленні аднаго і сцвярджэнні другога. Гэта вызначае цвёрда ўстаноўлены парадак размяшчэння прэдыкатыўных частак: адмаўленне ці абмежаванне магчымага дзеяння заключаецца ў другой частцы: *Ён паспрабаваў загаварыць з ёй — яна не адказала. Першая частка звычайна (але не ва ўсіх выпадках) змяшчае адмоўе: Не каліна над вадой пахіліла голле, — плача маці сярод поля, праклінае долю. Лес не сам расце — яго ўзнімае спеў красы, узлёту і святла. (А. Пысін)*

● **2. Сказы са значэннем паяснення** паводле семантыка-сінтаксічных і структурных уласцівасцей падзяляюцца на чатыры групы.

1). У скаах са **значэннем семантычнага разгортвання** другая частка разгортвае змест выказніка першай, які выражаецца словам, што патрабуе раскрыць думку, пачуццё, назваць тое, што ўспрымаецца.

— Першая частка змяшчае дзеяслоў, лексічнае значэнне якога патрабуе пасля сябе аб'екта. Другая частка выражае гэты аб'ект: *Нездарма ў нас кажучь: лес і вада — брат і сястра.* (В. Вольскі) *Што ж, і сама я ўразумела: на вуснах з горыччу святла жыву няўтульна і няўмела, з нязменнай прагаю святла.* (Я.Янішчыц)

— Першая частка не ўтрымлівае слова, што непасрэдна выражае працэсы ўспрымання, але змяшчае слова, якое ўказвае, што гэтыя працэсы адбываюцца (прыслухаўся, глянуў, прыблізіўся, падышоў). Другая частка змяшчае асноўную інфармацыю: *Пачуўшы знаёмы голас, азірнуўся: нікога знаёмага; Я зірнуў угору: вершаліна дуба злёгка варухнулася, потым яшчэ і яшчэ.*

— Другая частка мае значэнне суб'екта ў адносінах да першай часткі, якая будзеца як безасабовы сказ: I мне падумалася: жыццё лесу шмат у чым падобнае на жыццё людзей. (М. Шыманскі)

2). У сказах са значэннем удакладнення першая частка ўтрымлівае словы ці словазлучэнні, якія патрабуюць удакладнення. Другая частка фармулюе гэта ўдакладненне. Паводле наяўнасці ў першай часткі слоў, якія неабходна ўдакладніць, сказы падзяляюцца на 2 групы:

-- Сказы са словамі ўказальнага значэння (указальныя займеннікі, прыслоўе так, лічэбнік адзін у значэнні займенніка): *Змалку мне доля казала **такое**: трэба вучыцца без радасці жыць. Біяграфія ў песні маёй і ў мяне **адна**: пад дзіравай страхой гадаваліся я і яна.*

-- Сказы са словамі шырокага, неканкрэтнага значэння, якія патрабуюць свайго раскрыцця, нападнення канкрэтным зместам: *Усё навокал было **знаёмае і звычайнае**: даверліва шапацелі грушы, дрымотна чарнелі на могілках купы вербаў і акацыі, шарэў ледзь відны ў цемры туман на балоце. Работнік дзядзька наш **выдатны**: ва ўсім парадак і лад любіць і часу дарэмна ён не згубіць.*

3). Сказы з каменціруючай часткай. Першая частка не ўтрымлівае лексічных элементаў агульнай ці ўказальнай семантыкі, якія б абумоўлівалі другую частку. Мэта другой часткі – зрабіць паведамленне больш зразумелым,

таму яна змяшчае ўказальны займеннік *гэта (то)* ці прыслоўе *так*, якія ўказваюць, што першая частка пэўным чынам каменціруецца: *Агнявыя валаконцы ткуцца ў шоўк чырвоны — гэта хмаркі ладзяць сонцу і зямлі карону.* (Я. Колас)
Чутна рэха ў бары – то іграе баян. Галавой і спіной прыхінуся да кары векавога ствала – так заўсёды ў адчай і скрусе мне апорай дуброва была. (М. Кусянкоў)

4). Сказы з **дапаўняючым кампанентам**. У аснове сэнсавых адносін паміж часткамі сказа ляжыць выражэнне дадатковай заўвагі да таго, пра што было сказана ў першай частцы. Другая частка можа развіваць слова ці словаспалучэнне першай часткі ці ўсю частку ў цэлым. Гэта толькі двухчленныя структуры, у іх строга замацаваны парадак размяшчэння частак: *Зарывы пажараў засталіся ззаду, іх водбліскі на хмарах наступова трацілі сваю трапяткую чырвань. Вясельля ліпы шумяць пад акном, на кожнай галінцы лісток прабіваецца. Вёска тулілася ля берага ўзболатка — платы агародаў дзе-нідзе забягалі на куп'е ўзболатка.*

●3. Сказы з адносінамі дэтэрмінацыі. Адна з частак у такіх сказах граматычна звязана з усёй другой часткай і паясняе яе. Найбольш тыповыя разнавіднасці гэтых сказаў наступныя.

1). Сказы з **часавымі адносінамі**. Адзін з кампанентаў называе час дзеяння, на працягу ці пасля якога ажыццявілася, ажыццяўляецца ці будзе ажыццяўляцца другое дзеянне. У структурнай схеме кампанент з часавым значэннем займае прэпазіцыйнае месца: *Не паспеў стары выбрацца са снегу – ранішнюю сціхоту перарваў стрэл.*

2). Сказы з **умоўна-выніковымі адносінамі**. Першая частка называе ўмову, неабходную для існавання з'явы ці ажыццяўлення дзеяння, названых у другой частцы. Інтанацыя характарызуецца моцным пад'ёмам на тым слове першай часткі, якое лагічна выдзяляецца, значнай паўзай паміж часткамі і спакойным, роўным вымаўленнем другой часткі: *Траніш да кабеціны рахманай — паспытаеш, друг мой дарагі, драпікі са свежаю смятанай, бабку, клёцкі, нават*

пірагі. (П. Панчанка) Шапні — да цябе прыбягу праз сто ашалелых завеяў.
(А.Салтук)

3). Сказы са **значэннем прычыны**. Часцей за ўсё ў першай частцы называецца факт, а другая частка ўказвае на **прычыну** гэтага факта: *Луг заліўся галасамі: да яго ва ўсе канцы выйшлі стройнымі радамі загарэлыя касцы.*
(Я. Колас) *Не заграбайце жар чужою рукою: застацца можа іскра для пажару.*
(Я. Янішчыц)

9 семестр

МНАГАЧЛЕННЫЯ СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ

1. Мнагачленныя складаныя сказы з аднатыпнай сінтаксічнай сувяззю.
 - 1). Мнагачленныя складаназлучаныя сказы.
 - 2). Мнагачленныя складаназалежныя сказы.
 - 3). Мнагачленныя бяззлучнікавыя складаныя сказы.
2. Мнагачленныя складаныя сказы з разнатыпнай сінтаксічнай сувяззю.

☺ **1.** У даследаваннях па сінтаксісе складанага сказа звычайна разглядаюцца канструкцыі з мінімальнай колькасцю прэдыкатыўных частак. Менавіта ў такіх канструкцыях праяўляецца граматычная прырода складанага сказа таго ці іншага тыпу. Аднак у моўнай практыцы значна шырэй, чым элементарныя складаныя сказы, пашыраны шматкампанентныя канструкцыі. Такія сказы размяжоўваюцца паводле характару сінтаксічнай сувязі паміж часткамі: 1) сказы з аднатыпнай сінтаксічнай сувяззю — **мнагачленныя складаныя сказы**; 2) сказы з разнатыпнай сінтаксічнай сувяззю — **складаныя сінтаксічныя канструкцыі** (Ніна Сяргееўна Валгіна), або **мнагачленныя складаныя сказы з рознымі відамі сувязі** (Сяргей Яфімавіч Кручкоў, Леанард Юр’евіч Максімаў; Вера Васільеўна Бабайцава); у школьным сінтаксісе — **складаныя сказы з рознымі відамі сувязі або камбінаваныя складаныя сказы**.

Мы лічым мэтазгодным скарыстоўваць тэрміны: **мнагачленныя складаныя сказы з аднатыпнай сувяззю** і **мнагачленныя складаныя сказы з рознымі відамі сувязі**.

Мнагачленныя складаныя сказы з аднатыпнай сінтаксічнай сувяззю.

1. Мнагачленныя складаназлучаныя сказы

1) Сказы з аднолькавымі злучнікамі

Ад элементарных складаназлучаных сказаў яны адрозніваюцца толькі колькасцю прэдыкатыўных частак. Могучь уяўляць сабой незамкнуты рад (ланцуг) раўнапраўных у сінтаксічных адносінах прэдыкатыўных адзінак:

*Не сціхаў дождж, і шумеў вецер, і рака ў сваім адвечным руху да мора
спявала дзікую ўрачыста-журботную песню. (Л.Дайнека)*

Графічная схема сказа:

З другога боку, у складаназлучаным сказе з аднолькавымі злучнікамі прэдыкатыўныя часткі могуць быць узаемаабумоўленымі. Яны групуюцца ў больш складаныя кампаненты ў структурна-семантычным плане. Паміж гэтымі кампанентамі выяўляецца семантыка-структурная ўзаемазалежнасць: *Мяцеліца не аціхла і на раніцу, і ўсё густа і няўмольна шастаў вецер, і стомлена гулі змучаным голлем магутныя вязы, і буйна сляпіў крышку вільготны снег. (А.Жук)*

Графічная схема сказа:

2) Сказы з рознымі злучнікамі

Такія сказы, як правіла, распадаюцца на 2 састаўныя часткі, у якіх прэдыкатыўныя адзінкі групуюцца паводле логіка-семантычных адзнак:

*Часамі ў позняе лета пачынае хмурнець дзень, і гэта не збіраецца на дождж,
а незаўважна падплылі павевы восені. (К.Чорны)*

Графічная схема сказа:

*Удзень свяціла сонца і пустое поле засцілала смуга, а ў лесе на прагалах было
суха, свежа, і пападаліся дзе-нідзе ля дарогі на ўгрэвах баравікі. (М. Стральцоў)*

Графічная схема сказа:

2. Многачленныя складаназалежныя сказы

У залежнасці ад таго, да чаго адносяцца даданыя часткі і як яны суадносяцца паміж сабой, выдзяляюць 3 групы многачленных складаназалежных сказаў.

1) Сказы з паслядоўным падпарадкаваннем даданых частак

*Па крутой, стромкай лесвіцы я ўздымаюся ўсё вышэй і вышэй,⁰ каб
дасягнуць нарэшце той апошняй, той давяршальнай прыступкі,¹ з якой можна
было б рынуцца ў неабсяжнасць.² (А.Разанаў)*

Графічная схема сказа:

Напісана Дуніным-Марцінкевічам было шмат, хоць і складаў ён, як гаворыцца, для сябе, бо на “простанароднай” мове тады друкаваць не дазвалялі, каб мужык не заахвоціўся да чытання. (К.Тарасаў)

Графічная схема сказа:

2) Сказы з сузалежным (паралельным) падпарадкаваннем даданых частак

1) Даданыя часткі адносяцца да аднаго і таго ж слова галоўнай часткі або да ўсёй галоўнай часткі і паясняюць іх у аднолькавых адносінах. Такія даданыя часткі называюць **аднароднымі**.

Ішла вясна... Сейбіт з надзеяй і трывогай шаптаў сваю малітву, каб узышоў, закаласіў, наліўся і выспеў ягоны засеў, каб не памалаціў град, не спаліў сухавей. (С.Грахоўскі)

Графічная схема сказа:

Як аднародныя разглядаем і такія даданыя часткі, якія ў аднолькавых адносінах паясняюць аднародныя члены сказа ў галоўнай частцы:

У сказах-думах песняроў

Была ты часам сірацінай.

Была гаручаю калінай,

Што ў полі расцвіла зарой,

Была слязой, у якой мігцяць

Расстання і сустрэчы зоры. (М.Танк)

Графічная схема сказа:

2) **Неаднароднымі** з’яўляюцца даданыя часткі, якія з’яўляюцца рознымі па значэнні (могуць адносіцца да аднаго і таго ж слова або да розных слоў галоўнай

часткі), а таксама аднолькавыя па значэнні, калі яны адносяцца да розных слоў галоўнай часткі – неаднародных членаў сказа.

Многае з таго, як бачыцца тая ці іншая падзея,¹ мяняецца з гадамі, з тым разуменнем,⁰ якое прыходзіць з часам.² (І.Мележ)¹ – дад. дзейнікаяя,² – дад. азнач.

Графічная схема сказа:

Часта аднародныя і неаднародныя часткі прысутнічаюць у складаназалежным сказе аданачасова:

Чалавек не выбірае радзімы. Яна даецца яму разам з матчыным малаком аднойчы і на ўсё жыццё. Дзе б потым ён ні быў,¹ дзе б ні жыў,² куды б ні закінуў яго лёс,³ а сэрца помніць той сціплы куточак вялікай Зямлі Людзей,⁰ які адбіўся ў яшчэ няўцягнутых дзіцячых вачох,⁴ які падарыў першыя чалавечыя радасці.⁵ (С.Законнікаў)

Графічная схема сказа:

3. Сказы са змешаным падпарадкаваннем даданых частак

Моцны і шчаслівы народ,⁰ які мае такога паэта,¹ што кожным сваім словам усё сваё жыццё быў разам з ім,² што так глыбока выказваў яго думкі, яго надзеі і спадзяванні.³ (Я.Сіпакоў)

Графічная схема сказа:

Народ-мастак даўно прыкмеціў, што з бору сонейка ўзышло, што быццам човен светлы Месяц і не адно ў яго вясло, што воблака плыве, як рыба, праз акіяны ўсіх нябёс, што так падобен хлеб да скібы тае зямлі, дзе ён узрос. (П. Броўка)

Графічная схема сказа:

3. Многачленные беззлучниковые составные сказы

Многачленные беззлучниковые составные сказы уяўляюць сабой розныя структурна-сэнсавыя аб'яднанні асобных прэдыкатыўных адзінак.

а) У гэтых сказах могуць назірацца аднатыпныя сінтаксічныя адносіны, напрыклад, *пералічальныя (адначасовасці або паслядоўнасці)*:

Асенні вецер галосіць глуха, смугою ўкрыліся палі, дарогу ў небе белым пухам прыцерусілі жураўлі. (С.Грахоўскі)

Графічная схема сказа:

Пасля адлігі закруціў мароз, ударыла ў сцены завіруха, шыпыннік за маім акном аброс празрыстым, лёгкім лебядзіным пухам. (С.Грахоўскі)

Графічная схема сказа:

*У беларускую восень
Нат і верабей багацее,
Лес на грыбы не скупіцца,
Пуні хмялеюць ад сена,
Мёдам вуллі набракаюць,
Сцежкі гараць ад лістоты,
Скрыпкі звяняць на вяселлях.* (М.Танк)

Графічная схема сказа:

б) У многачленных беззлучниковых составных сказах могуць выражацца разнатыпныя сінтаксічныя адносіны. Такія сказы маюць 2 узроўні дзялення, ім уласціва бінарная пабудова. Прэдыкатыўныя часткі і па структуры, і па сэнсе аб'ядноўваюцца ў дзве структурныя часткі:

Без праўды няма мастацтва, без дабра і шчырасці ледзянее душа, чарсцвее сэрца, надыходзіць здзічэнне. (С.Грахоўскі)

Графічная схема сказа:

*А словы розныя бываюць:
Адны – агню стрымаюць шквал,*

*Другія словы забіваюць
Усё жывое напавал.* (С.Грахоўскі)

Графічная схема сказа:

☺2. Мнагачленныя складаныя сказы з рознымі відамі сувязі

(Яшчэ скарыстоўваюцца тэрміны: складаныя сінтаксічныя канструкцыі, складаныя сказы з рознымі відамі сувязі, камбінаваныя складаныя сказы).

Такія сказы падпарадкаваны двум узроўням члянэння: 1-е — логіка-сінтаксічнае (сэнсавае), 2-е — структурна-сінтаксічнае (фармальнае).

На 1-ым узроўні члянэння ў сказе выдзяляюцца больш аб'ёмныя кампаненты: лагічныя часткі, структурныя часткі, логіка-структурныя часткі. Адзін з кампанентаў (абавязкова!) або абодва будуць па схеме складанага сказа. Сувязь паміж структурнымі часткамі можа быць толькі двух тыпаў — **злучальная** або **бяззлучнікаявая** — як сувязі найбольш свабодныя.

На 2-ім узроўні члянэння выдзяляюцца часткі, роўныя асобным прэдыкатыўным адзінкам.

У залежнасці ад розных камбінацый тыпаў сувязі паміж прэдыкатыўнымі часткамі можна вылучыць наступныя разнавіднасці мнагачленных складаных сказаў з разнатыпнай сінтаксічнай сувяззю:

1. Сказы са злучальнай і падпарадкавальнай сувяззю

*Жыццё зменлівае,¹ але народ вечны,⁰ як вечныя законы чалавечага існавання,¹
над якімі мы не ўладары.²* (В. Быкаў)

Графічная схема сказа:

Заўсёды спяшаўся, каб толькі паспець,

Не дбаў і не думаў, што заўтра чакае,

Прытулак сабе не сабраўся займець,

А ўжо безнадзейная старасць гукае. (С. Грахоўскі)

Графічная схема сказа:

А хлопец гаварыў, і голас яго зрываўся на дзіцячы ўскрык, у якім чулася нечалавечая крыўда, крывавы боль растаптаных мар, спадзяванняў... (Лыньк.)

Графічная схема сказа:

2. Сказы са злучальнай і бяззлучнікавай сувяззю

Сноўдаюць на вялікім ствале вавёркі, пералятаюць з сука на сук вароны, унізе чакаюць самага салодкага жалуда дзікі, а дуб ціхенька гудзе разам з ветрам, спявае. (А. Кажадуб)

Графічная схема сказа:

За Глускам у глухіх барах яшчэ маё блукае рэха¹, і дзень суніцамі прапах,² даспелі першыя арэхі.³ (С. Грахоўскі)

Графічная схема сказа:

3. Сказы з бяззлучнікавай і падпарадкавальнай сувяззю

Глечык, зажмурыўшыся, паглядзеў угору на сонца: яно было яшчэ высока і свяціла, не спяшаючыся на сустрэчу з ноччу, якая была так патрэбна байцу. (В.Быкаў)

Графічная схема сказа:

І пытаўся я ў сябе: няўжо тады, стагоддзі назад, мае малапісьменныя продкі ведалі і разумелі, што без Радзімы жыццё іх страціць сэнс і яны тут жа знікнуць, бясследна растварацца ў свеце белым? (В.Гігевіч)

Графічная схема сказа:

Прыслухайся: бяды не так яшчэ і многа, калі ступню пячэ адкрытая дарога, і сцелецца ў цішы сяброўская размова, і сцелецца ў душы Купалавае слова. (Янішч.)

Графічная схема сказа:

4. Сказы са злучальнай, падпарадкавальнай і бяззлучнікавай сувяззю

Цяпер я ўзброены, цяпер я здольны абараняцца і нападаць, і тыя людзі, якія ўчора штурхалі мяне локцямі, цяпер пачціва вітаюць мяне. (А.Разанаў)

Графічная схема сказа:

Утульнасці тут было небагата: дзьмула з вокнаў, дым не хацеў ісці ў комін і, расплываючыся пад нізкай столлю, выядаў вочы, але ўсё гэта здалося ім раем пасля той непагадзі, ад якой яны схаваліся сюды. (В.Быкаў)

Графічная схема сказа:

Прааналізуйце складаныя сказы з рознымі відамі сувязі. Пастаўце знакі прыпынку. Пабудуйце графічныя схемы сказаў.

1. Прыёмы працы ў Янкі Брыля не зусім такія як прынята ўяўляць яго рабочы стол гэта месца дзе ўжо завяршаюцца вынікі творчых пошукаў і знаходак дзе манціруецца з вобразаў структура твора што ўвасабляе праўду жыцця яго соль. (У. Калеснік)

2. Вучыцца любіць Беларусь трэба ў Караткевіча. Мала хто столькі як ён павандраваў па яе сцежках і гасцінцах але ўсё роўна яна засталася для пісьменніка зямлёй нязнамай якая тоіць у сабе яшчэ шмат нязведанай прыгажосці загадак таямніц якія ён усё жыццё спрабаваў разгадаць убачыць адкрыць паказаць іх нам невідучым. (Алена Ляўковіч)

3. Даходзіла да жудасных выпадкаў сын Радзівіла Чорнага Мікалай Сіротка плаціў больш як па пяць тысяч злотых каб знайсці выдадзеную бацькам “Біблію” і ўласнаручна яе спаліць. *(Б. Сачанка)*

4. Я трохі вядомы ў маёй малавядомай у свеце краіне і вядомасць мая якая ёсць і якая будзе гэта не тое чым трэба жыць і чым я ў асноўным жыву. *(Я. Брыль)*

5. Няма каму прысніць у сне як дзіўны бусел нёс мяне і з дзюбы выпусціў у снег, — я ж прызначалася вясне. *(Р. Баравікова)*

СКЛАДАНЫЯ ФОРМЫ АРГАНІЗАЦЫІ ЗВЯЗНАЙ МОВЫ

1. Складанае сінтаксічнае цэлае (ССЦ):

- а) паняцце пра ССЦ;
- б) сродкі міжфразавай сувязі ў складаным сінтаксічным цэлым;
- в) структурныя сасаблівасці складаных сінтаксічных цэлых.

2. Абзац.

3. Перыяд.

Сістэма сінтаксічных адзінак у мове:

- 1) сінтаксічная форма слова;
- 2) словазлучэнне;
- 3) сказ (просты і складаны);
- 4) складанае сінтаксічнае цэлае;
- 5) канструкцыя з прамоўнай мовай.

☺ 1. Складанае сінтаксічнае цэлае (ССЦ)

а) Паняцце пра ССЦ

Складанае сінтаксічнае цэлае – найбольш буйная структурна-семантычная адзінка, на якія расчляняецца пісьмовы тэкст або вуснае выказванне. Такая сінтаксічная адзінка выяўляецца ў звязным тэксце.

ССЦ – гэта спалучэнне (аб’яднанне) некалькіх сказаў, якое характарызуецца адноснай завершанасцю тэмы (мікратэмы), сэнсавай і сінтаксічнай спаянасцю кампанентаў.

Прыклад ССЦ:

Роднае слова... Яно ўваходзіць у наша жыццё з вуснаў маці яшчэ з маленства. У ціхім журчанні матчыных песень-калыханак, у яе пяшчотных ласках мы пачынаем улоўліваць яго своеасаблівыя формы і гучанне. У дзяцінстве яно ўводзіць нас у дзівосны навакольны свет. Як чароўны ключ, адкрывае нам роднае слова цуды і таямніцы жыцця, уносіць нас у прывабную далячынь у бабульчыных казках і легендах. (А. Крывіцкі)

Паняцце ССЦ уведзена М.С. Паспелавым, аднак не атрымала ўсеагульнага прызнання, а сам тэрмін ССЦ не з'яўляецца агульнапрынятым. У аналагічным значэнні скарыстоўваюцца тэрміны: звышфразовае адзінства (Л.А. Булахоўскі), празаічная страфа (Г.Я. Салганік).

На думку многіх аўтарытэтных сінтаксістаў (В.В. Бабайцава, Л.Ю. Максімаў, Н.С. Валгіна, Л.І. Бурак), ССЦ з'яўляецца адзінкай сінтаксічнага ўзроўню і супрацьпастаўляецца з абзацам – адзінкай кампазіцыйна-стылістычнай.

Аднак **Ігар Паўлавіч Распопаў** сцвярджае, што для супрацьпастаўлення абзацаў і ССЦ як адзінак розных узроўняў няма падстаў, бо прызначэнне абзацных водступаў і заключаецца ў тым, каб выдзеліць у пісьмовым звязаным тэксце групу сказаў, якія ўтвараюць ССЦ. Пры гэтым ён раіць звярнуць увагу на азначэнне абзаца ў “Слоўніку лінгвістычных тэрмінаў” В.С. Ахманавай: “Абзац (в нем. языке *abzate*) – это отрезок письменной речи от одной красной строки до другой, функционирующий как сверхфразовое единство, или ССЦ” (с.27). Іншая справа, што склад абзаца нярэдка абмяжоўваецца адным сказам і ССЦ у іншых выпадках размяркоўваецца па некалькіх абзацах або з'яўляецца часткай аднаго абзаца. У падобных выпадках мы маем справу з праблемай сінтаксічнай арганізацыі мовы і яе графічным афармленнем.

б) Сродкі міжфразавай сувязі ў ССЦ

ССЦ будуецца на аснове міжфразавай сувязі паміж яго кампанентамі. Сродкі міжфразавай сувязі ў ССЦ наступныя:

1. Запозычванне наступным сказам асобных лексічных элементаў папярэдняга сказа: *Ад усіх трох галоўных дарог раёна збочвала мноства меншых дарог, дарожак, сцежак. У кожнай дарогі, дарожкі былі свой характар, свой нораў.*

Мала дзе ў свеце было столькі наравістых, ненадзейных дарог, як на гэтай зямлі.
(Іван Мележ)

2. Выкарыстанне ў наступным сказе слоў і словазлучэнняў, сінанімічных асобным лексічным элементам папярэдняга сказа: *За полем дарога зноў увайшла ў чорную канаву лесу, у ціш і дрымотнасць. Мабыць, ад гэтай цішы, чорнай маўкліваці навокал гаварылі мала.* (Іван Мележ)

3. Выкарыстанне ў наступных сказах займеннікаў і прыслоўяў, якія “адсылаюць” да зместу папярэдняга сказа: *Веснавыя дубы стаяць паважныя, спакойныя ў сваёй велічы. Яны не тое што не падпарадкоўваюцца агульным законам восені, яны проста, адчуваючы сваю сілу і моц, скараюцца ёй у апошнюю чаргу. Подых восені мала яшчэ крануў іх.* (Іван Шамякін)

4. Выкарыстанне ў пачатку наступных сказаў злучнікаў, якія непасрэдна звязваюць дзены сказ з папярэднім: *У асеннім лесе таксама добра думаецца. Але думкі тут маюць іншую форму: яны яркія, кароткія і хутка змяняюць адна адну. Можна, гэта таму, што ўсё навокал гарыць фарбамі згасаючага сонца – цёплымі фарбамі жыцця і змагання, якія заўсёды ўзбуджаюць.* (Іван Шамякін)

5. Ужыванне ў наступных сказах ССЦ пабочных элементаў з кампазіцыйна-злучнікавай функцыяй: *Не могуць дрэвы жыць без карэння. Не могуць і людзі. Можна, таму і памірае ад настальгіі – самай чорнай і самай светлай хваробы – чалавек, які пры жывой Радзіме топча чужыя травы, лаічыць чужыя кветкі, чуе чужую мову сваіх дзяцей.* (Я. Сіпакоў)

6. Непаўната асобных сказаў ССЦ: *На лагу і далёка за ракой кожны вечар ляжаў сівы туман. Паяўляўся адразу на захадзе сонца, спачатку ля самай ракі, пасля вышэй, на лагу. Слаўся вузкімі сінімі палосамі, адна на адну, высока над зямлёй, упоравень з платамі.* (Іван Пташнікаў)

Важнымі структурнымі сродкамі арганізацыі сказаў у ССЦ з’яўляюцца і парадак слоў, агульнае інтанацыйнае афармленне, трывальна-часавыя суадносіны форм выказнікаў.

Пералічаныя фармальна-граматычныя сродкі міжфразавай сувязі не абавязкова павінны прысутнічаць у поўным аб'ёме ў ССЦ. Выдзяленне ССЦ на аснове семантыка-структурнага аб'яднання асобных сказаў не сведчыць пра тое, што любы тэкст можа паслядоўна расчлянiць на ССЦ і разглядаць яго як суму такіх адзінак. Асобныя сказы, займаючы самастойную пазіцыю, iншы раз не ўключаюцца ні ў адно ССЦ.

Існаванне ССЦ як сінтаксічнай адзiнкі больш высокага, у параўнанні са сказам, сінтаксічнага ўзроўню асблiва падкрэслiваецца такой яго ўласцiвасцю, як здольнасць аб'ядноўвацца ў адзiн складаны сказ.

в) Структурныя асаблiвасці ССЦ

ССЦ могуць быць аднароднага, неаднароднага, а таксама змешанага саставу.

1) У ССЦ **аднароднага саставу** памiж асобнымі сказамі iснуе паралельная сувязь. Паралельна звязаныя сказы аўтасемантычныя, г. зн. знамянальныя, маюць завершаны сэнс, аб'ядноўваюцца пералiчальнымі, супастаўляльнымі адносінамі, у iх звычайна назiраецца структурны паралелiзм. Прызначэнне такіх ССЦ – аписанне з'яў, карцiн, якія змяняюць адна другую.

Вясна ў той год узялася вельмі рана. У пачатку сакавіка снег пачарнеў, і пад iм захлюпала вада. Ледзь не над самай зямлiй навіслі, як налітыя, хмары. Адвячоркам над вёскамі слаўся не то дым, не то туман. Дзьмуў густы і парывiсты вецер. За колькі дзён на рэках наадмывала ад берагоў лёд.
(І.Чыгрынаў)

Асобныя сказы ў ССЦ характарызуюцца логiка-сэнсавым адзiнствам (суадносіны агульнага і прыватнага ў аписанні карцiны). Структурныя паказчыкі аб'яднання — супадзенне трывальна-часавых форм дзеясловаў-выказнікаў, структурны паралелiзм будовы частак.

2) У ССЦ **неаднароднага саставу** памiж сказамі iснуе паслядоўная (ланцуговая) сувязь. Такое ССЦ арганiзуецца на аснове пераемнасці ў змесце сказаў. Кожны сказ, акрамя першага, характарызуецца сiнсемантычнасцю (syn –

разам) і не можа самастойна функцыянаваць у нетрансфармаваным выглядзе. У наступных сказах выкарыстоўваюцца пэўныя сродкі міжфразавай сувязі. Большасць ССЦ неаднароднага саставу.

Стары ляснік запаволіў хаду, нахіліўшыся, падняў колькі жалудоў, паклаў у кішэнь. Глянупу ўгару. Ён любавалася дубамі. Але гэтыя былі яшчэ не тыя дубы, да якіх ён ішоў, каля якіх яму хацелася пасядзець. Тыя крыху далей. Ім не па дзвесце і не па сто, а ўсяго па сорок гадоў. (І. Шамякін)

3) ССЦ змешанага саставу характарызуюцца і паралельнай, і ланцуговай сувяззю кампанентаў.

Поўны месяц надоўга спыніўся над полем. У белай гушчы бязлікіх вішнёвых кветак да новай раніцы заціх любоўны, заклапочаны пчаліны звон. Пасля дзённых турбот задрамаў у падстрэшышы руплівы бацька — чарнагруды верабей. За вёскай, у росным лазняку над нашай звлістай рачулкай, спяваюць салаўі. Ды песня іх не даходзіць сюды: яна пакрыта песняй нашай моладзі. (Я. Брыль)

☺ 2. Абзац

Абзац многія сінтаксісты лічаць адзінкай кампазіцыйна-стылістычнай, а не сінтаксічнай. Тым не менш, прыслухаемся да слоў І.Я. Лепешава: “*Не ўдаваючыся ў нярэдка спрэчкі паміж мовазнаўцамі наконт таго, ці з’яўляецца абзац сінтаксічнай адзінкай і ў якіх адносінах ён знаходзіцца са ССЦ, адзначым толькі, што паняцце “абзац” не павінна быць беспрытульным, яго тоёба разглядаць у курсе мовы і менавіта ў сінтаксісе*”. (Абзац. — Роднае слова, 2002, №7)

Абзац — слова двухзначнае. Яно абазначае як водступ у пачатку сказа (і тады з’яўляецца сінонімам тэрміна “чырвоны радок”), так і частку тэксту паміж двума водступамі (чырвонымі радкамі), якая складаецца з аднаго або некалькіх сказаў і характарызуецца адзінствам і адноснай закончанасцю зместу.

Функцыі абзаца ў дыялагічнай і маналагічнай мовах розныя: у дыялогу абзац служыць сродкам размежавання рэплік розных асоб; у маналагічнай мове —

для выдзялення кампазіцыйна значымых частак тэксту. Функцыі абзаца цесна звязаны з функцыянальна-стылістычнай характарыстыкай тэксту.

Межы абзаца і ССЦ часта супадаюць. Такія абзацы стылістычна нейтральныя. Калі ж абзац складаецца з аднаго сказа або падзяляецца на некалькі ССЦ, то ён, як правіла, падпарадкаваны пэўным стылістычным мэтам: у першым выпадку выражае экспрэсію выдзялення, паказвае падзеі буйным планам; у другім — аб'ядноўвае розныя падзеі ў адной карціне. “Аднасказавы” абзац — важны сродак эмацыйна-экспрэсіўнага значэння:

Сэрца маё як не разрывалася. Яно білася, таккала ў грудзях так, што, здавалася, не вытрывае і выскачыць.

Крок... Яшчэ крок...

Я паднімаю галаву, гляджу тады, дзе зелянеюць тры высачэзныя вастраверхія таполі і дзе...

Лісавецінай хаты няма.

Няма! (Б. Сачанка. Апошнія і першыя)

Абзацы, як бачым, разрываюць адзінае ССЦ. Гэта ўласціва мастацкім тэкстам у адрозненне ад навуковых, дзе супадзенняў паміж ССЦ і абзацам значна больш, таму што навуковыя тэксты арыентаваны на лагічную арганізацыю мовы.

Памер абзаца звычайна залежыць ад задумы аўтара, стылю яго апавядання, манеры выкладання думак, жанравых асаблівасцей твора.

Тэкст засвойваецца горш, калі ён няправільна разбіты на абзацы. У гэтым вы пераканаецеся, калі хутка, у час педагагічнай практыкі, будзеце чытаць вучнёўскія сачыненні. Узгадаем эпізод з кнігі К. Паўстоўскага “Залатая ружа”. Вопытны выдавецкі супрацоўнік прасядзеў ноч над рукапісам маладога аўтара і, не выкінуўшы і не дапісаўшы ніводнага слова, ператварыў раскубленае, зблытанае апавяданне ў празрыстую, літую прозу. Ад ранейшай скамечанасці і слоўнага разброду не засталася і ценю. “Як вы гэта зрабілі?” — “Ды проста

правільна расставіў усе знакі прыпынку... Асабліва дакладна я расставіў кропкі. І абзацы. Гэта вялікая рэч”.

І.Я. Лепешаў: Няправільны падзел тэксту на абзацы — гэта сэнсавая памылка, ці, дакладней, моўная недакладнасць. Некаторыя лінгвісты лічаць **абзацы водступ знакам прыпынку** і разглядаюць яго, побач з кропкай і коскай, як “пагранічны знак частак тэксту”. (А.Гвоздзеў) Л.У. Шчэрба таксама называў абзац “свайго роду знакам прыпынку”. І гэта слушная думка: як кропка раздзяляе два суседнія сказы, так абзац раздзяляе папярэдні і наступны шэрагі думак (аформленыя, скажам, як ССЦ — Л. Злобін). Абзац, як і іншыя знакі прыпынку, мае не толькі сваё знешняе, праўда, своеасаблівае выражэнне на пісьме — у выглядзе водступу, але і такі спадарожны ўсякаму знаку прыпынку спецыфічны элемент, як інтанацыя. Таму няправільнае выкарыстанне чырвонага радка — гэта ў пэўнай ступені і пунктуацыйная памылка.

☺ 3. **Перыяд**

Перыяд (грэч. *periodos* – *кругаабарот, абход*) — асобая форма арганізацыі простых, а часцей складаных сказаў, разгорнутая сінтаксічная пабудова, у якой элементы зместу, рытміка інтанацыйнай структуры і сінтаксічная арганізацыя знаходзяцца ў арганічным адзінстве паміж сабой. Гэта невялікі звязны тэкст, змешчаны ў адным сказе.

Адзнакі перыяда наступныя:

1. Выразнае рытміка-інтанацыйнае і сэнсавое чляненне ўсяго сказа на 2 часткі: **павышэнне і паніжэнне**. У першай частцы пералічваюцца аднародныя элементы перыяда, у другой змяшчаецца абагульненне, заключэнне.

2. Першая частка, звычайна залежная ад другой, вызначаецца **большым аб’ёмам і ў сваю чаргу выразна дзеліцца на аднатыпныя часткі** – члены перыяда.

3. Члены перыяда звычайна будуецца сіметрычна, з’яўляюцца сказамі або зваротамі адной структуры, з аднолькавым парадкам слоў, з аднатыпнымі па форме выказнікамі. У іх шырока выкарыстоўваюцца анафара (аднолькавы пачатак) і іншыя лексічныя паўторы, сінанімічная і антанімічная лексіка.

Мадэлі перыядаў вельмі разнастайныя:

1) Перыяд, які адпавядае будове простага сказа, — **перыяд прасты**. У ім паўтараюцца аднатыпныя групы аднародных членаў.

*Непакой за цябе, зямля мая,
За твой ураджай, спакойны сон,
За дрэва кожнае ў гаях,
За весніх песень перазвон,
Непакой за цябе, зямля мая, --
Мой хлеб надзённы. (М. Танк)*

2) Перыяд – **бяззлучнікавы складаны сказ**.

*Меднастволы, як выліты, высіцца бор,
Зацвітае на ўзлеску блакітны чабор,
Заглядзелася сонца ў люстра азёр, –
Гэта ты, мая Беларусь! (П. Панчанка)*

3) Перыяд як **складаназалежны сказ**.

*Кій,
На які ў жыцці не абапрэішся,
Нож,
Якім хлеба сябрам не адкроіш,
Кубак,
З якога вады не нап'еішся,
Соль,
Якой гутарку, смех не падсоліш,
Дружба, што не зведала ліхалецця,
Слава
Без працы мазольнай, упартай,
Слова,
Якое не грэе, не свеціць, --
Нічога не варты. (М. Танк)*

Перыяд у сучасным мовазнаўстве разглядаецца як катэгорыя стылістычнага сінтаксісу.

ТЭКСТ

1. Тэкст як лінгвістычная катэгорыя. Граматычная прырода тэксту.
2. Аб'ект лінгвістыкі тэксту. Базавыя тэкставыя катэгорыі.
3. Тэкст і дыскўрс.
4. Асноўныя падыходы да вывучэння тэксту.

Літаратура

1. Беларуская мова. Энцыклапедыя. — Мн., 1994. — С. 566-567.
2. Ворожбитова А.А. Теория текста: Антропоцентрическое направление.— М.: Высшая школа. — 2005.
3. Маслова В.А. Лингвистический анализ экспрессивности художественного текста. — Мн., 1997.
4. Современный русский язык. Ч.3. Синтаксис. Пунктуация. Стилистика./ Под ред. П.П.Шубы. — Мн., 1998. — С. 455-464.
5. Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі. Т. 5. — Мн., 1987. — С. 320.

☺1. Моўная сістэма ў працэсе камунікацыі рэалізуецца не ў ізаляваным сказе, а ў тэкстах розных тыпаў і прызначэння. Таму тэкст апошнім часам разглядаецца як адна з важнейшых лінгвістычных катэгорый.

Што ж такое тэкст? Тэрмін паходзіць ад лац. *textus* “тканіна, спляценне, злучэнне”. У лінгвістыцы налічваецца больш за 300 азначэнняў (фармулёвак) тэксту. Даследчыкі падкрэсліваюць, што тэкст — адзін з найбольш складаных аб'ектаў лінгвістычнага даследавання, таму навука яшчэ не выпрацавала агульнапрынятага азначэння тэксту, якое, па словах В.А. Маславай (с.7-8), залежыць ад двух вызначальных фактараў: 1) ад тэарэтычнай пазіцыі аўтара, ад таго накірунку сучаснай лінгвістыкі, у рэчышчы якога ён працуе; 2) ад асноўных характарыстык тэксту, якія пакладзены ў аснову яго разумення. Розныя аўтары называюць такія характарыстыкі тэксту: *камунікацыйная накіраванасць* (А.А.Лявонцьеў, Ю.А.Сарокін), *структуна-сэнсавае адзінства тэксту* (Т.М.Нікалаева), *цэльнасць* (Лявонцьеў), *звязнасць* (І.Р. Гальперын), *камунікацыйная завершанасць* (Ю.М. Лотман), *дыялагічнасць, мнагамернасць тэксту* (М.М. Бахцін), *наяўнасць у тэксце сэнсавых лакун* (Сарокін), *наяўнасць*

падтэксту (А.А. Брудны), *арыентаванасць тэксту на пэўны тып чытача* (Лотман, Сарокін, Сцяпанаў), *аўтарская задума* (М.І.Жынкін)

В.А. Маслава, паклаўшы ў аснову тэзіс, што *тэкст — дынамічнае камунікацыйнае ўтварэнне найвышэйшага ўзроўню*, дае наступнае яго значэнне: **тэкст — найвышэйшая форма сістэмнай арганізацыі, створаная паводле задумы аўтара, апрацаваная ў адпаведнасці са стылістычнымі нормамаі і функцыямі мовы, якая ўтрымлівае звесткі пра фрагмент рэчаіснасці і валодае кампазіцыйным, семантычным, прагматычным адзінствам.** (с.8)

Больш простае і даступнае значэнне тэксту чытаем у **Г.Я. Салганік**: **Тэкст — аб'яднаная сэнсавай і граматычнай сувяззю паслядоўнасць адзінак маўлення: выказванняў, звышфразавых адзінстваў (у нас — ССЦ), фрагментаў, раздзелаў і г.д.** (Стилистика текста. Учеб. пособие. — М., 1997, с.16).

У шырокім сэнсе пад **тэкстам** у лінгвістыцы разумеецца любая паслядоўнасць слоў, пабудаваная па правілах дадзенай сістэмы мовы. (ЭЛМБ, т.5, с.320) [У семіётыцы тэкст — любая паслядоўнасць знакаў, арганізаваная ў строгай іерархіі. (**Семіётыка** — навука пра знакі і знакавыя сістэмы)]

Дэфініцыя тэрміна **тэкст** змяшчае не толькі лінгвістычны аспект. **Тэкст** — гэта яшчэ і:

1) *твор пісьменнасці, літаратуры, фальклору*, што напісаны, надрукаваны або бытуе ў вуснай форме. Гісторыю тэкстаў вывучае **тэксталогія**, якая ўзнікла ў нетрах літаратуразнаўства. Яе тэарэтычныя задачы звязаны з вывучэннем крыніц тэксту (рукапісаў, друкаваных выданняў), усіх этапаў яго напісання, устанаўленнем яго сувязі з іншымі тэкстамі аўтара, з гістарычнымі і сацыяльнымі ўмовамі яго стварэння. Практычныя задачы заключаюцца ў канчатковым друкаваным выданні тэксту;

2) *аўтарскі твор без каментарыяў і дадаткаў да яго*;

3) *слоўная частка ілюстраванага друкаванага выдання (альбом і інш.)* (ЭЛМБ, т.5, с.320)

☺ **2.** Тэкст як самастойную моўную з'яву, як адзінае цэлае вывучае адносна маладая мовазнаўчая дысцыпліна — **лінгвістыка тэксту** (або **тэксталінг-**

вістыка). Аб'ектам лінгвістыкі тэксту з'яўляюцца 1) *правілы пабудовы звязнага тэксту* і 2) яго *базавыя семантычныя (зместавыя) катэгорыі*.

1) *Звязным* лічыцца такі тэкст, у якім кожны яго ўрывак утрымлівае інфармацыю, закладзеную ў папярэдніх кампанентах тэксту. Звязны тэкст прадугледжвае *сэнсавае і граматычнае* ўзаемадзеянне асобных выказванняў. У **сэнсавых** адносінах звязны тэкст характарызуецца наяўнасцю *тэмы паведамлення і лексічнай пераемнасцю* ў яе выкладзе. Сродкамі выражэння **граматычнай** сувязі асобных фрагментаў тэксту з'яўляюцца *злучнікі ў далучальным значэнні, анафарычныя кампаненты (займеннікі і прыслоўі), сінанімічныя замены, лексічныя паўторы, дэтэрмінанты часцей з акалічнаснай семантыкай, мадальныя словы, часціцы, няпоўныя сказы, сінтаксічны паралелізм і г.д.* (Успомніце сродкі выражэння міжфразовай сувязі ў ССЦ).

2) *Базавыя тэкставыя катэгорыі* і іх лінгвістычнае выражэнне — традыцыйная праблематыка лінгвістыкі тэксту. **І.Р. Гальперын** у працы «Текст как объект лингвистического исследования» (М., 1981) вылучыў асноўныя тэкставыя катэгорыі: 1) *інфармацыйнасць*; 2) *кагезія* (счапленне); 3) *кантынум* (лагічная паслядоўнасць, заснаваная на тэмпаральнай і/або прасторавай узаемасувязі асобных паведамленняў); 4) *чляннасць*; 5) *аўтасемантыя* частак тэксту; 6) *рэтраспекцыя* (аднесенасць да папярэдняй зместава-фактурнай інфармацыі) і *праспекцыя* (аднесенасць да наступнай зместава-фактурнай інфармацыі); 7) *мадальнасць* (суб'ектна-ацэначная характарыстыка прадмета думкі); 8) *інтэграцыя* (аб'яднанне састаўных частак у адзінае цэлае пры нейтралізацыі іх адноснай аўтасемантычнасці); 9) *завершанасць* (вычарпальнае выражэнне задумы з пункту гледжання аўтара).

Інтэграцыю, кагезію і чляннасць аўтар разглядае як узаемазвязаныя і ўзаемаабумоўленыя катэгорыі тэксту. Па Гальперыну, *інтэграцыя* ў дачыненні да тэксту — хутчэй працэс, чым вынік. *Інтэграцыя* аб'ядноўвае сэнсы асобных ССЦ, зместы асобных раздзелаў, глаў і г.д. у адзінае цэлае і тым самым нейтралізуе адносную аўтасемантыю гэтых частак, падпарадкоўвае іх агульнай інфармацыі, змешчанай у творы. *Інтэграцыя* задаецца самай сістэмай тэксту і ўзнікае ў ім па

меры яго разгортвання. Паняцці інтэграцыі і кагезіі, будучы ўзаемаабумоўленымі, адрозніваюцца формамі і сродкамі выражэння. *Кагезія* — гэта формы сувязі (граматычныя, семантычныя, лексічныя) паміж адзінкамі кантэкстнага члянэння, *катэгорыя лагічнага плана*, якая рэалізуецца ў *сінтагматычным разрэзе*. *Інтэграцыя* — цэласнасць тэксту, яна забяспечваецца як сродкамі кагезіі, так і *асацыятыўнымі адносінамі, катэгорыя псіхалагічнага плана*.

Члянiмaсць тэксту — функцыя агульнага кампазіцыйнага плана твора. Яе характар залежыць ад аб'ёму частак, аптымальнага для ўспрыняцця зместава-фактуальнай інфармацыі, а таксама ад прагматычнай устаноўкі (устапоўкі на ўвагу чытача) стваральніка тэксту. Пакажам для прыкладу *аб'ёмна-прагматычнае* члянэнне **рамана**: том(або кніга) → частка → глава → невялікая глава (глаўка) → адбіўка → абзац → ССЦ.

Св.Г. Ільенка (Синтаксические единицы в тексте. —Л.,1989) асноўнымі тэкставымі катэгорыямі лічыла *цэласнасць, члянiмaсць і мадальнасць*. *Цэласнасць* тэксту забяспечваецца шэрагам прыватных яе асаблівасцей: *разгорнутасцю, звязнасцю, інтэграцыяй і кампазіцыяй*. Цэласнасці супрацьпастаўляецца *члянiмaсць* тэксту, галоўным сродкам якой з'яўляецца *абзацаванне*, а ў мастацім тэксце — і *суаднесенасць прамой і аўтарскай мовы*. *Мадальнасць* тэксту — ацэначныя адносіны аўтара да таго, што ён малюе.

Зачытаць тэкст Б. Сачанкі “Сляды”.

☺3. У сучаснай лінгвістыцы наспела неабходнасць размяжоўваць тэрміны **тэкст і дыскўрс**. Лінгвісты лічаць, што тэрмінам **дыскўрс** варта аперыраваць пры аналізе *дыялога і палілога*, жывога вуснага маўлення, а таксама пры вывучэнні тэксту ў шырокім сацыякультурным і псіхалінгвістычным кантэксте — г.зн. тэксту як прадукта маўленчай дзейнасці. Н.Д. Аруцюнава (Лингвистический энциклопедический словарь) дае такое азначэнне паняцця: ”**Дыскўрс** (ад франц. *discours* “маўленне”) — звязны тэкст у сукупнасці з экстралінгвістычнымі фактарамі: прагматычнымі, сацыякультурнымі, псіхалагічнымі і інш.; тэкст, узяты ў аспекце развіцця падзей; маўленне, якое разглядаецца як мэтанакіраванае сацыяльнае

дзеянне”. Адпаведна тэкст разумеецца як знакавая фіксацыя дыскурса ў пісьмовай форме.

Дыкурс — гэта маўленне, “паглыбленае ў жыццё”. Таму тэрмін **дыкурс**, у адрозненне ад тэрміна **тэкст**, не прымяняецца ў дачыненні да старажытных і ігншых тэкстаў, сувязі якіх з жывым жыццём непасрэдна не прасочваюцца. **В.Г. Барбоцька** (Принципы формирования дискурса. — Сочи, 1999), спецыяліст у галіне дыскурса, катэгарычна патрабаваў у адносінах да звязнага маўлення ўжываць тэрмін **дыкурс**, а не **тэкст**, паколькі апошні тэрмін абазначае для лінгвіста любую паслядоўнасць знакаў, у тым ліку і набор ізаляваных слоў або сказаў (параўн. “тэкст практыкавання”).

☺4. Лінгвісты выдзяляюць такія асноўныя падыходы да вывучэння тэксту: структурны (сінтаксічны), стылістычны, семантычны, камунікацыйны, псіхалінгвістычны.

1. **Структурны (сінтаксічны)** падыход. У структуры тэксту асобныя сказы аб’ядноўваюцца ў групы, лагічна і кампазіцыйна завершаныя блокі, якія ў розных аўтараў атрымалі розныя назвы: *фразавыя адзінствы і фразавыя ансамблі* (В.А.Бухбіндэр); *звышфразавыя адзінствы і ССЦ; праявічная страфа* (Г.Я.Салганік). Найбольш частотныя тэрміны — ССЦ і звышфразавыя адзінства. **В.І.Маскальская** (Текст — два понимания и два подхода, 1984) размяжоўвае 1) **мікратэксты** — ССЦ, або звышфразавыя адзінствы (**тэксты-выказванні**), якія ў плане выкладання мовы з’яўляюцца сінтаксічнымі адзінкамі, 2) **макратэксты** — тэксты як цэласныя маўленчыя творы (**тэксты-камуніканы**). Макратэксты — паняцце, якое не паддаецца граматычнаму азначэнню. Разглядаючы ССЦ як адзінку маўлення, сінтаксісты падкрэсліваюць, што большасць ССЦ валодае ўласна функцыянальнай прыродай і павінна разглядацца як асноўная тэкставая адзінка, якая суадносіцца з такой катэгорыяй афармлення тэксту, як абзац, і падмацоўваецца тэма-рэматычнай арганізацыяй (Ільенка С.Г.).

2. **Стылістычны** падыход. **М.М. Кожына** ў артыкуле “Целый текст как объект стилистики текста” (1995) размяжоўвае паняцці **тэкст (выказванне)** —

як уласна моўны феномен, узровень моўнай сістэмы і **цэлы тэкст (твор)** — як аб’ект стылістыкі. Спецыфіка цэлага тэксту ў тым, што яго адзінкі ствараюцца па законах не толькі мовы, а і ва ўзаемадзеянні з шырокім кантэкстам — кагнітыўным, камунікатыўным, сацыякультурным. Стылістыка тэксту даследуе мэтаўстаноўку тэксту (задуму, канцэпцыю), яго моўную арганізацыю і яе абумоўленасць экстралінгвістычнымі фактарамі.

3. **Семантычны падыход** прадугледжвае інтэрпрэтацыю схаванага сэнсу ў тэксце. Напрыклад, мастацкі тэкст выконвае функцыю эстэтычнага ўздзеяння на чытача перш за ўсё за кошт схаванай у ім інфармацыі. Майстэрства пісьменніка разумеецца як уменне перадаць, данесці да чытача нейкую схаваную, завуаляваную ўстаноўку цэлай сістэмай лінгвістычных і няўласна лінгвістычных знакаў. “Прырошчванне” значэнняў адбываецца ў выніку відазмяненняў фанетычнай, лексічнай, граматычнай, сінтаксічнай прыроды моўных адзінак (нарошчванне сэнсу ў выніку лексічных паўтораў, пашырэнне спалучальнасці слоў). Даследчыкі семантычнай структуры тэксту аб’ектам сваёй навукі лічаць узаемадзеянне тэксту з асобай чытача, базавы камунікацыйны ланцужок “**аўтар — тэкст — рэцыпіент**”.

4. **Камунікацыйны** падыход паслядоўна распрацаваў Ю.М. Лотман (артыкул “Текст в тексте” — Тарту, 1981; “Семиотика культуры і понятие текста” і інш). Праблема тэксту арганічна звязана з прагматычным аспектам. Прагматычныя адносіны — адносіны паміж тэкстам і чалавекам. Сацыяльна-камунікацыйная функцыя тэксту можа быць прадстаўлена наступным чынам:

1). Стасункі, зносіны паміж адрасантам і адрасатам. Тэкст выконвае функцыю паведамлення, накіраванага ад носьбіта інфармацыі да аўдыторыі.

2). Зносіны паміж аўдыторыяй і культурнай традыцыяй. Тэкст выконвае функцыю калектыўнай культурнай памяці.

3). Зносіны, стасункі чытача з сабою. Тэкст актуалізуе пэўныя якасці асобы, дапамагае ёй самаўдасканаленню.

4). Стасункі чытача з тэкстам. Валодаючы інтэлектуальнымі ўласцівасцямі, высокаарганізаваны тэкст становіцца раўнапраўным суразмоўцам з высокай

ступенню аўтаномнасці (у гэтым сэнсе старажытная метафара “беседовать с книгой” мае глыбокі сэнс).

5. Псіхалінгвістычны падыход (В.А.Маслава). У аснове яго — разуменне тэксту не толькі як лінгвістычнага, але і як сацыяльна-псіхалагічнага феномена. Тэкст даследуецца комплексна, з улікам псіхалінгвістычных, сацыялінгвістычных і іншых экстралінгвістычных фактараў, бо ў працэсе функцыянавання ён ускладняецца псіхічнымі, сацыяльнымі, прагматычнымі фактарамі рэцыпіента як моўнай асобы. У аснове псіхалінгвістычнага падыходу ляжыць аналіз тэксту скрозь прызму камунікацыйнай задачы. Псіхалагічную структуру камунікацыйнай задачы В.А.Маслава бачыць у наступным:

1) матыў, які пабуджае аўтара прыступіць да напісання твора; 2) мэта — вобраз будучых вынікаў маўленчых дзеянняў; 3) уяўленне пра адрасата і адносіны да яго; 4) выбар моўных сродкаў і непасрэднае стварэнне тэксту.

Тэкст з гэтых пазіцый — гэта пучок матываў, мэт, задач, якія рэалізуюцца з дапамогай моўных сродкаў.

СПОСАБЫ ПЕРАДАЧЫ ЧУЖОЙ ІМОВЫ

1. Канструкцыі з прамой мовай.
2. Ускосная мова.
3. Свабодная ўскосная мова.
4. Няўласна-прамая мова.
5. Інкруставаная мова.

Чужая мова – гэта аформленыя ў адпаведныя сінтаксічныя адзінкі выказванні, думкі і нават асобныя словы якой-небудзь асобы, якія перадаюцца аўтарам. На аснове семантычных і граматычных адзінак у мове выпрацаваны спецыяльныя спосабы перадачы чужой мовы.

☉ 1.

Тэрміны: **прамая мова** (БГ, 86, с. 320); **простая мова** (Бел. мова: Энцыклапедыя).

Прамая мова з аўтарскімі словамі ўтварае асобую сінтаксічную канструкцыю, якая складаецца з дзвюх частак: слоў аўтара і чужых слоў. Прамая

мова перадае: а) выказванне іншай асобы; б) словы самога аўтара; в) нявыказаную думку:

**Бабуля глядзела, нібы лаічыла вачыма траву, а затым сказала: “Глядзі ты, колькі травы ўсюды – не злічыш, і кожная травіначка цвіце, сваю красачку мае”.*

**Я пытаюся ў яе: “Адкуль ты, бабуля, столькі ведаеш пра жывую прыроду?”*

**Міхась падумаў: “Жыццё лесу шмат у чым падобнае на жыццё людзей”.*

Словы аўтара (рэмаркі, аўтарская мова, рэпрэзентуючая частка) называюць асобу, якой належыць выказванне, указваюць на абставіны, пры якіх адбываецца маўленчы акт, на паводзіны суб'ядніка ў час гутаркі, яго настрой і г.д. Адметнай рысай слоў аўтара з'яўляецца і інтанацыйная незавершанасць.

Канструкцыя з прамой мовай як цэласная сінтаксічная адзінка мае свой арганізуючы цэнтр. Яго ролю выконваюць дзеясловы рэмаркі са значэннем маўлення або мыслення. Гэтыя дзеясловы абазначаюць

а) маўленне ці думку ў самым агульным выглядзе: *казаць, гаварыць, прамовіць, апавядаць, заўважыць, заявіць; думаць, разважаць* і г.д.;

б) характарызуюць манеру маўлення, спосаб выказвання: *крычаць, шаптаць, мармытаць, мямліць, бурчаць, хрыпець, гудзець;*

в) указваюць на сувязь прамой мовы з кантэкстам: *адказаць, загаварыць, дадаць, працягваць, падхапіць, паўтарыць, уставіць;*

г) характарызуюць стан чалавека ў часе гутаркі: *абрадавацца, засмяцца, пакрыўдзіцца, разлавацца, спалохацца, ускіпець, паверыць.*

У значэнні дзеясловаў маўлення часта скарыстоўваюцца **несвабодныя словазлучэнні (фраземы)** – яны дапамагаюць пазбегнуць лексіка-граматычнай аднастайнасці, перадаюць адносіны аўтара да чужой мовы: *даваць праборку, крычма крычаць, крычаць напрамілы бог, збіць з панталыку, стаяць над душой, распусціць чутку, рассыпацца макам* (у гутарковай мове).

Элеэнтам рэмаркі могуць выступаць дзеепрыслоўі:

**Мікола пільна ўглядаўся ў цемру, разважаючы: “Гэта ў старшыні на агародзе гарыць агонь. Хто едзе, спыняцца на начлег. Можна, і мы пераначуем тут?”*

У ролі кампанентаў рэмаркі могуць выступаць некаторыя назоўнікі: *словы, пытанне, шэпт, вокліч і інш.*

**Чую мастаковы развагі: “Стэп цудоўны. Горы – дзіва. І мора, акіян – цуд прыроды. Але як жыць, калі ўсё стэп ды стэп? Ці адна вада, з усіх бакоў толькі вада? Звар’яцець можна. А ў нас не звар’яцееш: тут ёсць усё, што трэба для душы”.* (В. Карамазаў)

Даволі пашыранымі з’яўляюцца канструкцыі з прамой мовай, якія маюць эліптычныя рэмаркі з апушчанымі выказнікамі. Пропуск выказніка абумоўлены сэнсава-граматычнымі прычынамі, функцыянальным спрашчэннем мовы.

**Маці сыну: “Ты стаміўся з дарогі. Адпачы ў прахалодзе”.*

Аўтарскія словы (рэмарка) па адносінах да прамой мовы могуць займаць прэпазіцыю, постпазіцыю, інтэрпазіцыю.

а) Пры прэпазіцыі слоў аўтара канструкцыя членіцца на дзве часткі: аўтарскія словы – прамая мова або на тры часткі: аўтарскія словы – прамая мова – працяг аўтарскіх слоў.

**Сымонка збіраў на лужынах маленькіх шчупакоў і плотак, кідаў у вядро і нёс да возера, прыгаворваючы: “Плывіце і расціце. А калі вырасцеце, станеце акунямі, шчупакамі, я вас зноў злаўлю”.* (В. Казько)

**Галодная мама заўсёды казала: “Я сытая, дзеткі. Ешце на здароўе”* ¹ і аддавала сваім дзецям апошнюю скарынку.

(¹Знак прыпынку абумоўлены будовай і інтанацыйнымі асаблівасцямі ўсяго сказа).

б) Пры постпазіцыі аўтарскіх слоў канструкцыя членіцца на дзве часткі: прамая мова – аўтарскія словы.

**“У Францыі помнікі каралям стаяць. Яны на трупах ішлі да ўлады, а помнікі ім стаяць. Гэта гістарыя, яе не перапішаеш. Зносіць помнікі – дзікунства”, – даводзіў чалавек у шэрай кепцы.*

в) Пры інтэрпазіцыі аўтарскіх слоў канструкцыя членіцца на тры часткі: прамая мова – аўтарскія словы – працяг прамой мовы.

**“Яшчэ гадоў пяць пажывеш у горадзе і не то баравіка, а і казляка не знойдзеш, - кпіць з мяне бацька і навучае: - Лес не кніжка, сеў ды чытай. Тут усё бачыць, разгадаць трэба. Ты залазь глыбей у гушчар, шукай старыя свае грыбовішчы”.*

У інтэрпазіцыйных аўтарскіх словах, як бачым, могуць быць два дзеясловы са значэннем маўлення або мыслення.

Прамая мова прызначана для дакладнага ўзнаўлення чужога выказвання. У ёй прысутнічае той арыгінальны моўны матэрыял, які не мог бы знайсці месца ў аўтарскім маўленні: прастамоўна-зніжаная і дыялектная лексіка, негатыўная ацэнчанасць, выразная экспрэсія. Агульнадаступнымі сродкамі аўтар можа перадаць і вымаўленне слоў, ствараючы магчымасць успрымаць слова не толькі зрокава, але і на слых.

Прамая мова можа быць прадстаўлена ў выглядзе рэплікі, маналога, дыялога, палілога.

Рэпліка – кароткае выказванне пэўнай асобы.

**Незнаёмы прамовіў: “Дзе тут лепш ісці на Полацк?”*

Маналог – разгорнутае выказванне па адным ці па некалькіх (радзей) пытаннях.

**Яны ўжо сядзелі на канапе, і Юрась мякка, ласкава пагладжваў маміну пасцілку і гаварыў, гаварыў: “Кратачкі, пасачкі, кветкі... Мая мама, як і ты, родам з Палесся была, там любяць такія сакавітыя, сонечныя фарбы ды ўзоры. А вось на Віцебшчыне ўсё “дымкі” ткуць – шэра-белыя, срабрыстыя такія пасцілкі. Па іх узоры, як кругі на вадзе, расцякаюцца. Калі доўга глядзець – галава кругам ідзе. На Віцебшчыне вады шмат – рэкі, азёры – вось і любяць там гэтыя “дымкі” ды яшчэ карункі. І ў адзенні, і на ручніках нідзе няма столькі карункаў, як у Паазер’і”.*

Дыялог – абмен выказваннямі паміж некалькімі асобамі (размову больш чым дзвюх асоб называюць палілогам). У дыялогу шырока скарыстоўваюцца няпоўныя, неразвітыя сказы. Сэнс рэплікі нярэдка зразумелы дзякуючы веданню абставін, пры якіх адбываецца гутарка, немалаважную ролю адыгрываюць жэсты, міміка, інтанацыя суб’яднікаў.

-Добры дзень, саколiк. Грыбы збiраеш?

-Грыбы, цётка.

-А ты песнi пець умееш? – раптам нi з таго нi з сяго спытала бабулька, i мне падалося, што пры гэтым яшчэ i ўсмiхнулася.

-Не, цётка.

-Шкада, жыць табе лягчэй бы было.

-Праўда ваша, цётка. Мусiць, было б лягчэй.

-Вучыся пець, саколiк. Жывi лягчэй. Шчаслiвы будзь.

Т.ч., канструкцыя з прамой мовай уяўляе сабой інтанацыйнае і сэнсавое аб'яднанне дзвюх частак – аўтарскіх слоў і прамой мовы (чужога выказвання).

☺2. **Ускосная мова** – чужая мова, перададзеная ў форме даданай часткі складаназалежнага сказа з захаваннем яе зместу. Ускосная мова заўсёды размяшчаецца пасля аўтарскіх слоў, аформленых як галоўная частка складаназалежнага сказа. Складаная канструкцыя з ускоснай мовай у лінгвістычнай літаратуры вызначаецца як складаназалежны сказ з даданай дапаўняльнай часткай.

Даданая частка ўскоснай мовы звязваецца з галоўнай злучнікамі і злучальнымі словамі, характэрнымі для даданай дапаўняльнай часткі. Выбар сродкаў сувязі абумоўлены мэтанакіраванасцю чужой мовы.

1. Калі чужая мова – **апавядальны сказ**, то пры яе афармленні ў выглядзе ўскоснай скарыстоўваецца злучнік **што**.

**Стары казак, мройна, летуценна мружачы вочы, гаварыў, што прыгожы, зялёны палескі край запомніўся яму на ўсё жыццё.*

Злучнікі быццам, быццам бы надаюць ускоснай мове адценне няўпэўненасці, сумнення ў дакладнасці перадаваемага зместу.

**Ляснік гаварыў, быццам гэты дуб-волат рос, калі не было яшчэ ні Масквы, ні Берліна, ні Рыгі, ні Францыі.*

2. Калі чужая мова – **пабуджальны сказ**, то пры афармленні ўскоснай мовы ўжываецца злучнік **каб**.

**Бацька напрасіў, каб Алесь дапамог яму ўвязаць сена на возе.*

3. Калі чужая мова – **пытальны сказ**, у складзе якога маюцца пытальны сказ, у складзе якога маюцца **пытальныя займеннікі** або **прыслоўі**, то пры афармленні ўскоснай мовы яны захоўваюцца: **хто, што, які, каторы, чый, дзе, куды, адкуль** (выконваюць функцыю злучальных слоў).

**Настаўніца пацікавілася, чаму Юрась прыйшоў у школу толькі на трэці ўрок.*

Такая даданая частка называецца **ўскосным пытаннем**. Ускоснае пытанне можа выражацца пры дапамозе **злучніка ці**, калі пытанне ў чужой мове было аформлена пры дапамозе часціцы **ці** або ўвогуле без пытальных слоў.

**Сын пытаўся ў бацькі, ці хутка яны поўдуць на паляванне.*

Ва ўскоснай мове асабовыя і прыналежныя займеннікі, а таксама асабовыя формы дзеясловаў ужываюцца з пункту гледжання аўтара, а не гаворчай асобы.

**Поле стогне: “Лівень стопча рунь маіх лагчын”. (К.Кірэенка)*

Поле стогне, што лівень стопча рунь яго лагчын.

**Сэрца наша гатова плацаць на ўтрачанай вясне, і нам хочацца крыкнуць: “Пастой, вясна, не пакідай нас, вярніся яшчэ хоць на момант!” (Я.Колас) - ...і нам хочацца крыкнуць, каб яна не пакідала нас, вярнулася яшчэ хоць на момант.*

Пры афармленні чужой мовы ў выглядзе ўскоснай адбываюцца пэўныя лексічныя змены: так, эмацыянальныя элементы (часціцы, выклічнікі) ва ўскоснай мове не называюцца. Змест чужога выказвання можа перадавацца ў самым агульным выглядзе, можа паведамляцца сам факт чужой мовы і яе тэма.

**Мы часта разважаем пра сэнс жыцця, пра чалавечае ішчасце, як мы яго разумеем і якім бачым уласнае ішчасце.*

Такія сказы не адносяцца да канструкцый з ускоснай мовай, хаця ў іх часта ёсць словы і спалучэнні, якія ўзыходзяць да прамой мовы і нясуць на сабе яе выразны адбітак. Некаторыя даследчыкі адносяць падобныя канструкцыі да скрытай ускоснай мовы. (В.А. Горленка).

Т.ч., канструкцыі з ускоснай мовай характарызуюцца наступнымі адзнакамі: 1) наяўнасцю прэпазіцыйнай галоўнай часткі з дзеясловам маўлення або мыслення; 2) прысутнасцю постпазіцыйнай даданай ускоснай мовы; 3) магчымасцю трансфармацыі ўскоснай мовы ў прамую; 4) наяўнасцю злучнікаў, злучальных слоў паміж састаўнымі часткамі; 5) наяўнасцю ў асноўным аб’ектных адносін.

☺3. Свабодная ўскосная мова – канструкцыя, у якой змешваюцца элементы прамой і ўскоснай мовы. У навуковай літаратуры свабодная ўскосная

мова зафіксавана пад рознымі назвамі: паўпрамая (Н.С. Валгіна, с.405-406), ускосна-прамая, змешаная мова, мастацкая, або жывапісная ўскосная мова (Гвоздзеў), пераходная ад прамой мовы да ўскоснай канструкцыя (Граматыка беларускай мовы, т.ІІ, с.742).

Ужываецца ў гутарковай мове, аформленае такім чынам выказванне захоўвае каларыт непасрэднасці.

Назіранні над такімі канструкцыямі паказваюць, што існуе некалькі разнавіднасцей СУМ.

1) Мадэль характарызуецца спалучэннем падпарадкавальнага злучніка **што**, кампанента ўскоснай мовы, з асабовымі формамі дзеясловаў, уласцівымі прамой мове.

Толькі маці казала, што **выракуся дачкі, хоць і роднае дзіця.*

Дык вось, ён казаў, бацюшка, што калі будзе жаніцца Пракопаў сын, дык ні за якія грошы **вянчаць не буду.*

Чужое выказванне ў такіх пераходных канструкцыях нярэдка бярэцца ў двухкоссе. Гэта мадэль уяўляе сабой адступленне ад літаратурнай нормы пабудовы ўскоснай мовы. Сфера ўжывання – гаворкі, у мастацкай літаратуры для стварэння адпаведных моўных характарыстык.

2) Канструкцыя ўяўляе сабой ускосную мову, насычаную элементамі прамой мовы – пабочнымі словамі, сказамі, мадальнымі часціцамі, выклічнікамі, формамі загаднага і ўмоўнага ладу.

Ліда, з якой Стась сядзеў у класе на суседстве, казала яму, што збіраецца **паступаць у інстытут, ну, скажам, у будаўнічы ці палітэхнічны.*

3) Канструкцыі, у якіх ускосная мова пераходзіць у прамую. Уключаная праяма мова выражае частку чужога выказвання і перадаецца рознымі структурамі – словазлучэннем, простым ці складаным сказам. Тут, акрамя эмацыянальнай афарбаванасці і набліжанасці да гутарковай мовы, прысутнічае і момант дакладнасці: уведзеная праяма мова мяжуе з цытатай.

** Яго распытвалі, прасілі вячэраць з імі і чамусьці нехаця адказалі, што “**твае павінны быць дома, можа, так куды выйшлі**”.*

☺4. Няўласна-прамая мова

Канструкцыі з няўласна-прамой мовай – гэта сродак непасрэднай перадачы ўнутранай мовы дзеючай асобы, яе думак, разважанняў ад імя аўтара. Уводзячы чужыя выказванні, думкі канструкцыяй з няўласна-прамой мовай, аўтар толькі фармальна будзе апавяданне ад свайго імя, фактычна ж адначасова ён дае слова свайму герою.

Ва няўласна-простай мове формы асабовых займеннікаў і дзеясловаў такія, як ва ўскоснай мове, але асноўныя лексічныя, сінтаксічныя, эмацыянальна-ацэначныя асаблівасці чужой мовы захоўваюцца – як у прамой мове.

У адрозненне ад прамой і ўскоснай мовы няўласна-прамая мова можа свабодна ўваходзіць у кантэкст без слоў і сказаў, якія б уводзілі яе.

**Аглядаючы новую абстаноўку, незвычайна цікавую, Сцёпка хацеў апісаць усё гэта і паслаць... Каму? Зноў успомніў Алёнку, а разам з гэтым адчуў і нейкую прыемнасць у сэрцы. Напісаць бы ёй пісьмо? І напіша, абавязкова напіша. Але што пісаць цяпер? Невядома, як абвернецца справа. Лепш пачакаць, калі скончацца экзамены. Не пераскочышы роў, няма чаго і “гоп” казаць. (Я.Колас)*

Але часта ў кантэксце ёсць пэўныя сродкі, якія ўказваюць, што перад імі ці пасля іх перадаюцца думкі нейкай асобы ці яе выказванне – дзеясловы маўлення і думкі, дзеепрыслоўі, назоўнікі са значэннем маўлення ці думкі.

**Даўно вярэдзіць думка адна Іванаву галаву. Не шэнціць нешта з сям’ёй. Жонка хваравітая. Як радзіла сына Міколу, дык от і пачалося, усё на жы вот тыя крыўды, ныйначай немач якая. Сын жа яшчэ малы. Дачка і нішто сабе, але ж мечаная, як тыя людзі кажуць. Касавокая – бяльмо гэтае самае. А сама ўжо на выданні. Яно, канечне, жаніха заўсёды можна знайсці, бо сусекі поўныя, ёсць што і на пасаг даць. Ды каму ж ахвота гэткую ж гаспадарку ды ў разор пускаць. (М.Лынькоў. На чырвоных лядах).*

☺5. Інкруставаная мова

У гутарцы часта ўзнаўляюцца толькі асобныя чужыя словы, словазлучэнні, гукі. Апавядальнік устаўляе іх у сваё выказванне ў той форме, у якой яны былі выказаны. Гэтыя словы знешне нагадваюць прамую мову, але ўваходзяць у

аўтарскі кантэкст у функцыі **членаў сказа**. Такія ўстаўныя канструкцыі называюцца **інкруставанай мовай**. Яны захоўваюць эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку, інтанацыйна выдзяляюцца.

**Ёй усё яшчэ чуецца пяшчотнае матуліна “донька”.*

Перад устаўнымі элементамі можа стаяць азначэнне, што сведчыць пра субстантывацыю інкруставаных канструкцый.

**Кожны раз прыходзіць і крычыць з парога яшчэ сваё гугнявае “Здарова, хлопцы!”*

ПУНКТУАЦЫЯ

1. Агульныя заўвагі. 3 гісторыі пытання.
2. Прынцыпы беларускай пунктуацыі.
3. Асноўныя функцыі знакаў прыпынку.

Літаратура

1. Валгина Н.С. Русская пунктуация: принципы и назначение. — М., 1979.
2. Ключаў Г.Н., Юрэвіч А.Л. Сучасная беларуская пунктуацыя. — Мн., 1972.
3. Ключаў Г.Н. Асновы і нормы сучаснай беларускай пунктуацыі. — Гродна, 1993.
4. Моисеев А.И. Система знаков препинания в русском языке. — РЯШ, 1981, №6.

☺ **1.** Тэрмін “**пунктуацыя**” паходзіць ад лац. *punctum* “*кропка*” (параўн. медыцынскі тэрмін *пункцыя*). Сапраўды, такія знакі, як *кропка* і *коска*, у старажытных рымлян рабіліся ўколам вострай палачкі, якую пісалі на навошчаных дошчачках.

Пунктуацыя – 1) сукупнасць знакаў прыпынку і правілы іх выкарыстання ў пісьмовым тэксце; 2) раздзел мовазнаўства, у якім вывучаецца пунктуацыйная сістэма і заканамернасці яе станаўлення і функцыянавання (Беларуская мова. Энцыклапедыя, с. 445).

Знакі прыпынку – гэта частка графічнай сістэмы мовы, умоўныя абазначэнні для расчлянення мовы ў яе пісьмовай форме, абазначэнні, якія дапамагаюць зразумець сэнс напісанага. Знакі прыпынку даюць магчымасць

сказаць у пісьмовай мове значна больш, чым можна запісаць літарамі. Яны дапамагаюць выразіць самы разнастайны сэнс слоў і пачуцці гаворачага.

He. He! He? He?! He...

Зародкі пунктуацыі паявіліся ў старажытных грэкаў і рымлян. Аднак якой-небудзь паслядоўнай і агульнапрынятай сістэмы пунктуацыі ў той час не было. Грэкам і рымлянам былі вядомы *кропка* і *коска*, *знак пытання* ў выглядзе сучаснай кропкі з коскай (кропка ўжываецца ў пісьмовай практыцы з 2 ст. да н.э.). *Коска* паявілася ў 14 ст., у 15 ст. – *двукроп’е* і *кропка з коскай*; у 16 ст. – *пытальнік* і *дужкі*; у 17 ст. – *клічнік* і *двукоссе*; у 18 ст. – *працяжнік* і *шматкроп’е*. Да пачатку 19 ст. у пунктуацыйнай сістэме былі ўжо ўсе знакі прыпынку, якімі карыстаюцца і ў наш час.

У старажытнай рускай мове для назвы **кропкі** некаторы час ужывалася слова *строка* (*срока*), раўназначнае па сэнсе лац. *punctum* (параўн. бел. *стрыкаць*, *стрыкацца*; ад гэтага ж караня паходзіць дыялектная назва авадня *здрок*). Тэрмін *строка* (*срока*) ужываўся яшчэ ў першай беларускай граматыцы Л. Зізанія (1596), але тады існавала ўжо і *точка* (ад караня *ткнуць*, *тыкаць*). Праўда, у Л. Зізанія *точка* абазначала наогул усякі знак прыпынку – увесь раздзел пра знакі прыпынку называўся ў кнізе “О точках”. Беларуская *кропка*, укр. *крапка* звязаны па паходжанні з новым, чарнільна-пяровым этапам у развіцці пісьма (параўн. *кропля*, *накрапваць*).

У граматыцы Л. Зізанія – шэсць знакаў прыпынку (“точек”):

запятая (,); **срока** (·), г.зн. кропка на вышыні палавіны радковай літары; **двосроціе** (:); **подстоля** (;), раўназначная нашаму пытальніку; **точка** (.) – як і сучасная; **с’єдінительная** (-), раўназначная нашаму злучку.

► Развіццё пунктуацыі звычайна непасрэдна звязваюць з вынаходніцтвам кнігадрукавання, у выніку чаго паявілася неабходнасць у расчлянненні тэксту. Аднак і ў тыя часы, калі яшчэ не было друкаваных выданняў, пісцы не маглі абыходзіцца без хаця б элементарных знакаў прыпынку, знакаў “отдохновения” – *кропкі*, а затым *ромбіка з кропак* у месцах працяглай паўзы.

Устанаўленне асноў сучаснай пунктуацыі звязана з дзейнасцю выдатных італьянскіх друкароў і філолагаў эпохі Адраджэння *Альда Мануцыя*, яго сына *Паўла* і ўнука *Альда Малодшага* (выдавецтва Мануцыяў існавала з 1494 да 1597 года). Яны ўвялі ў практыку сучасныя знакі прыпынку і выпрацавалі асноўныя правілы іх ужывання. З пашырэннем кнігадрукавання пунктуацыйная сістэма Мануцыяў паступова замацавалася ва ўсіх еўрапейскіх мовах.

Валгіна Н.С., с.408-409: ►Першыя спробы асэнсавання пунктуацыі на ўсходнеславянскіх землях звязаны з імёнамі *М. Грэка*, *Л. Зізанія*, *М. Сматрыцкага*. Тэарэтычную распрацоўку пытанняў пунктуацыі знаходзім у “Расійскай граматыцы” М.В. Ламаносава. Вучоны даў пералік знакаў прыпынку (“**строчных**” знакаў), абгрунтаваў правілы іх ужывання. Ламаносаў спрабуе асэнсаваць пунктуацыйную сістэму ў цэлым, сфармуляваць асноўныя прынцыпы, на якіх засноўваюцца правілы пастаноўкі знакаў прыпынку – **сэнсавы бок мовы і яе структура**. Ламаносаў фармулюе правілы пастаноўкі: **запятой, точки, двух точек, точки с запятой, вопросительного знака, удивительного** (клічнага знака), **единительного** знака (знака пераносу) і **вместительного** знака (дужкі).

Далей распрацоўка пытанняў пунктуацыі звязана з імёнамі Аляксандра Хрыстафоравіча *Вастокава* (1781-1864), Фёдара Іванавіча *Буслаева* (1818-1897) і Якава Карлавіча *Грота* (1812-1893). Аснова пунктуацыі Грота – лагічнае члянэнне мовы, аднак практычна фармулюючы правілы пастаноўкі знакаў прыпынку, вучоны ўлічваў перш за ўсё сінтаксічную будову сказа і сэнсавыя ўзаемаадносіны паміж яго часткамі.

Арыгінальнае рашэнне пытанняў пунктуацыі ў працы *А.М. Пяшкоўскага* (Школьная і навучная граматыка. — М., 1918). Аснова пунктуацыі для Пяшкоўскага – рытма-меладычны бок мовы. Ён лічыць, што пунктуацыя адлюстроўвае не граматычнае, а **дэкламацыйна-псіхалагічнае расчлянэнне мовы**.

Беларуская пунктуацыя 19 ст. адлюстроўвае нормы тагачаснай рускай і польскай пунктуацыі. Беларускія назвы знакаў прыпынку ўпершыню пададзены ў

кнізе “Беларускі лемэнтар, або першая навука чытання” (1906) (аўтар *Карусь Каганец*, кніга выдадзена ананімна) у такім выглядзе:

. кропка	! клічнік
: двукропе	? пытаннік
, закавыка	– працяжка
; кропка з закавайкай	“ ” чужаслоў
... недаказ	(дужкі адсутнічаюць)

У “Беларускай граматыцы для школ” *Бр. Тарашкевіча* (5-е выданне 1929г., с. 131) знакі прыпынку называюцца так:

. пункт	... недаказ, або многакроп’е
, коска	“ ” чужаслоў
; пункт з коскай, або пасрэднік	? пыталынік
: два пункты	! клічнік
– працяжнік	() дужкі (у 1-м выданні, 1918 г. – скобкі)

Т.ч., сучасная сістэма знакаў прыпынку складаецца з 10 адзінак. Гэтых знакаў дастаткова, каб перадаць на пісьме важнейшыя асаблівасці граматычнай будовы і адпаведнай інтанацыі сказа, таму што

1) большасць знакаў можа мець некалькі значэнняў (асабліва мнагазначнымі могуць быць коскі і працяжнік);

2) знакі могуць ужывацца не толькі па адным, але і ў парных спалучэннях (найчасцей коска з працяжнікам).

Гэта так званы **дзесяцізначны пунктуацыйны алфавіт**, абумоўлены метадычнай мэтазгоднасцю, а не тэорыяй прадмета. Тэарэтычна знакаў прыпынку значна больш – **16**, а Маісееў А.І. гаворыць пра **17** знакаў прыпынку: **абзац**; **дужка пры рубрыкацыі**; **дробная рыска** (на месцы альтэрнатыўнага злучніка і/або); **знак спасылкі**; **двайны працяжнік**; **дэфіс у пунктуацыйнай функцыі**, **коскі** ,, .

☺ **2.** Пунктуацыя трымаецца на **трох** прынцыпах (асновах) – фармальна-граматычным (ай), сэнсавым (ай), інтанацыйным (ай).

1. Знакі прыпынку ў першую чаргу адлюстроўваюць **граматычную арганізацыю сказа** – характар яго частак, іх узаемаадносінны, фармальныя асаблівасці сувязі паміж імі, сэнсава-граматычныя функцыі кампанентаў сказа. Знакі прыпынку, абумоўленыя перш за ўсё будовай сказа, яго сінтаксісам, умоўна называюць **граматычнымі**. Яны строга абавязковыя і не могуць быць аўтарскімі. Іменна фармальна-граматычны прынцып забяспечвае стабільнасць сучаснай пунктуацыі. Да **граматычных** адносяцца наступныя знакі:

- *кропка* – фіксуе канец сказа;

- *знакі на стыку частак складанага сказа* (калі яны ўспрымаюцца як размежавальныя, не нясуць дадатковай сэнсавай нагрузкі);

- *знакі, што выдзяляюць функцыянальна разнастайныя канструкцыі, не звязаныя са сказам* – пабочныя і ўстаўныя элементы, звароткі, выклічнікі;

- *знакі пры аднародных членах сказа;*

- *знакі, што выдзяляюць адасобленыя члены сказа.*

2. Граматычнае члянэнне тэксту падпарадкавана яго **сэнсу**. Там, дзе граматычныя адрэзкі мовы супадаюць з яе сэнсавым члянэннем, **граматычныя знакі прыпынку** супадаюць з **сэнсавымі**.

Аднак часта здараецца так, што сэнсавае члянэнне мовы падпарадкоўвае сабе структурнае – іншымі словамі, канкрэтны змест дыктуе і адзіна магчымую структуру.

**Алесь доўга сядзеў пад дубам, без шапкі.*

**Поле засеяна грэчкай, з грушай каля мяжы*

Коскі ў сказах выконваюць ролю дыферэнцыятараў сэнсу.

У мове мастацкай літаратуры пунктуацыя выконвае важную экспрэсіўна-стылістычную функцыю: перадае тонкія нюансы сэнсу і пачуццяў, асаблівасці стылю пісьменніка. Напрыклад, у творах Я. Брыля індывідуальная пунктуацыя з'яўляецца важным сродкам маляўнічасці, вобразнасці, дае магчымасць выдзеліць часткі тэксту, надаць ім пэўны сэнс.

** Ён мне, той хлопец, Данчыка нагадаў. Па голасе.*

** Не памятаю, як там было, бо даўно мы прыехалі ў Гдыню. Па хлеб.*
(Тлустым шрыфтам выдзелены парцэляваныя члены сказа).

3. Пунктуацыя цесна звязана з **інтанацыяй**.

Інтанацыйная арганізацыя сказа звычайна адлюстроўвае яго сінтаксічнае члянэнне, асабліва ў так званым **поўным** (“дыктарскім”) **стылі вымаўлення**, дзе выразна інтаніруюцца аднародныя члены сказа, устаўныя кампаненты, адасобленыя члены, часткі складаных сказаў і г.д. У такіх выпадках ствараецца ўражанне, быццам інтанацыя сама па сабе абумоўлівае ўжыванне знакаў прыпынку.

Аднак інтанацыйная форма сказа далёка не заўсёды супадае з яго граматычнай будовай. Тут трэба мець на ўвазе наступныя акалічнасці:

1) **Інтанацыйнае члянэнне сказа на фанатычныя групы (моўныя такты).**

Кароткія сказы (з двух-трох слоў) вымаўляюцца “на адным дыханні”, не распадаючыся на асобныя рытма-меладычныя часткі.

** Яны ішлі лесам. Дзед нечакана загаварыў.*

Сказы большай працягласці распадаюцца ў вымаўленні на асобныя рытма-меладычныя часткі з двух-чатырох слоў, звязаныя па сэнсе і па форме.

** Усяго набачыў і спазнаў на сваім вяку // сівы беларускі гарадок // над светлакосай прыгажуняй Гарынню...* (пра Давыд-Гарадок) – Такі падзел сказа не адлюстроўваецца ў пунктуацыі.

2) **Гутарковы (прыскораны) стыль вымаўлення**, пры якім рытма-меладычныя групы і слоў і паўзы паміж імі страчваюць выразнасць, уласціваю “дыктарскаму” стылю. У гутарковай інтанацыі знікаюць паўзы на стыках частак складаных сказаў са злучнікамі, паўзы пры пабочных словах, зваротках і г.д.

** Здаецца я бачыў гэта раней.*

** Ай не тлумі ты мне галавы.*

Праз мову мастацкай літаратуры гутарковая інтанацыя аказвае моцны ўплыў на пунктуацыйную практыку, расхітваючы граматычныя нормы пунктуацыі.

3) **Варыянтнасць інтанацыі.** Адзін і той жа сказ можа вымаўляцца ў розных сітуацыях і рознымі людзьмі па-рознаму. Аднак сярод дзесяткаў спосабаў вымаўлення сказа ёсць адзін **найбольш тыповы і нейтральны** – якраз на яго арыентуецца нарматыўная пунктуацыя. У мастацкай жа літаратуры індывідуальныя асаблівасці вымаўлення і нюансіроўкі сэнсу выступаюць на першы план. Інтанацыя служыць сродкам вобразнасці. Так з’яўляюцца аўтарскія знакі прыпынку – не самавольства аўтара, а сродак сэнсава-інтанацыйнай маляўнічасці, сродак перадачы экспрэсіўнасці.

**Словам перакінуцца – няма з кім.*

**І хата, поўная хата людзей – насцярожылася.*

☺3. Функцыі знакаў прыпынку

1. Раздзяляльныя знакі.

Кропка – абазначае канец асобнага сказа. У тэксце канцавая кропка папярэдняга сказа спалучаецца з вялікай літарай у пачатку наступнага сказа. Такое падвойнае абазначэнне падзелу на сказы спрыяе зрокавай арыентацыі ў будове сказаў.

Кропка не з’яўляецца раздзяляльным знакам пры абазначэнні скарачаных слоў:
г. Мінск, Я. Купала, сп. Казлоў (спадар), вул. Лугавая

Пытальнік, клічнік – таксама раздзяляльныя знакі на мяжы сказаў. **Шматкроп’е** абазначае незакончанасць сказа, незавершанасць думкі, раптоўны пераход да новай думкі. Можа перадаваць і шматзначнасць сказанага, паказваць на схаваны сэнс, падтэкстны змест.

Іншыя раздзяляльныя знакі ставяцца толькі ўнутры сказа.

Коска – найбольш ужывальны знак прыпынку. Служыць для раздзялення частак складаных сказаў, аднародных членаў сказа, слоў, якія паўтараюцца некалькі разоў.

Кропка з коскай – раздзяляе больш самастойныя па значэнні часткі складанага сказа, зрэдку – разгорнутыя аднародныя члены сказа.

Двукроп’е раздзяляе часткі бяззлучнікавага складанага сказа, абагульняльнае слова і наступнае пералічэнне аднародных членаў сказа, словы аўтара і прамую мову. Двукроп’е – знак, які папярэджвае пра наступнае паясненне, тлумачэнне.

Працяжнік – знак шматфункцыянальны, універсальны. Аднак існуюць пэўныя заканамернасці ў яго ўжыванні:

а) працяжнік, перш за ўсё, абазначае розныя пропускі – пропуск звязкі ў выказніку, пропускі членаў сказа ў няпоўных і эліптычных сказах, пропуск супастаўляльных злучнікаў:

**Айсбергі – алмазы палярнага ззяння;*

б) працяжнік перадае значэнні ўмовы, часу, параўнання, супастаўлення, выніку ў бяззлучнікавым складаным сказе:

**З трох крыніц я вады паспытала – наталіла адна Беларусь;*

в) працяжнік можна назваць знакам “нечаканасці” – сэнсавай, інтанацыйнай, кампазіцыйнай:

**Што сярод зорак ёсць мая – веру.* (Нечаканае размяшчэнне даданай дапаўняльнай часткі);

г) працяжнік здольны перадаваць і чыста эмацыянальнае значэнне, **экспрэсію**: дынамічнасць мовы, рэзкасць, хуткую змену падзей.

**Імгненне – і святло маланкі азарыла ўсё вакол.*

2) **Выдзяляльныя знакі** “выключаюць” з агульнай будовы сказа якую-небудзь яго частку, спецыфічную з боку граматычнага значэння ці інтанацыі: адасобленыя і ўдакладняльныя члены сказа, пабочныя, устаўныя канструкцыі, звароткі, параўнальныя звароты, выклічнікі. Выдзяляльныя знакі ў тыповай форме заўсёды парныя – дзве коскі, два працяжнікі; толькі парнымі з’яўляюцца *дужкі* і *двукоссе*.

Нярэдка адзін і той жа знак можа адначасова быць раздзяляльным і выдзяляльным: **Скажыце, хлопчыкі, якая гэта станцыя.*

Знакі прыпынку маюць акрэсленае значэнне толькі ў кантэксце.

ПЫТАННІ

да экзамена па сучаснай беларускай мове (раздзел “Сінтаксіс”) для студэнтаў 3 курса факультэта беларускай філалогіі і культуры (спецыяльнасць “Беларуская філалогія”, 6 семестр)

Выкладчык – дац. ЗЛОБІН Л. І.

1. Сінтаксіс, яго змест і задачы. Сувязь сінтаксісу з іншымі лінгвістычнымі дысцыплінамі.
2. Сістэма сінтаксічных адзінак. Словазлучэнне як непрэдыкатыўная адзінка сінтаксісу, яго граматычныя адзнакі.
3. Словазлучэнне і слова. Словазлучэнне і фразеалагізм. Словазлучэнне і сказ.
4. Лексіка-граматычныя разрады словазлучэнняў.
5. Сродкі сінтаксічнай сувязі кампанентаў словазлучэння.
6. Сінтаксічна свабодныя і несвабодныя словазлучэнні. Словазлучэнне і фразеалагізм.
7. Віды сінтаксічнай сувязі слоў у словазлучэнні. Дапасаванне.
8. Кіраванне як від падпарадкавальнай сувязі ў словазлучэнні.
9. Прымыканне як від падпарадкавальнай сувязі ў словазлучэнні.
10. Слабае кіраванне і іменнае прымыканне: тэарэтычны аспект.
11. Колькасна-структурныя тыпы словазлучэнняў.
12. Сінтаксічныя адносіны паміж кампанентамі словазлучэння.
13. Сказ як сінтаксічная адзінка, яго граматычныя адзнакі.
14. Тыпы сказаў па мэце выказвання. Клічныя і няклічныя сказы.
15. Сцвярдзальныя і адмоўныя сказы. Тыпы сказаў па мадальнасці. Сродкі выражэння мадальнасці і сінтаксічнага часу.
16. Актуальнае чляненне і парадак слоў у сказе.
17. Стылістычная і сінтаксічная функцыі парадку слоў. Структурная схема сказа.
18. Двухсастаўны сказ, яго будова. Марфалагізаваныя і немарфалагізаваныя слены сказа.
19. Дзейнік, спосабы яго граматычнага выражэння.
20. Выказнік у двухсастаўным сказе, яго тыпы. Просты дзеяслоўны выказнік. Ускладненыя формы простага дзеяслоўнага выказніка.
21. Састаўны дзеяслоўны выказнік, яго будова і граматычнае выражэнне. Дапаможны кампанент у састаўным дзеяслоўным выказніку.

22. Састаўны іменны выказнік, яго будова і значэнне. Тыпы звязак, выражэнне прызв'язчна-прэдыкатыўнага кампанента.
23. Складаныя выказнікі ў двухсастаўным сказе.
24. Каардынацыя форм дзейніка і выказніка ў двухсастаўным сказе.
25. Сінтаксічная сувязь паміж кампанентамі граматычнай асновы ў двухсастаўным сказе.
26. Даданыя члены сказа. Дапаўненне, яго віды, спосабы граматычнага выражэння.
27. Азначэнне, яго віды, спосабы граматычнага выражэння.
28. Прыдатак, яго семантыка-граматычныя ўласцівасці.
29. Акалічнасці, іх віды, спосабы граматычнага выражэння. Дэтэрмінанты.
30. Сінкрэтычныя члены сказа. Умовы, якія выклікаюць сінкрэтызм членаў сказа.

ПЫТАННІ

да экзамена па сучаснай беларускай мове (раздзел “Сінтаксіс”)
для студэнтаў 5 курса факультэта беларускай філалогіі і культуры
(спецыяльнасць “Беларуская філалогія”, 9 семестр)

Выкладчык – дац. ЗЛОБІН Л. І.

1. Аднасастаўныя сказы, іх семантыка-граматычная характарыстыка. Прынцыпы класіфікацыі аднасастаўных сказаў.
2. Аднасастаўныя дзеяслоўныя асабовыя сказы, граматычнае выражэнне галоўнага члена ў іх.
3. Безасабовыя сказы, іх віды і функцыянальнае прызначэнне. Безасабовыя дзеяслоўныя сказы, выражэнне галоўнага члена ў іх .
4. Безасабовыя іменныя сказы, граматычная прырода галоўных членаў у іх. Безасабова-генітыўныя сказы.
5. Намінатыўныя сказы, іх разнавіднасці.
6. Размежаванне намінатыўных сказаў і знешне падобных да іх канструкцый.
7. нфінітыўныя, генітыўныя, вакатыўныя аднасастаўныя сказы.
8. Няпоўныя сказы, іх тыпы. Асаблівасці выкарыстання няпоўных сказаў у мове. Словы-сказы.

9. Эліптычныя сказы. Размежаванне эліптычных, намінацыйных і двухсастаўных няпоўных сказаў.
10. Аднародныя члены сказа як сінтаксічная катэгорыя. Аднародныя галоўныя члены двухсастаўнага сказа. Аднароднасць галоўных членаў аднасастаўных сказаў.
11. Аднародныя і неаднародныя дапасаваныя азначэнні.
12. Аднародныя даданыя члены сказа. Злучнікавыя і бяззлучнікавыя, адкрытыя і закрытыя рады аднародных членаў.
13. Адасобленыя члены сказа, іх сэнсава-стылістычныя функцыі. Адасобленыя азначэнні.
14. Адасобленыя прыдаткі. Адасобленыя члены сказа са значэннем удакладнення.
15. Адасобленыя акалічнасці з паўпрэдыкатываючай функцыяй і са значэннем удакладнення.
16. Пабочныя канструкцыі ў сказе, іх функцыянальна-семантычныя і структурныя групы.
17. Устаўныя канструкцыі, іх функцыянальнае прызначэнне і структурна-граматычныя ўласцівасці.
18. Параўнальныя звароты, іх структурныя і функцыянальна-семантычныя групы. Злучнікі ў складзе параўнальных зваротаў.
19. Размежаванне параўнальных зваротаў і даданых параўнальных частак. Творны параўнаньня. Параўнальная канструкцыя з прэдыкатываючай функцыяй.
20. Зваротак: функцыянальнае прызначэнне, лексіка-граматычнае выражэнне. Групы звароткаў паводле спосабу ўжывання.
21. Граматычная прырода і структурная схема складанага сказа. Тыпы складаных сказаў паводле аб'ёму.
22. Сродкі сінтаксічнай сувязі частак і выражэння сінтаксічных адносін у складаным сказе. Злучнікі злучальныя і падпарадкавальныя, семантычныя і сінтаксічныя.
23. Прынцыпы класіфікацыі складаназлучаных сказаў. Сродкі сувязі частак у складаназлучаным сказе. Многачленныя складаназлучаныя сказы.
24. Складаназлучаныя сказы са спалучальнымі і раздзяляльнымі адносінамі.
25. Складаназлучаныя сказы з супастаўляльнымі і далучальнымі адносінамі.
26. Складаназалежныя сказы, прынцыпы іх класіфікацыі. Сродкі сувязі частак у складаназалежным сказе. Размежаванне злучнікаў і злучальных слоў.

27. Складаназалежныя сказы з прэдыкатыўнымі адносінамі.
28. Складаназалежныя сказы з аб'ектнымі, атрыбутыўнымі і далучальнымі адносінамі.
29. Складаназалежныя сказы з акалічнаснымі адносінамі.
30. Бяззлучнікавыя складаныя сказы, прынцыпы іх класіфікацыі. Сродкі сувязі частак у складаназлучаным сказе. Сказы з аднафункцыянальнымі часткамі.
31. Бяззлучнікавыя складаныя сказы з рознафункцыянальнымі часткамі.
32. Многачленныя складаныя сказы з аднатыпнай сувяззю. Многачленныя складаназалежныя сказы; асаблівасці падпарадкавання даданых частак у іх.
33. Многачленныя складаныя сказы з рознымі відамі сувязі. Сінтаксічны аналіз сказаў гэтага тыпу.
34. Складаныя формы арганізацыі звязнай мовы. Складанае сінтаксічнае цэлае (ССЦ): структурна-семантычная арганізацыя; сродкі міжфразавай сувязі.
35. Абзац і складанае сінтаксічнае цэлае (ССЦ). Прыяд, яго семантыка-структурныя асаблівасці.
36. Спосабы перадачы чужой мовы. Канструкцыі з прамой і ўскоснай мовамі, іх структурная арганізацыя.
37. Свабодная ўскосная мова, няўласна-прамая мова, інкруставаная мова, іх функцыянальнае прызначэнне і граматычная характарыстыка.
38. Пунктуацыя. З гісторыі беларускай пунктуацыі. Прынцыпы беларускай пунктуацыі.
39. Функцыянальныя групы знакаў прыпынку. Парадак пунктуацыйнага разбору простага і складанага сказа.
40. Тэкст як лінгвістычная катэгорыя. Базавыя тэкставыя катэгорыі. Тэкст і дыскурс.